

*EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT*

*АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ*

*ACADEMY OF SCIENCES OF THE ESTONIAN SSR
INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE*

Lehte Rannut

**PÕIMLAUSE
EESTI KEELES**

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keele ja Kirjanduse Instituut

L E H T E R A N N U T

P Õ I M L A U S E E E S T I K E E L E S

Tallinn . "Valgus" 1981

Koostanud ja toimetanud M. Erelt

Soovitanud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi
Nõukogu

Rannut. L.

R15 Põimlause eesti keeles. - Tallinn: Valgus, 1981.-
160 lk.

Käesolevas töös käsitletakse mitmeid põimlause
üldprobleeme ning kirjeldatakse enamikku kõrvallausete
traditsioonilisi liike.

Raamat annab väärtuslikku lähtematerjali süntaksi-
uurijatele ning on kasulik abivahend eesti keele eri-
haru üliõpilastele.

4602000000

G 70103 - 093 tellitud
M902(16)-81

RBK 81.2 E

TARTU ÜLISKOLI

RAAMATUKOGU

Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1981

Выпущено по заказу Академии наук ЭССР

SAATEKS

Liitlause on keelenähtusi, millega eesti keele uurijad on suhteliselt vähe tegelnud. Üks väheseid, kes viimastel aastatel seda lünka täita püüdis, oli Lehte Rannut. Kahjuks katkestas töö lõpuleviimise autori surm.

Selle raamatu eesmärgiks on lingvistidele ning keelehuviilistele kättesaadavamaks teha L. Rannuti uurimistöö tulemused. Raamat on koostatud L. Rannuti kirjutistest, milles käsitletakse eesti keele põimlause probleeme. Seejuures on kasutatud niihästi juba trükkis ilmunud kirjutisi kui ka käsikirjalisi materjale. Et autor ei jõudnud kirjeldada kõiki kõrvallause liike (puudub sihitismääruslause, võrdluslause ja osaliselt ka täiendlause) ega põimlause kõiki üldprobleeme, siis tuleb siin esitatut vaadelda tööna, mis ootab jätkajaid.

Raamatu koostamisel on artiklites tehtud mõningaid redaktsioonilisi muudatusi. Välja on jäetud mitmes kirjutises korduvaid tekstiosi, samuti liiga pikki ja väheütlevaid lausenäiteid, on ühtlustatud kirjutiste alaliigendus- ning viitesüsteemi, mõnel juhul on suurema ühtluse huvides muudetud ka kirjutiste pealkirju. Varem kirjutatud artiklites tuli kohati teha ka sisulisi korrektiive, et viia nad kooskõlla autori hilisemate seisukohtadega.

Ülevaate L. Rannuti elust ja tööst, samuti tema kirjutiste bibliograafia on kokku seadnud A. Admann.

Koostaja

ÜLDIST KÕRVALLAUSE KOHTA

1. Kas kõrvallause peab olema öeldisverb?*

Meie grammatikakirjandusest võib leida järgmise mõtte: nagu igale lausele, nii on ka kõrvallausele tunnuslik predikatiivsus, mida kannab peamiselt öeldis (Vääri 1968, Valgma, Remmel 1968). Allakirjutanu jagab seda seisukohta. Terminile predikatiivsus tuleks antud tähenduses eelistada predikaatsust, sest nüüdisajal ei arvata eesti keeles öeldistäidet ehk predikatiivi enam öeldise ehk predikaadi koosseisu. Kõnealune termin väljendab öeldislikkust ja käib predikaadi, mitte predikatiivi funktsiooni kohta. Ühtlasi leiab allakirjutanu, et grammatikates esitatud väide jääb ebamääraseks. Sest kui predikaatsuse kandjaks on peamiselt öeldis, siis mõnel juhul peab selle kandjaks ilmselt olema miski muu. Aga mis nimelt ja millal? J. Valgma ja N. Remmeli grammatikas märgitakse samas veel, et "harvadel juhtudel (eri stiili puhul, elliptiliseks kulunud väljendites või kordamise vältimiseks) jäetakse mõnes osalauses öeldis ära". Kuid ka selle väite varal ei õnnestu täpset piiri seada, missugused öeldiseta keelendid arvata kõrvallauseteks, missugused mitte. Pole nimelt selge, mida mõeldakse nimetatud eri stiili all ja millistel juhtudel jäetakse kordamise vältimiseks öeldis ära. Erineval seisukohal on allakirjutanu ka nn. "elliptiliseks kulunud väljendite" asjas. Kõike seda arvestades ei tohiks olla ülearune kõrvallause öeldise olemasolu küsimusel pisut pikemalt peatuda.

* Nõukogude Õpetaja, 2. IV 1977.

Liitlause on mitmelauseline tervik. Ta koosneb kahest või enamast osalausest, mis koos moodustavad liitlause. Järeltlikult peavad igal osalausele olema kõigepealt lause tunnused.

Pealiikmete esinemise järgi liigitatakse laused kahepealiikmelisteks, ühepealiikmelisteks ja pealiikmeta lauseteks. Kõige tavalisemad neist on kahepealiikmelised laused, kus esinevad nii öeldis kui ka alus, näit. Poiss jookseb. Ühepealiikmelistes lausetes on ainult üks pealiige, kas öeldis, näit. Töötati hoolega, või alus, näit. tekstis Ma peatun akna ees ja vaatan välja. Mustendav kesköö. Pealiikmeta lauses pole kumbagi pealiiget, näit. tekstis Kellele sa kinkisid oma kõige kaunimad lilled? - Eks ikka emale.

Üldiselt on tunnistatud, et sisuliseks iseärasuseks, mis eristab lauset teistest keeleväljenditest, on predikaatsus. Ilma predikaatsuseta pole lauset. Ja vastupidi: iga predikaatne väljend on ühtlasi lause. Mis on predikaatsus? Predikaatsuse olemus saab mõistetavaks, kui käsitada seda mitte kui staatilist, vaid kui dünaamilist seost teatud keeleliste üksuste vahel. Predikaatsuse kaudu realiseerub liikumine olemasolevatelt teadmistelt uutele teadmistele. Predikaatne seos on seos olemasoleva informatsiooni ja uue informatsiooni vahel. Uus informatsioon lisatakse varem teadaolevale (Õim 1973). Et predikaatsuse kandjaks on harilikult öeldis, siis ei teki kahtlust kahepealiikmeliste ja öeldisega ühepealiikmeliste lihtlausete ja liitlause osalausete arvamisel lauseteks. Näit. kahepealiikmeliste osalausetega liitlause Ma ütlesin, et koosolek algab, ühepealiikmeliste osalausetega liitlause Arvati, et koosolek jäeti nõrga ettekande pärast ära. Kuidas suhtuda aga nendesse keelenditesse, kus öeldist ei ole? On need üldse (osa)lausend? Eesti keeles on seesugused laused enamasti siiski lauseteks arvatud, nimelt elliptilisteks ehk väljajäätelisteks lauseteks. Tegelikult pole seesugustel juhtudel lauseliikmeid välja jäetud, vaid lause seesugusena ongi süntaktiline tervik. Tõsi küll, selline lause on kontekstisidus, nii et ta on korrektne ainult kindlas

(sõnalises või situatiivses) kontekstis (Rätsep 1973). Meie keeleuusus, eriti dialoogides, kohtab sageli seda tüüpi lauseid. Näit. Oled sa Jussile juba teatanud, et oled nõus? Jah. - Millal? - Möödunud nädalal. - Ja tema? - Ütles, et hea küll. - Kõik? - Kõik. Kui selle teksti lausetes oleks midagi välja jäetud, siis peaksime saama pärast lausete täielikuks taastamist sellise struktuuriga teksti, mis oleks esialgsest hoopis korrektsem ning eesti keelele igapidi omasem. Tehkem proovi? Oled sa Jussile juba teatanud, et oled nõus? - Jah, ma olen Jussile juba teatanud, et olen nõus. - Millal sa Jussile teatasid, et oled nõus? Ma teatasin Jussile möödunud nädalal, et olen nõus. Ja mis ta ütles (tegi)? - Ta ütles, et see on hea küll, et sa oled nõus. - Kas see oli kõik? - Jah, see oli kõik. Selline tekst on veider ja võõras ning oma vormi tõttu hakkab vastu igale eesti keele tundjale. Pole usutav ka see, et varematel aegadel oleks kõneldud selliste täielike, standardsete lausetega. Keeleajalugu tõendab vastupidist. Kui nüüd hakkaksime analüüsima juurdemõeldud lauseliikmetega täiendatud (osa)lauseid, siis vaatleksime tegelike lausete asemel hoopis meelevaldselt kujundatud lauseid. Kui võrdleme aga kahe antud tekstilõigu sisu, siis võime nentida täielikku adekvaatsust. Järelikult esimese teksti õeldiseta laused täienevad sisult selle informatsiooniga, mis sisaldub lause ümbruses, s. t. kontekstis või situatsioonis. Sest kuigi lause ehitus oleneb eelkõike väljendatu sisust, mõjustab seda alati (eriti veel dialoogis) ka lause ümbrus. Üks lause moodustab ju harilikult ikka ainult ühe osa suuremast süntaktilisest üksusest. Dialoogis näiteks arvestatakse ka kaasvestleja teadmisi. Vastuslauses kasutatakse ikka just neid sõnu, mis lisavad uut informatsiooni kõnealusesse teemasse. Näit. dialoogis Oled sa Jussile juba teatanud, et oled nõus? - Jah kujutab ühesõnaline vastuslause Jah endast loogikalise otsustuse Jah, ma olen talle juba teatanud, et olen nõus normipärast keelelist väljendust. See on kõnealust olukorda arvestades edasi antud ainult ühe sõna abil. Nimelt teab kaasvest-

leja, et mul on Jussile teatada oma nõusolek. Kaasvestlejale pole aga teada, kas olen seda juba teinud. Eespool esitatud tekstis järgneb dialoogile ühesõnaline küsilause Millal?, kus on arvestatud veel seda, et kaasvestleja teab minu nõusoleku teatamist Jussile. Ta ei tea ainult teatamise aega. Seetõttu esitabki ta uue informatsiooni hankimiseks kõige ökonoomsema, s. t. ühesõnalise küsimust väljendava lause Millal?, mille sisuks on 'millal sa Jussile teatasid, et oled nõus?' Sellele järgneb kahest sõnast koosnev vastuslause Möödunud nädalal, mis lisab uut olemasolevale informatsioonile, väljendades mõtet 'ma teatasin Jussile möödunud nädalal, et olen nõus' Edasi huvitab kaasvestlejat Jussi reageering kõnealusele teatele. Seepärast kasutab ta jällegi ainult kahte küsiva intonatsiooniga sõna Ja tema? 'kuidas ta sellele reageeris mis ta selle peale ütles tegi vms.' Vastuslause Ütles, et hea küll sisaldab informatsiooni 'Juss ütles, et minu nõusolek on hea küll' Järgnevalt tunneb kaasvestleja huvi selle vastu, kas selline oligi Jussi reageeringu kogu keeleline väljendus, kas kõik üksnes sellega piirduski. Arvestades kõnesituatsiooni, piisab ühestainsast küsiva intonatsiooniga esitatud sõnast Kõik? Vastuslausel Kõik, mis on esitatud jutustava intonatsiooniga, on sisu 'see oli kõik~see oli Jussi kogu keeleline reageering minu teatele, et olen nõus' Järelikult võivad ka ilma öeldisverbita (osa)laused, s. t. ühepealiikmelised alusega (osa)laused ja pealiikmeta (osa)laused seostuda predikaatselt lause ümbruses oleva elemendiga (sõna, kujutluse või mõistega). Predikaatne seos nende puhul ei ole asjaomase öeldisverbi abil väljendatud, kuid ta on kummatigi olemas. Eltloodust järeldub, et ilma öeldisverbita ühepealiikmelised osalaused kui ka pealiikmeta osalaused kuuluvad lause kategooriasse.

Kõrvallauseks võivad peale öeldisega osalauseste olla niisiis ühepealiikmelised alusega laused kui ka pealiikmeta laused. Kui kõrvallauseks on alusega ühepealiikmeline lause, siis seostub alus predikaatselt eelnevas kontekstis sisalduva

öeldisverbiga. Näit. tekstis Keegi on ukse kinni pannud. Ma ei tea, kes küll ometi seostub kõrvallause alus kes predikaatselt eelnevas tekstis oleva öeldisega on kinni pannud. Tekstis Kas koju jäi keegi? - Arvan, et mitte keegi seostub kõrvallause alus keegi predikaatselt eelnevas tekstis oleva öeldisverbiga jääma. Pealiikmeta lauses aga pole pealiiget, mille ümber võiksid koonduda teised lauseliikmed. Pealiikmeta lause tsentri moodustab keskne liige. Igas pealiikmeta lauses on alati vähemalt üks keskne liige, mis seostub selle lause ümbruses (kontekstis või situatsioonis) oleva elemendiga. Näit. tekstis Kas töö on hea või halb? - Peab ausalt tunnistama, et isegi väga hea seostub kõrvallause et isegi väga hea keskne liige hea eelnevas tekstis esineva öeldisega on. Tekstis Millise kuuse sa siit endale valid? - Arvan, et küllap vist selle väikese seostub kõrvallause et küllap vist selle väikese keskne liige väikese predikaatselt kontekstis sisalduva valima-verbiga. Tekstis Ants oli väga sageli haiglas olnud. Kuulsin, et veel möödunud kevadel seostub kõrvallause et veel möödunud kevadel keskne liige kevadel eelnevas tekstis sisalduva öeldisega oli olnud.

K o k k u v ö t t e k s. Kõrvallauset nagu iga (osa)-lauset iseloomustab predikaatsus. Predikaatsust väljendab öeldisega kõrvallausetes (kahepealiikmelistes ja ühepealiikmelistes aluseta lausetes) alati öeldis. Ilma öeldiseta ühepealiikmelistes kõrvallausetes seostub alus predikaatselt lause ümbruses (kontekstis või situatsioonis) oleva elemendiga (sõna, mõiste või kujutlusega). Pealiikmeta kõrvallausetes seostub keskne liige predikaatselt lause ümbruses oleva elemendiga.

2. Kas kõrvallause on pealause lauseks laienenud lauseliige?*

Põimlauseid võib liigitada kõrvallauseste süntaktilise funktsiooni järgi, kusjuures kõrvallauseid käsitatakse kui pealause laienenud lauseliikmeid. Nimetatud seisukohta on järgitud paljude keelte (vene, saksa, ungari jt. k.) lauseõpetustes. See on olnud aluseks ka peaaegu kõigis eesti keele süntaksites, alates F. J. Wiedemanni grammatikast (1875), kus eesti keele põimlauset esmakordselt käsitletakse, kuni nüüdisaja grammatikateni. Selle järgi peetakse aluslauset pealause aluseks (näit. põimlauses Kes teeb tööd, peab süüa saama on siis pealause peab süüa saama aluseks aluslause Kes teeb tööd), sihitislauset pealause sihitiseks (näit. põimlauses Tegi seda, mida vaja oli on sihitislause mida vaja oli pealause Tegi seda sihitiseks), öeldistäidelauset pealause öeldistäiteks (näit. põimlauses Sina oledki see, kellest räägiti on pealause Sina oledki see öeldistäiteks öeldistäidelause kellest räägiti), määruslauset pealause määruseks (näit. põimlauses See oli siis, kui noored olime on pealause See oli siis ajamääruseks ajamääruslause kui noored olime) jne. Enamasti võib täheldada vastavust lauseliikme ja asjaomase kõrvallause vahel. Ometi pole see vastavus järjekindel ega range, vaid mõnikord üsnagi tinglik. Eesti keeles kohtab määruse liike (näit. teomäärus), millel puudub vaste määruslausetes seas. Teiselt poolt esineb eesti keeles teatavate nähtuste väljendamiseks määruskõrvallauseid, mitte aga vastavaid määrusi. Näiteks väljendavad määruskõrvallaused põhjuse- tagajärje suhteid mitmekülgselt ning põhjalikumalt, tuues esile nii põhjuse kui ka tagajärje selle mitmes varjun-dis, kuna lihtlauses väljendatakse neid suhteid piiratumalt.

* Nõukogude Õpetaja, 7. V 1977.

Näiteks tagajärjekõrvallause on meil küll olemas, tagajärjemäärust aga mitte. Seega on tagajärjelause kvalifitseerimine määruskõrvallauseks mõnevõrra tinglik. Et aga tagajärjelause on kausaalsuse kui määruse ühe olulise tähenduse väljendajaid, siis ei tohiks ta olla võõrkehaks teiste, määruse liikidele otseselt vastavate määruslausete seas. Samuti puudub vastandusmääruslausel otsene vaste määruste hulgas. Vastandamine on aga üks võrdlemise liikidest. Seetõttu peaks olema ka vastanduskõrvallausel koht võrdlusmääruslause kõrval teiste määruskõrvallausete seas.

Juhitagu siinkohal tähelepanu asjaolule, et mitte iga lauseks laienenud lauseliige pole kõrvallause. Näiteks lauses "Kui Anija mehed Tallinnas käisid" on E. Vilde romaan on romaani pealkiri edasi antud lause kujul. See pealkiri on küll lause alus, kuid mitte aluslause. Lauses Ikka ja jälle meenutati talle sõbratari lausutud südamlõikku "Ma mõtlen sinule iga päev" esineb omakorda teine, nimisõnaliselt kasutatud lause "Ma mõtlen sinule iga päev", mis on küll sihitis, mitte aga sihitiskõrvallause. Viimati mainitud juhtudel on tegemist kahe erineva tasandiga. Lause kujul edasiantud lauseliige (alus, sihitis) kujutab endast keelendit kõrgemal tasandil.

Kõrvallause vaatlusalune süntaktiline tunnus pole määrava tähtsusega. Grammatikates on mindud ja minnakse edaspidigi sellest tunnusest mööda, ilma et kõrvallause mõiste selgus selle all kannataks. Nimelt sai käesoleva sajandi 20. aastatel keeleteaduses grammatilis-formalistliku suuna kujunemise-ga alguse põimlausete liigitamine kõrvallauset alustava siduva sõna (sidesõna või siduva ase- ja määrsõna) alusel. Ka seda liigitust võib kohata paljude keelte (vene, ungari, soome jt. k.) lauseõpetustes. Eesti keeleteadusest rakendab kõnealust põhimõtet K. Leetberg oma 1925.a. ilmunud lauseõpetuses. Kõrvallauset alustava siduva sõna alusel saab ta kolm peamist liiki: sidesõnalised, relatiivsed ja kaudse küsimusega põimlauseid.

K o k k u v ö t t e k s. Kõrvallauset eesti keeles võib

pidada pealause lauseks laienenud lauseliikmeks. Iga lauseks laienenud lauseliige ei ole kõrvallause. Kõrvallause omadus olla pealause lauseks laienenud lauseliige ei ole kõrvallause oluline ega määrav tunnus.

3. Kas kõrvallause saab esineda iseseisva jutustava lausena?⁺

Kõrvallause, nagu teada, ei kujuta endast ühelauselist tervikut, vaid on liitlause osalause. Pealausega koos moodustab ta põimlause. Pealause on niisugune osalause, mis teisele osalausele ei alistu. Kõrvallause seevastu kujutab endast alistatud osalause. Näit. liitlause Jääpurikad hakkasid sulama, kus päike neile peale paistis on põimlause, milles Jääpurikad hakkasid sulama on pealause, kus päike neile peale paistis kõrvallause. Liitlause Kui kooli jõudsin, olid tunnid juba alanud on põimlause, kus olid tunnid juba alanud kujutab endast pealause, millele alistub kõrvallause Kui kooli jõudsin. Põimlauses on pea- ja kõrvallausel harilikult eri funktsioonid. Pealausega teatatakse midagi olulist või põhilist, kõrvallause aga ainult täpsustab ning konkretiseerib pealausega väljendatut. Näit. Loomade kuningas on lõvi, kes on tark ja tugev loom. Me näeme läbi akna, sest klaas on läbipaistev.

Tekib küsimus, kas kõrvallause saab esineda ka iseseisva lausena. Seisukohta, mille järgi kõrvallause ei saa esineda iseseisva lausena, võis kohata meie grammatikakirjanduses juba neljakümnendate aastate algupoolel (Jänes, Parlo 1943). See mõte vastab tõele, kui jätta kõrvale kaudset küsimust väljendavad kõrvallaused. Viimased saavad olla ka iseseisvad

⁺ Nõukogude Õpetaja, 7. V 1977.

laused, väljendades siis otsest küsimust. Näit. põimlauses Kas sa tead, miks ta ei tule? väljendab kõrvallause miks ta ei tule kaudset küsimust. See kõrvallause saab aga niisama hästi olla ka iseseisev lause ja väljendada sel puhul otsest küsimust Miks ta ei tule? Vaatlusalust seika märkasid meie grammatikud. Selle tulemusena võib viiekümnendate aastate lõpupoolel näha näiteks N. Remmeli, J. Valgma, E. Riikoja grammatikas (1957) erandeid välistavat reeglit, mille järgi kõrvallause ei saa esineda iseseisva jutustava lausena. Selle seisukohaga võib täielikult nõustuda, kuigi tuleb ühtlasi märkida, et see pole kõrvallause määrav tunnus. Selle põhjal pole võimalik keelendeid arvata või mitte arvata kõrvallauseteks. Ei saa ju väga paljud keelendid (näit. sõnaühendid, tekstivälised sõnad jms.) esineda iseseisva jutustava lausena, kuid seejuures pole nad hoopiski mitte kõrvallaused. Nimetatud reegli alusel pole võimalik isegi mitte põimlause osalause kvalifitseerida kõrvallauseks, sest ka pealause ei saa alati esineda iseseisva jutustava lausena. Nimelt leidub põimlauseid, kus kõrvallausel on pealausega võrreldes suurem kaal, kus just kõrvallause väljendab olulist mõtet. Näit. põimlause Näib, et ma eksisin ja Tundub, et ilm hakkab hämarduma on pealause Näib ja Tundub liiga sisuvaesed selleks, et olla iseseisvad laused. Vastavates kõrvallausetes et ma eksisin ja et ilm hakkab hämarduma on antud põhiline mõte. Sellele vastavalt liigitataksegi kõrvallaused tavalisteks ja pealause kaaluga kõrvallauseteks. Märkimisväärne on seejuures, et sõnajärgki on kummaski liigis erinev: tavalises kõrvallauses esineb kõrvallause sõnakord, pealause kaaluga kõrvallauses aga pealause oma (Remmel 1963). Peale selle võib (kuigi ei tarvitse alati) ka tavaline kõrvallause mõju avaldada pealause sõnade järjekorrale. Vrd. näit. sõnakorda lihtlauses Tunnid olid juba alanud ja põimlause kõrvallausele Kui kooli jõudsin järgnevas pealuses olid tunnid juba alanud. Eesasendiga määruskõrvallause põhjustab pealuses inversiooni nagu lihtlause algul paiknev määrus.

Kõkkuvõtteks. Kõrvallausele on iseloomulik, et ta ei saa esineda iseseisva jutustava lausena. Ometi pole see aga määrav tunnus, sest ta ei erista kõrvallauseid paljustest teistest keelenditest, sealhulgas mitmest pealause liigist.

4. Kas kõrvallausel on põhisõna pealausest?⁺

Viimastel aastakümnetel ilmunud grammatikates (näit. Kure 1949, Kure, Valgma 1954, Rimmel, Valgma, Riikoja 1957, Vääri 1973) peetakse kõrvallause üheks tunnuseks põhisõna olemasolu pealauses. Kõrvallauseid käsitletakse mingi pealause esineva sõna laiendina. Asjaomaste põhisõnadena esitatakse näitelausetes aga kõrvallause ase- ja määrsõnalised korrelaandid. Näit. põimlauses Need, kes jaaniöööl järves suplevad, saavad terveks igast hädast peetakse sõna need kõrvallause kes jaaniöööl järves suplevad põhisõnaks, põimlauses Seal, kus kunagi laius heinamaa, on nüüd uus linnajagu aga pealauses esinevat sõna seal kõrvallause kus kunagi laius heinamaa põhisõnaks. Põhisõna, nagu teada, on sõnaühendi määrava tähtsusega sõna, millest lähtub küsimus. Esitatud näitelausetes ei kujuta sõnad need ja seal ühendi määrava tähtsusega sõna ja neist ei lähtu ka küsimus. Semantiliselt väljendavad nad sedasama mõistet, mida kõrvallausega edasi annab. Süntaktiliselt aga vastavad nad sellelesamale küsimusele, millele vastab kõrvallause. (Nimetatud seikadele ongi õigesti tähelepanu juhtinud E. Vääri (1973)). Järelikult ei saa nad olla kõrvallause põhisõnaks.

Mitmetes grammatikates (näit. Kure 1949, Kure, Valgma

⁺ Nõukogude Õpetaja, 11. VI 1977.

1954, Valgma, Rimmel 1968) esitatakse kõrvallause põhisoona niihästi korreleeritud kui ka tõelised põhisojad. Viimaste kohta on toodud järgmisi näiteid. Põimlauses Laps küsis, kas isa varsti koju tuleb laiendab sihitislause pealause verbi kui oma põhisoja. Kõrvallause sõltub siin pealause esinevast sõnast küsis, vastates sihitise küsimusele mida? Põimlauses Ma austan inimest, kellel on kindlad põhimõtted laiendab täiendlause pealause esinevat substantiivi inimest ja vastab täiendi küsimusele missugust?

Mõnes grammatikas (näit. Kure 1949, Valgma, Rimmel 1968) juhitakse veel õigesti tähelepanu asjaolule, et teatavad kõrvallalused ei kuulu üksiku sõna, vaid kogu pealause kui terviku juurde. Näit. See kõik sündis lühikesel vilkel, nii et ükski vahele poleks saanud minna.

Esitatust selgub, et pea- ja kõrvallause sisulised seosed pole hoopiski nii lihtsad. Peale selle, et kõrvallause võib kuuluda pealause esineva põhisoja juurde, on veel teisi seostusvõimalusi. Näib olevat otstarbekas heita põgus pilk kõigile pea- ja kõrvallause sisulise seotumise viisidele, s. t. selgitada, missugune osalause põimlauses mille juurde kuulub. Eesti keeleainestik pakub selleks koguni neli erinevat viisi.

1) Kõrvallause võib laiendina kuuluda pealause esineva põhisoja juurde. Põhisõnaks võib seejuures olla kas verb, substantiiv või mõni muu keelend substantiivses tähenduses, adjektiiv või adverb komparatiivis.

Verb võib olla kõrvallause põhisojaks sihitislausel (Ütlen alati, mida mõtlen), öeldistäidelausel (See ongi mees, kellest äsja kõnelesime), määruslausel (Avan silmad, kui kell saab kümme. Reisin koos pojaga, kuhu iganes tahan it.).

Substantiiv või substantiivses tähenduses kasutatud keelend on põhisojaks täiendlausel (Seisime teel oma vaguniga, kus olime ka öökorteris. Needsamad viis, kes konverentsil esinesid, olid valitud ka delegaatideks).

Adjektiiv või adverb komparatiivis on põhisojaks võrdlusmääruslausel (Sõbratar oli tervem, kui olime arvanud. Puu

kasvas kiiremini, kui oodata võis).

2) Kõrvallause võib kuuluda pealause esineva korrelaadi juurde. Kõrvallause ei laienda korrelaati, nende vahel pole põhisõna ja laiendi suhet. Kõrvallause, esinedes korrelaadiga samas semantilises ja süntaktilises funktsioonis, moodustab koos sellega ühtse semantilis-süntaktilise kompleksi. Kõrvallause korrelaatideks pealause on kas ase- või määrsõnad. Korrelaat on võrdlemisi kõrge abstraktsioonlastmega sõna ning järelikult üsnagi sisuvaene. Korrelaadi kaudu tuuakse kõrvallause sisu pealauseesse.

Asesõnadest võivad liikide järgi olla kõrvallause korrelaatideks järgmised:

a) isikulised asesõnad mina, sina jt., kui kõrvallause on aluslause (Meie, kes seda väidame, võime selle eest vastutada), sihitislause (Ma tänan sind, keda teised ei tänanud) ja sihitismääruslause (Pärandas oma maja temale, kes kõigest oli ilma jäetud);

b) näitavad asesõnad see, too, selline,äärane jt., kui kõrvallause on aluslause (Mis hea sinule, see on hea ka teistele), sihitislause (Ta leidis ikka seesuguseid, kellest ta jõud üle käis), öeldistaidelause (Mägede lumised tipud on need, mis kutsuvad) ja mitmed määruslause liigid (otstarbemääruslause Sia tuln selleks, et sind näha, võrdlusmääruslause Tänavu töötati rohkem sellest, mille eest neid mullu kiideti, põhjusemääruslause Seda tean selle põhjal, mida oma silmaga näinud olen, sihitismääruslause Mõtlen sellele, et aeg on lahkuda jt.);

c) määratlevad asesõnad igauks, kõik, mõlemad jt., kui kõrvallause on aluslause (Igauks, kes näärivana ette astus pidi kõigepealt salmi ütleva), sihitislause (Ma ei tunne kumbagi, kes lävepakust üle astusid), öeldistaidelause (See on kõik, mis mul hinge taga on), sihitismääruslause (Kirjutasin kõigest, mis pähe tuli);

d) umbmäärased asesõnad keegi, miski, mingisugune, mõni jt., kui kõrvallause on aluslause (Miski ei kao, mis on olemas), sihitislause (Unustati kõik muu, mis meile ometi nii

tähtis oli olnud), öeldistäidelause (See on mõni, kellel pole kodu), sihitismääruslause (Jutt läks kellelegi, keda ma ei tundnud):

e) enesekohased asesõnad enese enda, iseenese iseenda, kui kõrvallause on sihitislause (Lõpuks reetis ta iseenda, keda ta siiani osavasti oli maskeerinud) või sihitismääruslause (Seekord ostis ta kingituse iseendale, kea seni alati oli ilma jäänud):

f) vastastikused asesõnad teineteise, üksteise, kui kõrvallause on sihitislause (Duellil lasksid mehed maha teineteise, kellest kellelgi kahju ei olnud) või sihitismääruslause (Siis saadeti see pilk teineteisele, kes sellest uut jõudu said).

Määrsõnad on korrelaatideks määruslausetele. Vastavalt oma tähendusfunktsioonile esineb määrsõna määruslause korrelaadina. Näit. kohamäärsõna kohamääruslausele (Lähem sinna, kuhu tahan), ajamäärsõna ajamääruslausele (Tule kohe, kui ma hüüan!), viisimäärsõna viisimääruslausele (Tee nõnda, nagu õpetati!), määramäärsõna määramääruslausele (Tean sellest niivõrd, kuivõrd sinult olen kuulnud), põhjusmäärsõna põhjusmääruslausele (Tulin seepärast, et ema saatis minuga lilled).

Kõrvallause korrelaadid pealauses on oluliseks teguriks põimlause osalausete ühendamisel mõtteliselt seotud tervikuks. Pealause, milles on ase- ja määrsõnaline korrelaat, pole ühteviisi mõistetav põimlause ja isoleeritud osalausena, sest viimasel juhul puudub kõrvallausest saadav informatsioon ase- või määrsõna kohta.

3) Kõrvallauset alustav siduv sõna kuulub pealause kui terviku juurde. Näit. Ta seadis oma elu kenasti korja, milles aitasid teda ettevõtlikkus ning töökus. Enamik tööst oli valmis, mistõttu mehed olid enesekindlad. Antud juhul on tegemist täiendkõrvallausetega, mis kuuluvad substantiivses tähenduses pealause kui terviku juurde. Pole huvituseta märkida, et vaatlusalune täiendlause on tegelikult korrelaadile vastava kõrvallause vastandiks. Kui pealauses esinevale korrelaadile vastava kõrvallause sisu kantakse pealausesse just

korreleadi vahendusel, siis vaatlusaluste põimlausetega puhul täiendlauset alustav siduv sõna kui antud tüüpi põimlause ainus semantilis-süntaktiline element hõlmab kogu pealause sisu ja kannab selle kõrvallausele. Seesuguseid põimlauseid kohtab suhteliselt harva.

4) Kõrvallause kuulub kogu pealause kui terviku juurde. Seesugustel kõrvallausetel pole pealauses korrelaati ega põhisoona.

Rõhuvas enamikus kuuluvad siia kahe semantilise keskmega põimlause, kus nii pea- kui kõrvallause moodustavad kumbki omaette semantilise terviku. Näit. põimlause tagajärgelausega (Oli juba kaunis pime, nii et enam kaugele ei näinud), vastandusmääruslausega (Ta juuksed ja silmad olid heledad, kuna ta näonahk oli tõmmu nagu mauril), tingimusmääruslausega (Laulaksin kindlasti kaasa, kui mul oleks noot), mööndlausega (Ta läks pulma, kuigi teda polnud kutsutud), otstarbemääruslausega (Tüdruk astus kõrgkooli, et temast saaks diplomeeritud insener), põhjusemääruslausega (Poiss puudus koolist, seepärast et ta oli haige) jt.

Ühe semantilise keskmega põimlausest kuuluvad siia need, kus kõrvallauseks on aluslause, millel pole korrelaati pealauses. Näit. Kes teeb tööd, peab ka sööma. Aluslause seostub siin eelkõige pealause öeldisega. Öeldis aga ei ole aluslause põhisoona, sest alus ja öeldis ei moodusta sõnaühendit. Järelikult pole asjaomasel kõrvallausel pealauses ei korrelaati ega põhisoona.

K o k k u v ö t t e k s Nagu teada, on tunnus mõiste oluline, eristav omadus. Põhisoona olemasolu pealauses on aga pea- ja kõrvallause sisulise seostuse üks neljast liigist ega ole järelikult kõrvallause tunnus.

5. Kas kõrvallause algab siduva sõnaga?*

Eesti keele grammatikakirjanduses (näit. Kure 1949, Kure, Valgma 1954, Kask, Koff, Kure jt. 1952, Valgma, Remmel 1968, Vääri 1973) esitatakse kõrvallause ühe tunnuseks seik, et kõrvallause algab harilikult siduva sõnaga. Meie nüüdisaja süntaktikud on üsna üksmeelsed selles, et kõrvallauseid alustavad:

a) nii liht- ja liitsidesõnad et, kui, nagu, kuni, kuna, kuigi, ehkki, otsekui, justkui, kuivõrd jt. (Esimees ütles, et tänavu oli hea saak. Tegime nii, nagu oli kästnud. Jalutasime pargis, kuni algas kontsert. See maal sobib siia, otsekui oleks ta tellitud) kui ka ühendsidesõnad sest et, seetõttu et, selleks et, nii et, ilma et, olgugi et, niipalju kui, niikaua kui, niipea kui jt. (Vihma sadas kogu päeva, nii et saime läbimärjaks. Töötasime, niipalju kui suutsime. Teatage mulle, niipea kui direktor tuleb!);

b) siduvad asesõnad kes, mis, kumb, missugune, milline jt. (Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb. Pole selge, kumb poistest on parem. Õpetaja osutus just selliseks, missugusena olin teda kujutlenud);

c) siduvad määrsõnad kus, kuhu, kust, millal, kunas, kuidas, miks, mispärast, mistõttu, kas jt. (Ma ei tea, kust need raamatud on ostetud. Nägime, kuidas kõik on muutunud. Kahtlen, kas te suudate võita).

Juhitagu tähelepanu asjaolule, et sidesõna ja siduv sõna pole teineteist välistavad mõisted, vaid et siduvate sõnade hulka kuuluvad kõigepealt just sidesõnad, mille põhifunktsioon ongi sõnade, lauseosade ja lausete ühendamine ehk sidumine. Ase- ja määrsõnad on siduv funktsioon nende põhifunktsiooni kõrval sekundaarne. Asesõnade põhifunktsioon on

* Nõukogude Õpetaja, 12. XI 1977.

asendamine, määrsõnade esmane ülesanne on aga näidata suhteid ja tingimusi või tegevuse, olukorra, nähtuse ning omaduse iseloomulikku tunnust. Järelikult pole loogiline mõnes grammatikas (näit. Kure 1949, Kure, Valgma 1954, Vääri 1973) esinev väide, et kõrvallause algab harilikult side- või siduva sõnaga. Tegelikult on neil juhtudel kõne all kõrvallaused, mis algavad ainult siduva sõnaga.

Eesti nüüdisaja kirjakeeles esineb juhtumeid, kus pealausest komaga eraldatud osalause algab ühendiga peaasi et, parajasti kui, vaat kui, ainult et, muidugi kui, eriti mis, ju et vms. Tekib küsimus, kas pidada seesuguseid ühendeid ühendsidesõnadeks või on selliste ühenditega algavad kõrvallaused üheks erandrihmaks siduvate sõnadega alustatud kõrvallausetes hulgas.

J. Valgma ja N. Remmeli grammatikas (1968:239) on kirjutatud: "Kuigi sõnu ainult, eriti, liiati(gi), iseäranis, muidugi, parajasti, vaat, peaasi, ükskõik, nimelt ja näiteks on raske pidada ühendsidesõna osisteks, ei tule neid järgnevast alistavast sõnast kui, et, mis, kus komaga lahutada, sest neid hääldatakse ühe tervikuna." Jääb mõnevõrra selgusetuks, milleks nimetatud sõnu pidada, kas siiski (kuigi raskusega) ühendsidesõna osisteks või mitte.

Ühendsidesõna, nagu teada, on kahest või enamast järjekorras asuvast lihtsidesõnast või mõnest muust sõnast koosnev sidesõnalise funktsiooniga ühend. Seejuures on sageli raskusi valmistanud piiri tõmbamine ühendsidesõnade ja teiste sõnaliikide vahele, s. t. millal lugeda teatavat kõrva asetsevate sõnade rühma sidesõnaks, millal mitte. Antud juhul huvitab meid, kas sõnad ainult, eriti, parajasti, peaasi, vaat, liiati jt. võivad kuuluda ühendsidesõna koosseisu või mitte. Et kõnealuses grammatikas on mõned nimetatud ühendid antud koos lausenäidetega, siis vaadeldagu neid autorite esitatud lausetes: Parajasti kui tal viha hakkas lahtuma, tuli uus asi ette. Ilmade algust otsitakse ükskõik mis elemendist, peaasi et elemendist. Vaat kui tema laulma hakkab,

siis on alles laul.

Kui nüüd sidesõnale eelnev sõna (parajasti, peaasi, vaat) oleks rõhulises asendis, siis järgneks sellele alati häälduspaus. Need kolm lauset võiks aga kõhkcluseta kvalifitseerida põimlauseteks, kus kõrvallause oleks hõlmeasendis. Kõrvallause algaks siis sidesõnaga (kui, et, kui), sellele eelnev sõna kuuluks pealauseesse. Teadupärast eraldatakse eesti keeles üldreeglina kõrvallause pealausest koma(de)ga. Täpsemalt: ees- või järelasendis kõrvallause eraldatakse pealausest komaga, hõlmeasendis kõrvallause aga mõlemalt poolt komaga. Järelikult tuleks sõnade parajasti, peaasi, vaat rõhutuse korral eraldada nad järgnevast sidesõnast komaga.

Praegusel juhul aga pole kõrvallause algul asetsevate sidesõnade ees olev sõna rõhutatud ja nende vahel pole häälduspausi. Need hääldatakse täielikult ühe hingetõmbega. Kui tahame arvestada elavat eesti keelt - see aga on endastmõistetav -, siis koma ei kasutata. Järelikult kuulub kogu ühend kõrvallauseesse. Ent kas ühendsidesõnana?

Nagu teada, on enamik sidesõnu arenenud adverbidest või adverbi vahendusel teistest sõnaliikidest, ühendsidesõnad aga lihtsidesõnadest või muudest sõnadest nende liitumise teel. On loomulik, et leidub ka piirijuhtumeid, kus ühendisse kuuluvate sõnade sõnaliigilisust pole alati võimalik rangelt ning üheselt määrata. Kõnealused sõnad nimetatud ühendeis ongi just niisugused ebaselged juhtumid. Sellele viitab seegi seik, et meie grammatikud ei ole selles küsimuses üksmeelsed. Nii näiteks peavad P. Palmeos (1967) ja E. Vääri (1973) ühendit parajasti kui kõrvallause algul ühendsidesõnaks, E. Vääri ka samas positsioonis ühendit peaasi et, sel ajal kui teised lingvistid selles küsimuses on erineval seisukohal. Usutavasti on siin tegemist asjaoluga, et rõhutus asendis esinõv sõna on algselt kuulunud pealauseesse. Sealt on ta hääldamisüksusena siirdunud kõrvallauseesse, kus moodustab eesti nüdiskeeles ühendi, mis on õigupoolest ühendsidesõna eelastmeks. Seda ei peeta üldiselt niisiis ühendsidesõnaks, vaid räägitakse rõhutus asendis olevatest sõnadest kõrvallause

algul paiknevate sidesõnade ees.

Järelikult moodustavad asjaomased ühendid erandühma kõrvallauset alustavate siduvate sõnade hulgas.

Lõpuks kuulub antud teema alla probleem, kas arvata kõrvallausete hulka ilma siduva sõnata algavad osalaused, mis sisuliselt alistuvad teisele osalausele, näit. Oleksid mul tiivid, lendaksin koos lindudega ära. Peaaegu kõikides senistes eesti keele grammatikates on liitlaused liigitatud kõigepealt sisulise kriteeriumi – rinnastus- või alistusseose alusel rind- või põimlauseteks. Seega on põimlausena käsitatud kõiki alistava osalause ja nii siduva sõnaga kui ka ilma selleta algava alistatud osalause ühendit. Et aga nimetatud liigituse kõrval on siis-seal räägitud veel teisestki, vormist lähtuvalt liigitusest, siis tuleks viimasel veidi pikemalt peatuda.

Nimelt on Ed. Ahrensi 1853. a. ilmunud lauseõpetusest peale meie grammatikates täheldatud seesugust liitlauset, kus osalaused ei seostu omavahel siduva sõnaga. Seda laadi lauset pole aga mõistetud erilise süntaktilise struktuurina. Alles K. Kure (1963) on niisugust tüüpi laused esitanud rind- ja põimlause kõrval koguni eri liigina ja nimetanud need side-sõnata liitlauseteks. K. Mihkla (1971) toetab kõnealuse liitlausetüübi kui rind- ja põimlause kõrval oleva omaette süntaktilise nähtuse tunnustamist, kuid soovib selle jaoks uut terminit ligistuslause. Selle küsimuse kohta on sõna võtnud veel E. Nurm (1972). Viimane nimetab vaatlusalust liitlausetüüpi sidumata liitlauseks. E. Nurm väidab, et sidumata liitlause kui eri liigi olemasolu vastu on raske vaielda, kuid ei saa nõustuda arvamise, et rinnastus- ja alistusseose kõrval eksisteerib veel ligistusseos. Praeguses arutluses aktsepteeritakse üldjoontes E. Nurme seisukohta. Lisatagu ainult niipalju, et termini sidumata liitlause all mõeldakse vormilt sidumata liitlauset. Sisuline seos alistuse või rinnastuse näol on ju ikkagi olemas.

Sidumata liitlauset tunnustades liigitame selle niisiis sidumata põimlauseks ja sidumata rindlauseks. Antud teema

puhul pakub huvi kõigepealt muidugi sidumata põimlause, mis on teiseks erandrihmaks siduvate sõnadega algavate kõrvallause seas. Kui silmas pidada põimlause traditsioonilist liigitust kõrvallause süntaktilise funktsiooni järgi, nii et kõrvallauseid käsitletakse pealause laienenud lauseliikmena, siis võib ka sidumata põimlause näiteid leida peaaegu iga liigi kohta. Näiteks järgmistes põimlausetes on vormilt sidumata kõrvallause a) aluslause: Jõuab õpilane edasi edukalt või mitte, see ei sõltu ainult pedagoogi talendist. Peab see just nõnda olema, see pole tema asi; b) sihitislause: Teata mulle kiiresti, kavatsed sa tänava mustikale minna. Mare ei hakanud ootama, tuleb selleks majandis soodne juhus või ei; c) öeldistaidelause: Küsimus on nimelt selline, peame me praegu tööd jätkama või mitte. Tema kool oli niisugune: toreda tuule sai tiibadesse iga noor; d) täiendlause: On selgunud niisugune tõik: vaikne ja kõigege leppi ja võib olla ohtlikum kui mõnigi agressiivne tüüp. Vestlus lõpetati mõttega: teadust ei tehta rahuliku äraolemise ega aplausi pärast; e) määruslause. Selle alaliikide hulgas kohtab neid ilma siduva vormielemendita kõrvallauseid kõige rohkem, mis koos pealausega väljendavad põhjuse-tagajärje suhet. Nii võib vastav kõrvallause olla tingimuslause: Pole enam jõudu, ei maksa hea tahtmine midagi. Kõik oleks võinud teisiti minna, poleks tulnud sõda; mööndlause: Sul on küüned ja hambad, siiski igatsed sinagi soojust ning hellust. Kooliümbrusse on jäänud vähe puutumatut loodust, ometi pesitses seal möödunud aastal veel ööbik; tagajärgelause: Lauri keeras teist külge - reformpõhi ragises. Isa suu jäi lukku - Ats ei saanudki tema suust saladust teada; otstarbelause: Ta lisis sammule pikkust - kiiremini vaid koju saada ja magama heita! Inimene sööb selleks: ta tahab elada; põhjuslause: Laevahuku läbiteinud meremehed olid sunnitud kogu talveks saarele jääma: meri kattus jääga ja laevad ei liikunud. Perenaine muretses magamise pärast - leivaküpsetamine oli toad liiga kuumaks teinud. Leida võib ka seesuguseid sidumata määruslauseid, mis koos pealausega annavad edasi mitmesuguseid võrdlussuhteid ja viisi, näiteks

võrdluslausega põimlauseid: Mis on loomulikum kui see: õppinud põllumees ja põld leiavad lõpuks ikkagi teineteise. Mis saab olla parem sellest - vangid on taas vabad ja vaesed on saanud rikkaks; määralausega põimlauseid: Olen intarsia teemisest niivõrd haaratud - alateadlikult otsib silm erineva värvivarjundi ja süüga puidumaterjali. Näidendi mõte on seda-võrd ära varjutatud - kuidagi ei saa otsa peale! vastanduslausega põimlauseid: On meie parasvöötmealadel taimkate üks domineerivaid komponente, siis Antarktilise oaside maastikus on taimkattel tunduvalt väiksem osa. Oli neiu Lilli fantastiline inimene, siis polnud Rihogi mingi harilik kodanik; viisilausega põimlauseid: Mulle paistis see asi järsku nõnda: ta meeled on lihtsalt segi. Ei saanud teisiti: muigasid ta tobeda küsimuse peale. Ilma siduva alistava vormielemendita aega või kohta märkivatel osalausestel puudub usutavasti ka alistusseos. Igatahes ei õnnestunud allakirjutanul vastavaid näitelauseid leida ega koostada. Sihitis- ja määruslause pii- rimail paikneva sihitismääruslausega põimlauseste kohta võib tuua järgmised näited: Nad ei hoolinud sellest, oli see ka tema soov või mitte. Kuid poiss jäi kõikumatuks: võlg on võõra oma. Õeldistäide- ja määruslause vahepealsel alal asuva õeldistäidemääruslausega põimlauseid illustreerivad järgnevad laused: Tegevusplaan jäi selliseks: kõigepealt tuli esineda naiskooril. Tekst tuleb kohendada seesuguseks: iga sõna olgu omal kohal.

Sidumata põimlausest ei ole osalauseste mõtteline seos nii ilmekalt väljendatud, kui see on seotud põimlausest. Viimases iseloomustavad sidesõnad ja siduvad ase- ning määrsõnad lähemalt osalausetevahelisi mõtteseoseid. Seetõttu on sidumata põimlause liigitamine keerukam siduva vormielemendiga põimlause liigitamisest. Leidub ka selliseid sidumata kõrvallausega põimlauseid, mida pole sisuliselt võimalik arvata ühes-segi traditsioonilisse liiki, näiteks siirdkõnet väljendavaid lauseid: Juba töö käib, muheleb agronoom. Ema naeratab: küll on pojake ikka lapselik.

Sidumata põimlause tähenduse erinevatest lisavarjundi-

test olenevalt võib täheldada erinevusi ka interpunktsioonis. Kui seotud põimlauses eraldatakse kõrvallause pealausest koma(de)ga, siis sidumata põimlauses võib samas positsioonis peale koma kasutada ka koolonit (selgitava kõrvallause ees), mõttekriipsu (tulemust, selgitust või mõõndust väljendava kõrvallause ees) ja harvadel juhtudel ka semikoolonit (pikemate, mõttelt kaugemate osalauseste vahel).

K o k k u v ö t t e k s. Kõrvallause algab siduva sõnaga, välja arvatud kahel järgmisel juhul:

a) kui kõrvallause algul paiknevate sidesõnade ees on rõhutuse asendis sõnad parajasti, peaasi, vaat, näe, ainult, muidugi, eriti, ju jms., mis rõhutatuse korral kuuluvad pealauseesse;

b) kui kõrvallause on sidumata põimlause alistuv osalause.

KÕRVALLAUSE LIIKE

1. Õeldistäidelause.*

1.1. Õeldistäite funktsioonis esinevat kõrvallauseid on eesti keeleteaduslikus kirjanduses nimetatud mitmeti: õeldislauseks (Ploompuu 1928:42), predikaaditäiteliseks kõrvallauseks (Aavik 1936:229), õeldistäitelauseks (Kask, Koff jt. 1952:107, Kure, Valgma 1954:95, Rimmel, Riikoja, Valgma 1964:101, Valgma, Rimmel 1968:225, Vääri 1968:121) ja õeldistäidelauseks (Muuk, Tedre 1933:106, Muuk, Mihkla, Tedre 1941:91, Jänes, Parlo 1943:104, Kure 1949:35, Rimmel, Valgma, Riikoja 1957:199, Raudnael 1959:57). Õeldistäidet ei käsitata tänapäeva grammatikates õeldise osana, nagu seda tehti varem, vaid omaette lauseliikmena. Seetõttu ei sobi ka enam õeldistäitele vastavat kõrvallauseid nimetada õeldislauseks. Mitmesõnalisele terminile predikaaditäiteline kõrvallause eelistame liitsõnalist kui lühemat ning otstarbekamat, liiatigi et ka sellele analoogilised terminid aluslause, täiendlause jt. on liitsõnad. Et teiste kõrvallauseid märkivate terminite hulgas pole genitiivse liitumisega liitsõnu (näit. täiendlause, mitte täiendilause) ja et nominatiivne liitumine vastavas liitsõnas on ka sisuliselt õigustatud (õeldistäidelause ise ongi lause kujul väljendatud õeldistäide), siis tuleb õigeks pidada terminit õeldistäidelause.

Õeldistäide- ehk predikaatiivlauseks nimetatakse kõrvallauseid, mis täpsustab pealause asesõnalist õeldistäidet või on pealause suhtes õeldistäite funktsioonis. Õeldistäidelause

* Õeldistäidelausest. - Nõukogude Kool 1977, 2, lk. 139-142.

vastab nagu öeldistäidegi küsimustele kes? mis? mida? keda?
missugune? missugust? missugused? missuguseid? Näit. Sageli
oli Gustav see, kes mõne kõiki huvitava küsimuse üles tõstis
(kes?). Ukuaru pole enam see, mis ta oli kakskümme viis
aastat tagasi (mis?). Toomas oli just nimelt neid, kes tuli
Tšehhoslovakkiaast koju esikohaga (keda?). Isegi elav kujutlus
pole pooltki seda, mis on pealtnägemine (mida?). Põhi on sää-
rane, mis paneb juba ette südame tuksuma (missugune?). Midagi
oli ilmes niisugust, mis seda tõendas (missugust?). Me olime
just sellised, mis unelmad meist teinud (missugused?). Suur
protsent auhindu on aga selliseid, mis ühtede meelest on
tähtsad, teiste meelest mitte (missuguseid?).

1.2. Sisuliselt seostub öeldistäidelause oma pealausega harilikult korrelatiivselt. Kõrvallause korrelaadiks pealause on asesõna, millel puudub omaette võetuna konkreetne sisu: see ei nimeta eset, nähtust ega isikut, vaid üksnes viitab sellele. Põimlause aga ei ole korrelaadiks olev asesõna enam abstraktne, vaid tal on konkreetne tähendus, mis oleneb kõrvallausest ja on järelikult peaaegu alati erinev. Et isoleerituna on asesõna väga abstraktne, võimaldabki tal asendada erineva sisuga öeldistäidelauseid. Näit. Tema on see, keda oodati kellest polnud õnnetumat kes finantseeris kogu ehitust kes oli auvähärseim linnaelanike seas jne. Kõrvallause korrelaadid pealauses on oluliseks teguriks põimlause osalause ühendamisel mõtteliselt seotud tervikuks. Pealause, milles on asesõnaline korrelaat, pole ühtviisi mõistetav põimlause ja isoleeritud osalause, sest viimasel juhul puudub kõrvallausest saadav informatsioon asesõna kohta. Öeldistäidelause korrelaadiks olev asesõna pealauses on tavaliselt rõhutatud. Asesõna liikidest võivad öeldistäidelause korrelaadiks pealauses olla järgmised.

1) Näitavad asesõnad see, too, sama, samane, seesama, toosama, samasugune, niisugune, seesugune, selline, säärane jt., näit. Kauguste ahvatlus ongi see, mis äratas reisimis-
lusti. Ma olen samasugune, nagu oli mu isa. Inimeste vastu
püüdis ta olla säärane, et neil talle vähematki poleks ette

heita.

2) Määratlevad asesõnad igauks, igamees, kõik, mõlemad, kumbki, näit. Kelm on igauks, kes sööb, kui naaber nälgib; kelm on igamees, kes veel elab, kui seltsimees juba võitluses langenud. Mõni kõrrejämedune pajukene või männikasv on kõik, mis viletsate sookaela põõsakeste vahel silm näeb.

3) Umbmäärased asesõnad keegi, miski, ükski, muu, mõni jt., näit. Eks ta olnud keegi, kes asjast teadis. Ja see on miski, mis tulemata ei jää. Küllap oli see mõni, kes õo peale hulkuma oli jäänud.

Õeldistäidelause võib laiendada pealauses esinevat pöörd sõna olema, harvemini pöörd sõna jääma, näima, paistma, püsima, saama, tulema, juhtuma, kasvama, kujunema, seisma, välja nägema jms. Näit. Pidu oli, nagu ta peab olema. Viljad kasvasid, missuguseid kaua poldud nähtud. Koolikorraldus seis pikka aega, nagu ta meie kooliajal oli olnud. Poiss nägi välja, nagu oleks ta küünarpuu alla neelanud.

Õeldistäidelause pealauseks on harilikult kahepealiikmeline lause, näit. Kõige suurem õnn on see, kui sul pole soove. Harvemini on pealauseks ühepealiikmeline või pealiikmeta lause. Ühepealiikmeline alusega lause on õeldistäidelause pealauseks näit. tekstis Kord poisi vihikus jätab tublisti soovida. Käekiri säärane, et võimatu on lugea, ühepealiikmeline õeldisega lause on vastavaks pealauseks tekstis Nüüd oli mul palju lilli. Oli selliseidki, mida nägin' esmakordselt. Pealiikmeta lause on õeldistäidelause pealauseks näit. tekstis See oli uhikus auto. Just niisugune, mida Jaak igatsenud oli.

Õeldistäidelause ise on harilikult kahepealiikmeline lause, näit. Olukord kujunes niisugune, et minu mõistus kipus üles ütleva. Kuid see võib olla ka ühepealiikmeline õeldisega lause, näit. Uus õpetaja oli just selline, nagu arvati, ühepealiikmeline alusega lause, näit. Valvur oli seesama, kes eilegi, või ka pealiikmeta lause, näit. Vesi oli niisugune, nagu juunikuus ikka ja alati selles lahesopis.

1.3. Õeldistäidelause seostub pealausega siduvate ase-

sõnadega, siduva ase- ja kaassõna ühenditega, siduvate määr- sõnadega ja sidesõnadega.

Järgnevalt vaatleksimegi siduvate asesõnadega algavaid öeldistäidelauseid.

kes öeldistäidelause algul on substantiivne ja märgib enamasti elusolendit, näit. Tema on säärane, kes kärbselegi kurja ei tee. Mõnikord võib see märkida ka asutust või organisatsiooni, millele on omistatud tegija funktsioon, näit. Eks olnud ju kalurikolhoos see, kes mulla sotsialistlikus võistluses esikohale tuli. Öeldistäidelauset alustav kes võib peale nimetava esineda ka teistes käänetes. Mitmuslik tähendus antakse see juures edasi harilikult ainsuslike vormidega. Näit. Emand, ta pole see, kelleks sina teda pead. Praegu on ikkagi tema see, kellele teise armu vaja läheb. Ikka olid popsilapsed need, kellega kooliõpetaja pidi sõidma.

mis öeldistäidelause algul tähistab elutut asja või nähtust, olles substantiivne, näit. Siis on see, mis praegu minuga: oled haavunud ja käid norus. See oligi kõik, mis ta mäepoolisel küljel märkas. See pole see, millena ta näib. Musklid on need, millega jõumees uhkustab.

kumb, missugune, milline, mäherdune alustavad öeldistäidelauset analoogiliselt asesõnadega kes ja mis. Näit. Üllatuseks oli aga siil see, kumb kiiremini jooksis. Käabus oli niisugune, missugune on tema valitseja. Ka meeleolu ei olnud selline, millisega võiks kosjasõitu ette võtta. See oli niisugune, mäherdust sa pole uneski näinud.

Öeldistäidelause võib pealausega seostuda siduva asesõna ja kaassõna alla, all, alt, asemele, asemel, asemelt, ette, ees, eest, ilma, juurde, juures, juurest, järele, järel, järelt, keset, kohale, kohal, kohalt, kohta, koos, läbi, mööda, poole, pool, poolt, pärast, sisse, sees, seest, tõttu, vahelle, vahel, vahelt, üle jt. ühendiga. Siduv asesõna on sel puhul kas omastavas (Postid aia ääres ongi need, mille vahele tuleb peenramaa), osastavas (Haridustee on see, mida mööda sammuvad meil nii noored kui vanad), seestütlevas (See hetk oli see, millest peale polnud Tõnule maailmas enam midagi

kaunimat Teele olekinud juustest ning tedretähtedest ta ninal), ilmaütlevas (Nüüd algas põhjalik eellugude heietamine, mis oli see, ilma milleta emand ei saanud rääkida ühtegi juttu) või kaasaütlevas (Sina oledki see, kellega koos läheksin maailma teise serva). Kaassõna tähendusest olenevalt omandab öeldistäidelause määrusliku tähendusvarjundi. Nii näiteks võib vastav öeldistäidelause märkida kohta (Kas see pisike tünn peaks olema see, mille sisse kästi tühjendada kõik viljakotid?), aega (Koorilaul oli see, mille järel pidi antama lilli), põhjust (Ja kõik see ei olnud siiski see, mille pärast maksis põleda), tegevusobjekti (Mehed seal kaugemal olid need, kelle kohta otsus oli juba langetatud), otstarvet (See polnud see, mille jaoks raha oli kogutud), möödust (See just oligi see, millest hoolimata sulane talust jalga laskis), ilmaolu (Ausus on see, ilma milleta pole mõeldav sõprus), kaasolu (Partei on see, kellega koos läheb rahvas) vms.

Öeldistäidelaused võivad seostuda pealausega siduvate-küsivate määrsõnade abil, mis karakteriseerivad öeldistäidelauset vastavate määruslike tähendusnüanssidega.

kus, kust, kuhu öeldistäidelause algul osutavad enamasti kohta. Näit. Kõige toredam koht oli see, kus linnupesa asus. Tema kool oli selline, kust sai hea tuule tiibadesse iga noor. Kõnealune koosolek oli toosama, kuhu keegi meist ei läinud. Mõnikord võivad asjaomased kõrvallaused märkida ka aega. Näit. Kõige ülevam silmapilk oli selline, kus emalind toiduga saabus.

kunas, millal, mil esinevad öeldistäidelause algul, kui selles pööratakse peatähelepanu ajale. Näit. Küsimus pole see, kunas pidu korraldada. Tänavune sügis oli see, millal Jaan nekrutiks võeti. Kuumus oli säärane, mil mõtegi lakkab töötamast. Nagu võis tähele panna, kasutatakse sõna mil öeldistäidelause algul määrsõnalises tähenduses analoogiliselt ajaadverbiga millal. Sõna mil sõnaliigilisuse kohta leidub erinevaid seisukohti. Ühelt poolt peetakse seda küsivate määrsõnade hulka kuuluvaks siduvaks sõnaks (A. Veski 1970: 33), teiselt poolt vaadeldakse sõna mil kui asesõna alal-

ütlevalist vormi, mida seetõttu pole õige kasutada aega märkivas määrsõnalises tähenduses (Aavik 1936:196).

miks ja mispärast öeldistäidelause algul annavad kõrvalausele põhjusemäärlause varjundi. Näit. Konks asja küljes on see, miks ta seda koosolekul ei ütelnud. Ei ole see see, mispärast neid kartma peaks.

kuidas, kuidaviisi (arh.), kuis, mismoodi öeldistäidelause algul osutavad tegevuse viisile. Näit. Keele struktuur on see, kuidas keel on ehitatud, mismoodi ta kokku laotud on. Probleem number üks on see, kuidas asjaosalisi kokku viia saaks.

kuivõrd alustab öeldistäidelauset, mis väljendab määra, näit. Minu õnn on see, kuivõrd mu tervis korras on.

kas alustab küsimust osutavat öeldistäidelauset, näit. Küsimus pole selline, kas me praegu peame tööd jätkama või mitte.

Harvemini paiknevad öeldistäidelause algul muud siduvad määrsõnad, nagu misjaoks, misläbi, mispoolest, misüle jt. Näit. See ongi see, misjaoks ma nutan. Eks see olnud seesama, misläbi ma rikkaks sain. See on kõik, mispoolest metsajänes ja küülik teineteisest erinevad, Kuivanud õieke oli see, misüle ta omal ajal nii südamest kurvastanud oli.

Öeldistäidelaused võivad seostuda pealausega sidesõnade et, kui ja nagu abil.

et alustab öeldistäidelauset, mis on eesti keeles võrdlemisi produktiivne. Näit. Asjalugu on niisugune, et hooned varsti ümber kukuvad. Kuid mehe eluviisid ja kombad olid säärased, et jõukamate hulgas teda hea meelega ei nähtud.

kui alustab öeldistäidelauset, mis võib märkida aega, näit. Ja just nüüd pidi ta säärane olema, kui ta oli esimest korda teel õpetajavalimistele, ja võrdlust, näit. See oleks sama, kui ei viitsiks kummardada raha ülesvõtmiseks. Lugu näib selline, kui saaksime kumbki armastusest omamoodi aru. Vastava öeldistäidelause predikaatverb on harilikult konditsionaalis.

nagu alustab võrdlust märkivat öeldistäidelauset, näit. Niisugune, nagu see olema peaks, ei ole tema abiolu küll mit-

te. Nagu keel tegelikult kokku pandud on, siisugune tema struktuur ongi. Raudteejaama jõudes olin just siisugune, nagu oleks minuga tänavat pühitud.

Kõrvallause eesasendit tingivat rinnastavat sidesõna lause algul alistava siduva sõna ees, mis esineb näiteks aluslauses (Aga et Tõnu uhke oli, see selgus alles hiljuti), sihitislauses (Ent millal see kõik juhtus, seda ma tõesti ei tea) ja määruslauses (Kuid kus häda kõige suurem, seal abi kõige lähem), ei ole öeldistäidelauses täheldatud.

Öeldistäidelause järgneb pealausele. Erandi moodustab sidesõnaga algav öeldistäidelause, mis võib paikneda ka pealause ees või keskel.

2. A l u s l a u s e.

2.1. Alus- ehk subjektlauseks nimetatakse kõrvallause, mis täpsustab pealause asesõnalist alust või on pealause suhtes aluse funktsioonis. Aluslause vastab nagu aluski küsimustele kes? mis? keda? mida? Näit. Kes siisuguse perspektiivi ees pahuraks ei muutu (kes?), pole peainsener. Kõik, mis elule on jäänud jalgu (mis?), jälgib nähtamatult meid kui taud. Miks ei ole tal kedagi, kellele südant võiks välja puistata (keda?)? Kuid mida pole (mida?), seda pole.

2.2. Aluslause kuulub kas kogu pealause kui terviku või pealauses aluseks oleva nimetavalise või osastavalise asesõnalise korrelaadi juurde. Asesõna liikidest võivad aluslause korrelaadiks pealauses olla järgmised.

1) Isikulised asesõnad mina, sina, tema, meie, teie, nemad, näit. Mind, kes ma teile kutse edasi andsin, teie hulgas siis enam ei ole. Kas see oled sina, kes sa näisid kalleim ilmas? Tema, kes muidu päevas kümne lausega läbi saab, kõneleb korraka nii, et suunurgisse tekib valget. Meie, kes me seda väidame, võime selle eest ka vastutada. Teie, kes te ise

pole selleks lillegi liigutanud, võiksite praegu küll vähem pretensioonikad olla. Ja nemad, kes eelmised ekskursioonid ometi nii hästi korraldasid, olid seekord hoopis kõrvale jäetud.

2) Näitavad aseseonad see, too, sama, samane, seesama, toosama, samasugune, niisugune, seesugune, selline, säärane, säherdune, seesinane, näit. Mis hea sinule, see hea teisele. Vähe oli seda, mis oli isale ilmselt meeltemööda. Alati leidub neid, keda meelitavad metsade ja rabamaastiku võlu ja raskused. Too, kes värava juures seisis, oli mulle täiesti võõras. Selleks ajaks, kui fanfaristid äratust puhusid, ei olnudki enam neid, kes äratust vajanuksid. Pealegi on võimalus, et minuga juhtub sama, mis juhtus Tšehhovi novellis noore abielumehega, kes Bologoje jaamas valele rongile istus. Tuleb seesama, mis minuga. Toosama, kes nurgast leivalabida pibku haaras, käskiski meil jalga lasta. Aga ikka leidub niisuguseid, kes su üles annavad. Seesugune, kes kohe igast uuest mõttest süttib, kuluks meile just marjaks ära. Siin maal on veel küllalt säärast, mille ümber ja üle tasub fantaseerida. Leidus säherdusigi, kes läksid silmad maas.

3) Määratlevad aseseonad igauks, igamees, kõik, mõlemad, kumbki, näit. Igauks, kes näärivana ette astus, pidi kõigepealt salmi ütleva. Seda suuremat tänu teenib siis igamees ära, kes mõne parema eestikeelse raamatu omal kulul trükkida laseb. Kõike, mida siin leidub, leidub siin diskreetselt vähe. Mõlemad, kellega olin seni vestelnud, olid järsku nagu tina tuhka kadunud. Koosolekule polnud ilmunud kumbagi, kes olid vabariiklikul nõupidamisel käinud.

4) Umbmäärased aseseonad keegi, miski, mingisugune, ükski, muu, mitu, mitmes, mitu-setu, mitmes-setmes, mõni, mõninalgad, palju, üks 'keegi', teine 'muu', näit. Nüüd on keegi, kellele seda anda. Miski ei kao, mis on olemas. Õhus valgus midagi, mis täitis sooned elu ja rammuga. Ükski, kes uue ametiühingukomitee esimesel koosolekul oli olnud, ei paotanud suund selle koosoleku kohta. Ei aita siin muu, kui tuleb täie hooga teele minna. Ja lõpuks pani teda imetleva, et ta kool-

meistrilt veel kordagi ei olnud sõmata ega peksa saanud, nagu seda kõik muud tegid, kellel temaga lähemalt tegemist oli. Seda kinnitasid mitmed, kes õnnetusjuhtumit ise oma silmaga pealt näinud olid. Siin on nimelt mõndagi, mis peaks teisiti olema. Mõningad, kes vaenlase tagalasse olid jäänud, alustasid intensiivset põrandaalust tegevust. Kas sellega saab mõni teine toime, kellel "riukaid" ei ole? Üks, kes poliitilises politseis oli teeninud, tegi sääred Rootsimaa suunas.

Aluslause pealauseks võib olla nii kahepealiikmeline, ühepealiikmeline kui ka pealiikmeta lause. Kahepealiikmelise lause, samuti ühepealiikmelise alusega pealause korral on aluslause korrelaadiks asesõnaline alus lauserõhulises asendis. Näit. Kes tööd teeb, see rõõmu näeb. Aga ikka leidub niisuguseid, kes su ü'es annavad. Kes sa ka ei oleks või mida kõike sa ka ei teaks, mind ei tunne sina kindlasti mitte. Võis ju ikkagi keegi leiduda, kes piskuga leppis või ise jätku tõi. Kes sulle seda ütles? - Eks ikka too, kellelt sain informatsiooni ka operatsiooni kohta. Kes eelmisest rahvamatkast osa võtsid? - Kõik, kes praegu siin on.

Kui aluslause pealauseks on öeldisega ühepealiikmeline lause, kuulub kõrvallause pealause kui terviku juurde, olles selle suhtes aluse funktsioonis. Näit. Kes palju alustab, lõpetab vähe. Mis sa õpid noores eas, seisab eluaeg sul peas. Mul oli ükskõik, mida ta mõtles. Kas pole veider, et inimkond, kes kohandumise aastatuhandete jooksul suureks intellektuaalseks kunstiks on arendanud, ise temasse põlgelikult suhtub?

Aluslause kuulub pealause kui terviku juurde ka sel juhul, kui pealauseks on pealiikmeta lause. Pealiikmeta lause keskne liige on seejuures öeldistäite funktsioonis. Näit. Platsi keskel konutasid pelikanid, võimalik, et nad olid kipsis. Ainult imelik, et keegi pole osanud mu tähelepanu sellele juhtida. Lihtsalt õnneseen, kes oskab ette arvata oma käskijanna tujusid. Otsast lõpuni vale, et Peeter vallandati tööga mittetoimetulemise pärast.

Pealause asesõnalise aluse juurde kuuluv aluslause on alati selgepiiriline, hõlpsasti äratuntav ja analüüsitav. Kui aga aluslause kuulub kogu pealause kui terviku juurde, siis on aluslauset raske eristada määruslausest. Seda eriti sidesõnaga et algava kõrvallause puhul, kui vastava pealause öeldisverbideks on juhtuma, kujunema, näima, tunduma jt. Analüüsijale on sel puhul abiks kõrvallausele esitatavad küsimused (aluslause puhul mis?, viisimääruslause puhul kuidas?) ja kontekst.¹ Piiripealsete juhtudena esitatagu kõrvallaused järgmistes põimlausetes: Ühel pühapäeval juhtus siiski, et ta tagakambrist välja tuli. Ometigi kujunes, et poisid jäi istuma.

2.3. Aluslause seostub pealausega siduvate ase- ja määr sõnade või sidesõnade kaudu. Aluslauset alustavad siduvatest sõnadest kõige sagedamini asesõnad kes ja mis. Harvemini esinevad selles funktsioonis muud siduvad asesõnad (missugune, kumb jt.) ja määrsõnad (kus, kuhu, kust, millal, miks, kui, võrd, kuidas, kuhupoole jt.). Mõnikord algab aluslause ase- ja kaassõna ühendiga (kelle pärast, kelle juures, mille kohta, mille vastu, mille üle jt.). Sidesõnadest kohtame aluslause algul alistavaid sidesõnu et, kui ja nagu. Vahel võib aluslause algul alistava side- või siduva sõna ees paikneda rinnastav sidesõna (aga, ent, ja, kuid, ning, vaid, või jt.). Sel juhul on aluslause alati pealause ees. Näit. Aga et papa uhke oli, see selgus mulle alles väga hilja. Kuid mis ei ilmu ega ilmu silmapiirile, see on minu kalli sõbra siluett. Ent kes selle keskel on üles kasvanud, näeb korraga kõike selles leiduvat.

2.3.1. Aluslausete seostumine pealausega siduvate asesõnade abil on eesti keeles harilik. Järgnevalt vaadeldakse aluslauseid, lähtudes aluslauset alustavast siduvast asesõnast.

kes aluslause algul on peaaegu alati substantiivne ja märgib elusolendit, näit. Võidab see, kes on leidlikum. Kui asutusele või organisatsioonile on omistatud tegija funktsi-

¹ Vt. lähemalt lk. 136 - 137.

oon, siis võib neidki tähistada sõnaga kes, näit. Kolhoosidest on vaatluse all praegu see, kes maksab töö eest rohkem kui kõik teised. Harukordadel võib kes aluslause algul paikneda adjektiivsena, näit. Väga huvitav, kes tark neile selle mõtte üldse pähe pani.

Enamikul juhtudel kuulub kõrvallause pealause asesõnalise aluse juurde seda konkretiseerides. Kõige tavalisemaks sõnavormiks pealauses on sel puhul see, näit. Kes mees on, see võib praegusel ajal kodus ilusat äri teha. Kuulsuse saavutab see, kes ütleb kõige mõttetumalt. See, kes esmakordselt siia sattus, pidi tahtmatult imestama korteri ilu ja otstarbekuse üle. Väga ohtrasti leidub vastavaid näiteid eesti vanasõnade hulgas, kus aluslauset iseloomustab eesasend, näit. Kes aganaid külvab, see vilja ei lõika. Kes hiljaks jääb, see ilma jääb. Kes palju mõtleb, see vähe teeb.

Korrelaadika võib peale sõnavormi see olla ka mõni muu nimetavaline või osastavaline asesõna, näit. Kes kaugel ja võõrsil elavad, need tulevad kõik sel päeval. Võis ju ikkagi keegi leiduda, kes piskuga leppis või ise jätku tõi. Selliseid, kes asjade üle otsustavad, on rohkem kui küll.

Asesõnaga kes algavad aluslused võivad kuuluda ka kogu pealause kui terviku juurde. Näit. Kes edasi ei lähe, läheb tagasi. Kes meeldida tahab, peab roomama. Kes tööd teeb, ei tee pattu. Kes vaatasid, vaatasid mängu mängu pärast, et oleks, millega aega viita.

Aluslauset alustav kes võib peale nimetava ka teistes käänetes olla. Seejuures antakse mitmuslik tähendus edasi enamasti ainsuslike vormidega. Harilikult kuulub selline aluslause pealauses esineva vastava asesõnalise aluse juurde. Näit. Kelle hammas kalapüüdmise peale verdunud, see seda enam ei jäta. Kes on õieti see, keda alla tahetakse saada? Tagahoovis olid üksikud lapsed, aga mitte need, keda vaja. Sul pole kedagi, kellele oma kõige varjatumad mõtteid avada. Sel uulitsal liiguvad pärastlõuna-tunnil need, kellel ei puudu väärilised rõivad. Kõik, kellega ma olen rääkinud, ootavad teid juba. Temale järgnesid Joosep Saat ja teised, kelledest

paljudega kodanlus oli jõudnud juba arveid õiendada.

Mõnikord, suhteliselt harva, puudub pealauses kõrvallause korrelaat. Näit. Mingu, kelle osavõtt just vajalik on! Ja enam mul pole, kelle suhtes võiksin alati kindel olla. Võtku sõna, keda aruandes mainiti, mina viskan varvast. Tulgu vaid, kellel selleks julgust on! Löögu, kellel südant pole! Oleks ometi, kellele teeks ja korjaks. Nüüd oli, kellega vett vedada ja hagugi metsast tuua. Huvitav siiski, kellega Andresmaa kavatses abielluda. Kellel neist õigus oli, ei ole minu otsustada.

mis aluslause algul tähistab elutut asja, mõistet või nähtust, olles seejuures kas substantiivne, näit. Mis hundi suus, see hundi nahas või adjektiivne, näit. Pole tähtis, mis amet tal just on.

Enamasti kuulub sõnaga mis algav aluslause pealause asesõnalise aluse juurde. Analoogiliselt sõnaga kes moodustab mis sõnapaari see - mis, mida eriti külluslikult leidub vanasõnade hulgas. Näit. Mis kallis, see kaunis, mis odav, see mada. Mis kõhus, see kõrval, mis vatsas, see varjul. Mis ei paindu, see murdub. Mis ühe meelest kuld, see teise meelest muld. Seda tüüpi vanasõnades eelneb aluslause pealausele. Muudest allikatest pärinevais lausenäiteis on aluslause asend pealause suhtes kolmesugune. Näit. Mis oli juhtunud, see oli juba juhtunud. Tõeliselt huvitab teda mehe töös vaid see, mis toob kiiret avalikku tunnustust. See, mis vajab ühist keskonda ja ühist sihti, on just nimelt kollektiivi aluseks.

Korrelaadiks võib peale sõnavormi see olla ka muu nime-tavaline või osastavaline asesõna. Näit. Mis aga toas kunagi ei puudu, need on lilled. Kevadtalvel juhtus siiski midagi, mis töötas vastu tulla nooruki romantilistele salaigatsustele sõbra heaks midagi ennastsalgavalt korda saata. Merel on halb kõik, mis või kes pole omal kohal, kõik, mis meenutab anakronismi. Mulle meenus kaheksa rubla raha ja kõik muu, mis selles kolhoosis normipäeva eest saab. Miski, mis mulle lapsepõlves oli kujutlusse sööbinud, otsekui plahvatas peas. Sel-

line, mis elule on jäänud jalgu, ei kõlba meile enam. See teine, mis oli veel puhkemata, töötas tulla veelgi kaunim.

Asesõnaga mis algavad aluslausead võivad kuuluda kogu pealause kui terviku juurde. Näit. Mis hirmuga saadud, saab hirmuga söödud. Nagu oleks tema asi, mis me pärast tööpäeva teeme!

Aluslauseid alustav mis võib peale nimetava olla ka teistes käänetes. Selline aluslause võib kuuluda pealause asesõnalise korreelaadi juurde, näit. Nüüd on mul midagi, millele mõelda. Midagi oli kadunud, möödunud, mil nagu oleks olnud elamuste väärtust. Mida pole, seda pole. Vastav aluslause võib aga ka kogu pealause kui terviku juurde kuuluda, näit. Siis on, mida teistele rääkida. Kes vaatasid, vaatasid mängu mängu pärast, et oleks, millega aega viita.

kumb, missugune, milline, mäherdune, mihuke (murd.) alustavad aluslauseid analoogiliselt asesõnadega kes ja mis. Sageli kuuluvad kõnealused aluslausead pealause asesõnalise aluse juurde, näit. Kumb meist peale jääb, see pole veel kaugeleki selge. Tähtis pole ometigi see, milline ta näib, vaid tema tõeline olemus. Kõige enam hirmutas mind see, mäherdune ta välja nägi.

Asjaomaste sidesõnadega aluslausead võivad kuuluda kogu pealause kui terviku juurde, näit. Kumb enne jõuab, võtab valvekorra üle. Missugune selle muster on, selgub hiljem. See juures pole üldse oluline, milline on ilm. On ju ometigi üsna ükskõik, mäherdune ümbrik seda sorti kirjale valida.

Peale nimetavalise vormi võib siingi kohata teisi käändevorme, mis võivad seostuda kas pealause asesõnalise alusega, näit. See, millise ta mulle annab, näitab ühtlasi tema suhtumist minusse. Teada pole ainult see, missugust ta neist eelistab. Tähtis on ka see, kummaga enne rääkida, või kuuluda kogu pealause kui terviku juurde, näit. Teist endast oleneb, kumma te valite. On ju ükskõik, missugust haigust inimene kannatab või millesse sureb. Mul oli meeles, mihukes parvega poisid olid purjetanud. Mulle pole sugugi ükskõik, millistes tingimustes ma seda tegema pean. On siis üldse

tähtis, mäherdusest neist jutt on.

Siduvate asesõnade abil pealausega seostatud aluslausete paiknemist jälgides võib eraldada kaks peamist rühma. Esimese kuuluvad pealause asesõnalist alust laiendavad kõrvallaused, mis on kas pealause ees, järel või keskel. Näit. Missuguse iseloomustusega sa siit lahkud, see pole kaugeltki ükskõik - See, missuguse iseloomustusega sa siit lahkud, pole kaugeltki ükskõik - See pole kaugeltki ükskõik, missuguse iseloomustusega sa siit lahkud. Brändi moodustavad siin vana-sõnad, kus aluslauset iseloomustab alati eesasend. Näit. Kes teisele nime annab, see ise seda kannab. Teise rühma kuuluvad ilma põhisõnata aluslause, mis on kas pealause ees või taga. Näit. Kes seda ütles, on mul selgesti meeles - Mul on selgesti meeles, kes seda ütles.

2.3.2. Aluslause võib pealausega seostuda siduva asesõna ja kaassõna (alla, all, alt, asemele, asemel, asemelt, ette, ees, eest, hulka, hulgas, hulgast, ilma, juurde, juures, juurest, järele, järel, järelt, keset, keskele, keskel, keskelt, kohale, kohal, kohalt, kohta, koos, läbi, mööda, poole, pool, poolt, pärast, põiki, sisse, sees, seest, tõttu, vahele, vahel, vahelt, ühes, üheskoos, üle, ümber jt.) ühendiga. Siduv asesõna on sel puhul kas omastavas (Siin-seal vedeles ohtrasti sellistki, mille eest ei tasunud enam kopikatki anda. See, kelle juures sai lapsena klaverimängu õpitud, puudus), osastavas (Too, piki mida me oma harjutusi olime teinud, oli ammugi ära viidud), seestütlevas (See, millest saadik sa minna tohid, jäägu su enda ohtustada), ilmaütlevas (See, ilma milleta sa hakkama ei saa, on sul ju olemas) või kaasaütlevas (Ja seda räägid sina, kellega koos olen oma puuda soola ära söönud). Kaassõna tähendusest olenevalt saab vastav aluslause ruumi, põhjuse, tegevusobjekti, ilma- või kaasolu varjundi.

Vastav aluslause võib kuuluda pealause asesõnalise aluse juurde ja paikneda kas pealause ees, keskel või järel. Näit. Mis mark see on, mille pärast nii hirmus sõda käib? Ainukesena jäi tulemata see, kelle tõttu me siia üldse kogunesime. Teiste raamatute hulgas oli ka see, mille vahelt

pudenes kaugeid mälestusi elustav kui vanad sinilill. Too, kelle üle jutt käis, istus tugitoolis osavõtmata pilgul mingit ajakirja sirvides. Siin oli rohkesti neid, kelle ümber trügitati lillekimpude ja kingitustega. Siin maal on veel küllalt säärast, mille ümber ja üle tasub fantaseerida. Kes on ta siis õieti, kelle pärast ma alandatud põrmuni.

Kõnealune aluslause võib kuuluda kogu pealause kui ter- viku juurde, sellele eelnedes või järgnedes. Näit. Nüüd tuli meelde, kelle asemele otsitakse uut töötajat. Mille taha hii- reke lipsas, oli vana pajuviitastest punutud kartulikorv. Kas teile siis tõesti ükskõik oli, kelle seltsis Juuli viibis? Teda huvitas, mille kohta küsimus käis.

2.3.3. Aluslauseid võivad pealausega seostuda siduvate- küsivate määrsõnade abil, mis iseloomustavad aluslause üht- lasi mitmesuguste määruslike suhete (aja, koha, viisi, põh- juse jt).poolest.

kus aluslause algul annab sellele kohalause varjundi, märkides esinemiskohta. Näit. Liig järsku tuli see, kus ta kõstri ette pidi minema. Siis on, kus elada. Puhkekodudest sobiks ka talle see, kus mina juunikuus päikest ja mereõhku nautisin.

kust aluslause algul osutab eelkõige liikumise või tege- vuse lähtekohale. Näit. Tohterdamise ajal tuli ka ilmsiks, kust tema osavõtmine ja ohvrimeel minu vastu oli tekkinud. Nii kahju kui sellest ka ei ole, jääb vist igaveseks teadma- ta, kust see rohukas pulber pärines. Juba see, kust Triinu pärit ja kes ta oli, oli iseäralik. Kui esimese juures see õnnestus, siis oli temale teiste juures kohe selge, kust kin- ni võib haarata.

kuhu aluslause algul seab tähelepanu fookusse sihtkoha. Näit. Polnud, kuhu istuda või astuda. Praegusel juhul pole oluline, kuhu me eelmisel koosolekul välja jõudsime.

kusmaal, kusmaalt, kusmaale aluslause algul annavad kõr- vallausele kohapiiri märkiva tähenduse. Näit. Mind huvitab praegu üksnes see, kusmaal sa oma järjega oled. Või see siis igakord nii selge just ongi, kusmaalt see omakasupüüdlikkus

algab. Huvitav, kusmaale see kisa ja lärm kuulda oli.

kuspool esineb aluslause algul, kui selles pööratakse peatähelepanu suunale. Näit. Meie maja seinad pole hoopiski helikindlad, kuid seejuures pole kunagi selge, kuspool neid helisid parajasti tekitatakse. Huvitav, kuspool tänapäeval veel hobuseid kasvatatakse.

kustpoolt aluslause algul näitab lähtesuunda. Näit. Ei ole teada, kustpoolt võidakse rünnata. Või seegi, kustpoolt ma tulen, sulle huvi pakub. Kustpoolt kivi visati, see on samuti oluline teada.

kuhupoole alustab aluslauset, mis väljendab suunda. Näit. Säuhkal oli ükskõik, kuhupoole minna. Kuhupoole sammud seame, pole hoopiski teisejärguline asi. Kuhupoole üks täismees läheb, see pole teiste asi.

kustkaudu aluslause algul märgib liikumise teed. Näit. Ikka meeles veel, kustkaudu Alajõelt siia saab. Kustkaudu Joona südamesse teed leida, on jäänud Leenale igaveseks mõistatuseks. Lõppude lõpuks huvitab veel seegi, kustkaudu suvillasse praegu pääseb.

kunas aluslause algul annab sellele aja varjundi, märkides esinemisaega. Näit. Kunas ta küla pealt tuli, see oli tema asi. See, kunas mu kiri kohale jõuab, ei muuda enam asja.

millal osutab aluslauses analoogiliselt eelmise määrsõnaga esinemisaega. Näit. Ei ole tähtis, millal inimene tuleb. See, millal pakile järele tullakse, pole teada. See pole nagu tema asigi, millal töö ära tehakse.

mil aluslause algul on leidnud kasutamist määrsõnalises tähenduses analoogiliselt ajamäärsõnaga millal. Näit. Oleneb arvustaja enese tendentsist, mil ta üht vaatekohta peab tendentsiliseks, millal mitte.

kaua ja kui kaua aluslause algul annavad kõrvallausele eeskätt kestust märkiva varjundi. Näit. See, kaua ta oma aruannet kirjutas, ei muuda põrmugi asja. Ei ole veel täpselt selge, kui kaua tuleb praktiliselt olla. Huvitav, kui kaua nad

mind kavatsevad oodata lasta.

kauaks ja kui kauaks osutavad kestuse piiri. Näit. Temast endast oleneb, kauaks ta sõidab. Kauaks neid omapead jäeti, see polnud asjaosalistele teada. Kas sul pole siis enam meeles, kui kauaks sa ta õue lubasid?

kuniks näitab analoogiliselt eelmistega kestuse piiri. Näit. Huvitav, kuniks seda indu tal seekord jätkub. Pole teada, kuniks tedagi on. On teadmata seegi, kuniks teil endil elupäevi jätkub.

miks seob aluslauset pealausega, kui kõrvallauses pööratakse tähelepanu eeskätt põhjusele. Näit. On arusaamatu, miks noor Sikusarv ei märganud, kust jaamast ta peale tuli. Miks pidi just neid kartma, selgub järgnevast. See on üks looduse saladusi, miks kasvab kõige paremast muruseemnest kõige metsikum ja torkivam räisk. On teadmata, miks ta nii järsku lahkus.

mispärast esineb aluslause algul analoogiliselt põhjusa-määrsõnaga miks. Näit. Mis asi see küll võiks olla, mispärast teda nii ootamatult ja koguni hommikul vara kohtu-uuri ja juurde kutsutakse. Nüüd on selgesti näha, mispärast nii noor laps juba kraavi on läinud. Mispärast ta oma nuku maha viskas, polnud hoopiski selge.

kuidas aluslause algul osutab sellele, et kõrvallauses on tähelepanu suuremal määral suunatud tegevusele, eriti selle toimumisviisile, kui tegijale (vrd. Tuli meelde, kes seal istus - Tuli meelde, kuidas ta istus). Näit. Koera seal nähes tuli eidel meelde, kuidas ta suure ristipäeva hommikul seal-samas istunud. Nüüd oli kõigil selge, kuidas lood Andrese ja Mari vahel seisavad. Kuidas isa hommikuti toast ära kadus, see jäi mul alati nägemata.

kuidaviisi esineb aluslause algul üldjoontes analoogiliselt sõnaga kuidas, kuid annab kõrvallausele arhailise varjundi. Näit. Kuidaviisi aga meie tööttingimusi parandada, see polnud sugugi lihtne probleem. Mulle meeldis kõige rohkem tol õhtul see, kuidaviisi ta oma emast ja väikeveljest jutustas. Kõiki pani siiski imestama, kuidaviisi värvallamehed

oskasid oma asju nii ajada, et polnud järele jätnud ühtki jälge.

kuis on mõnevõrra harvemini aluslause algul kohatav määrsõna sõna kuidas asemel. Näit. Mulle meenub, kuidas pintsli-taolised lilled kraavis lõhnasid. See, kuidas seda värvides mõjuvalt edasi anda, nõuab nii kunstniku kätt kui ka südant.

kuismoodi esineb mõnikord aluslause algul määrsõna kuidas asemel. Näit. Kõige rohkem solvas mind see, kuismoodi ta oma mõtet väljendas. Joonal on hästi selge, kuismoodi raha jooksa hakkab.

mismoodi aluslause algul on rööpsõnaks määrsõnale kuidas. Näit. Mismoodi pärismaalased seda söövad, oleks üsnagi põnev teada. Polegi mulle tähtis, mismoodi on see või teine näitleja oma eraelus. Oli seegi huvitav, mismoodi iga riista juures töötati.

misjaoks esineb aluslause algul kõnekeelse väljendina ja annab kõrvalausele otstarbemääruslause varjundi. Näit. Arusaamatuks jääb, misjaoks ta kõike seda praegu mulle räägib. Huvitav, misjaoks nad talle küll niisuguse vastuvõtu korraldasid.

mispoolest alustab aluslauset, kui selles pööratakse peatähelepanu mingile suhtele või erijoonele. Näit. Jäigi mulle teadmata, mispoolest see teine ettepanek parem pidi olema. Mispoolest Riin tookord mu tähelepanu köitis, pole mulle siiani selge. Mispoolest ta just kahtlane tundus, ega see nii kerge ütelda olegi.

misüle, sidudes mõnikord aluslauset pealausega, on süntaktiliseks sünonüümiks kaassõnalisele ühendile mille üle. Näit. Lõpuks sai vanaemalegi selgeks, misüle Peeter rõõmistas. Või on sulle üsna ükskõik, misüle su sõbranna niiviisi nukrutseb? Mulle on täiesti arusaamatu, misüle siin pead mureda on.

kuivõrd seob aluslauset pealausega, kui kõrvallauses pööratakse tähelepanu määrale. Näit. Alles siin, hädasadamas selgus, kuivõrd ligidal oli surm merel olnud. Paneb siiski kahtlema, kuivõrd ülaltoodud reegli sõnastus on õnnestunud.

Lõpuks pole selge seegi, kuivõrd mu endised rindesõbrad järgmisel nädalal toimuvast soolaleivapeost üldse huvitatud on.

kui palju alustab aluslauset, kus tähelepanu pööratakse hulgaile. Näit. Pole päris kindel, kui palju nendes juttudes on tõtt. See, kui palju ruumi jätta mari keele sufiksile käsitlemiseks, ei sõltu üksnes toimetaja soovist.

kas aluslause algul väljendab küsimust. Näit. Kas see peab nõnda olema, see ei ole tema asi. Kas see epohhi kunstile ühiseks nimetajaks kujuneb, on juba hoopis teine küsimus. Ta ei tundnud seda meest ja kinnitas endale, et on ükskõik, kas vanemseersant heidab hinge või mitte. See, kas õpilane jõuab edasi edukalt või mitte, ei sõltu siiski ainult pedagoogi talendist.

Siduvate määrsõnadega algavad aluslausead võivad kuuluda kas kogu pealause kui terviku juurde või laiendada pealause asesõnalist alust. Esimesel juhul aluslause kas eelneb või järgneb pealausele, näit. Talle on täiesti ükskõik, kas kellelgi on juuksed peas või ei ole - Kas kellelgi on juuksed peas või ei ole, on talle täiesti ükskõik. Nüüd on kõigile selge, kuidas kassipoeg siia sattus - Kuidas kassipoeg siia sattus, on nüüd kõigile selge. Pealause asesõnalist alust laiendav aluslause võib asuda pealause ees, järel või keskel, näit. Kuidas tädi kringel küpsetati, see on omamoodi põnev lugu - See on omamoodi põnev lugu, kuidas tädi kringel küpsetati - See, kuidas tädi kringel küpsetati, on omamoodi põnev lugu. Kas ta läheb päev varem või hiljem, see pole tähtis - See pole tähtis, kas ta läheb päev varem või hiljem - See, kas ta läheb päev varem või hiljem, pole tähtis.

2.3.4. Sidesõnad et, kui ja nagu võivad aluslauset seostada pealausega.

et alustab aluslauset, kus väidetakse subjektieseme olemasolu, olgu see siis edasi antud jaatava või eitava lausega. Näit. Et suulistega valjaste asemel pehmed päitsed tarvitusel olid, on iseenesestki mõista. Ühel pärastlõunal aga juhtus siiski, et ta aidatagusest sarapikust Kruusimäe vainule sattus. Tulemuseks on, et väljak on vajutatud mällu teravalt

nagu vaselõige. Kui kummaline, et jälle tuli süda rindu võtta. Järsku meenus mulle, et ma pole veel õhtustki söönud. See, et ta ei mänginud, tegi mind natuke rahutuks. Et sel moel imet korda ei saada, on selge.

kui alustab aluslauset, mis võib märkida:

1) tingimust, näit. Mõni asi nüüd, kui nii kukub ja mitte teisiti! Tavaliselt on meeldivam, kui inimesi või asju põhjani ei tunne. Halb on, kui reede ja 13 kokku satuvad. See on vale samm, kui hakkate midagi põhjendama;

2) aega, näit. See oli aprilli lõpp-päevil, kui voor teele läks. Eriti uhke vaatepilt oli see, kui korstnapühkija korstna otsas uhkelt püsti seistes sinna oma luua sisse las- kis ja siis selle imekiirelt välja tiris;

3) määra, näit. See on päris ime kohe, kui noored on meie vanemad siis, kui me esimest talve koolis käime. Pani imestama mindki, kui hästi see rahvas, kindlasti peamiselt tööinimesed, ingliskeelset kirjandust tundis;

4) võrdlust. Aluslause korrelaadiks on muud, näit. Noh, muidugi, mul ei jää nüüd muud üle, kui lase aga jalga ja pea moka maas. Ega seal muud, kui varsti magama.

nagu alustab võrdlust märkivat aluslauset, mille öeldis-verb on tingivas kõneviisis. Näit. Siis kuuldus, nagu kobis- taks keegi ukse taga. See, nagu poleks ta sobiv pedagoog, ei pea küll paika.

Sidesõnade et, kui ja nagu abil pealausega seostatud aluslausead võivad kuuluda nii pealause asesõnalise aluse kui kogu pealause kui terviku juurde. Esimesel juhul võib alus- lause paikneda nii pealause ees, järel kui ka keskel, näit. Kui muutunud sa oled, see on lausa hämmastav - See on lausa hämmastav, kui muutunud sa oled - See, kui muutunud sa oled, on lausa hämmastav. Kui pealauses vastav asesõnaline alus puudub, siis sidesõnadega kui ja nagu algav aluslause järgneb pealausele, näit. Muidugi hea, kui saab kõikide mugavustega korteri. Kuuldub, nagu uluks hunt. Sidesõnaga et algav asja- omane aluslause harilikult küll järgneb pealausele, näit. Kindel on, et nad seda kõige vähem teavad, kuid mõnikord võib

ka pealausele eelneda, näit. Et tal on kaunid värvid ja erakordne fantaasia, jääb ikkagi tõsiasjaks.

3. S i h i t i s l a u s e ⁺

3. 1. Sihitis- ehk objektlausets nimetatakse sihitise küsimustele vastavat kõrvallauset, mis täpsustab pealause asesõnalist sihitist või laiendab pealause sihilist või sihiliselt mõtestatud sihitut pöörd sõna.

Sihitislausel on sihitisega rohkesti kokkulangevusi ja paralleelsusi. Sihitislause vastab nagu sihitiski küsimustele kes? mis? kelle? mille? keda? mida? Näit. Ja need, kellel üldse enam jõudu ei ole (kes?), tõstetakse vankrisse. Igas uurimistöös, sealhulgas ka kodu-uurimises on mingi probleemi käsitlemisele asudes esmaseks ülesandeks välja selgitada see, mis uuritavast valdkonnast teada juba varem (mis?). Kes nii rääkis (kelle?), selle kvalifitseerisin pikema kaalutluseta poliitiliselt vähearenenud inimeseks. Lähuvad viimased vanamutid, kes on ära näinud, mis neid huvitas (mille?), lähuvad täiskasvanud, kes pole tahtnud end purju võtta. Teid ma tere-tan, kes teie õigust lahti sõlminud valede vööst (keda?). Ka sina pidid ju teadma, milline oht meid ähvardab (mida?).

3.2. Kui sihitislause kuulub pealause asesõnalise sihitise juurde, siis on viimane leuses tavaliselt rõhutatud. Asesõna liikidest võivad pealauses sihitislause korreelaadiks¹ olla järgmised.

⁺ Sihitislause eesti tänapäeva kirjakeeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 17 (1971), lk. 45-65.

¹ Algvariantis on siin ja mitmel pool mujalgi korreelaadi asemel põhisõna. Sihitislauseid käsitlev kirjutis ilmus 1971. a., mil autoril veel puudus selge ettekujutus põhisõna ja korreelaadi vahekorras. Käsikirja redigeerimisel on võetud aluseks L. Rannuti hilisemad seisukohad selles küsimuses ning tehtud vastavad parandused. (Koost.)

1) Isikulised asesõnad mina ma, meie me, sina sa, teie te, tema ta, nemad nad, näit. Täna sind, kes sa mind vanul päevil ikka meeles pead! Püüa neid saada, aga ära vihka neid, kellel nad on.

2) Enesekohased asesõnad enese enda, iseenese iseenda, näit. Traagilisel hetkel reetis Jüri iseenda, keda ta siiani oli osavalt maskeerida suutnud.

3) Vastastikused asesõnad teineteise, üksteise, näit. Duellil lasksid mehed maha teineteise, kellest vist kellelgi kahju ei hakanud.

4) Näitavad asesõnad see, too, sama, samane, seesama, toosama, samasugune, niisugune, seesugune, selline, säärane, säherdune, seesinane, näit. See hämamus pehendas kõiki joo- ni, varjas selle, mis päeval just meeldivalt silma ei torka. Ma ei nõua lahelt kihvu, saati veel selliseid, mis kaasavad viltu. Ta otsis ja alati leidiski seesuguseid, kellest ta jõud üle käis.

5) Määratlevad asesõnad igauks, igamees, kõik, mõlemad, kumbki, näit. Ega ma ometi igauht, keda sa teretad, tunda või. Kas pole kümme korda õigem kustutada võimalikult rutem kõik, mis niikuinii peab kustuma? Ei tunne ma kumbagi, kes läve- pakust üle astusid.

6) Umbmäärased asesõnad keegi, miski, ükski, muu, mitu, mitmes, mõni, mõningad, palju, üks, teine, näit. Seejärel hõigati kedagi, kes oli ruumist juba lahkunud. Võib-olla tahtsid nad temalt tõesti midagi, millest neil enestel puudus vaid väljendamise oskus. Ja nüüd unustati kõik muu, mis seni neile nii tähtis oli olnud.

Asjaomases funktsioonis ei esine omadussõnalised küsi- vad-siduvad asesõnad missugune, milline, mäherdune jt.

Sihitislause võib otseselt laiendada pealauses esinevat pöörd sõna, olles sellele sihitiseks. Enamasti on kõnealune pöörd sõna sihiline, nagu Kuid ta ei teadnud tõepoolest, mille- le Väino elab, mis on talle peamine. Mõnikord võib sihitis- lause kuuluda sihitu pöörd sõna juurde, kuid siis on see sihi- liselt mõtestatud, vastates küsimustele kes? mis? kelle? mil-

le? keda? mida? Näit. Seepeale andis ta kindla lubaduse käia homme, mis ta täna käimata oli jätnud.

Seejuures tuleb tähelepanu juhtida järgmisele asjaolule. Mõnikord on kõrvallause põhisojaks oleva pöördsojal pealauses kahesugune rektsioon. Näit. lauses Ja nüüd räägi, millest teil jutt omavahel parajasti käis on pöördsoja rääkima, millel võib olla kahesugune rektsioon: sihitise küsimusega (mi-da?) ja obliikvakäände küsimusega (millest?). Vastavas lihtlauses abistab analüüsijat asjaomase verbi laiendi vorm. Näit. lauses Räägi nüüd seda on sõna seda sihitiseks - kui sihitise käändes esinev sihilise verbi laiend. Lauses Räägi nüüd sellest aga analüüsitakse sõna sellest obliikvakäändelisest vormist olenevalt sihitismääruseks. Kõrvallausete puhul, mis kuuluvad otseselt pealauses verbi juurde, pole selline vahetegemine võimalik. Analüüsijale jääb üle tugineda üksnes semantilisole interpreteerimisele, mis võib paraku isikuti erineva, ähmastades seega sihitislauses ja sihitismääruslauses piiri.

Analooiliselt sihitisega võib ka sihitislauses puhul rääkida suunasihitislauses ja tulemussihitislauses. Suunasihitislauses on sihitislauses, milles väljendatule on suunatud pealauses vastava pöördsojaga edasiantud tegevus. Seejuures võib see tegevus olla kas konkreetne, näit. Kõigepealt hakkas sulane raiuma neid, mis olid puuvirnalt alla varisenud. Vihasena lõi ta sarvega, kes aga juhtus ette jääma, või abstraktne, näit. Ja jälle küsis ta, mis uudiseid postkontoris ka kuulukse. Lõpuks ei suutnud neiu enam otsustada, keda ta klassiõdedest võiks endale külla kutsuda. Tulemussihitislauses on sihitislauses, milles väljendatu tekib pealauses esineva vastava pöördsojaga väljendatud tegevuse tulemusena. Näit. Selle, mida te praegu võite näha, on aretanud üks meie tuntumaid biolooge.

Sihitislauses põhisojaks olev verb on pealauses harilikult öeldiseks. Näit. Ta ütles Maxile kohe, et ta võõraste majja temaga mitte ilmiski ei lähe. Teiste reisikirjadest

loen ma kadedusega, kuidas neil pruugib vaid kuskile maha istuda, ja kohe ilmub nende lauda või pingile vastava maa lihtne kodanik. Kui sihitislause põhisojaks olev verb esineb käändelistes vormides, siis võib see olla pealause aluseks, näit. Täna on asjata pärida, kuidas see kõik sündis. Alljärgnevas palas on võimalik jälgida, kuivõrd leidlikult arendab Tobias meloodiat; või sihitiseks, näit. Olen haleda ja pehme südamega, mitte ei või näha, kui teisel läheb hästi! Ei, aga tahaks siiski korra näha, missuguseks ta on kasvanud; või määruseks, näit. Kuid Eedi pidi ometi kuulma, kelle vastu Kati on valmis teda vahetama. Hiljem käisin nendega kaasaski, jälgimas, kuidas nad lõõre puhastasid; või täiendiks, näit. Rohkem küll vastupidavust ja oskust ette hinnata, kustkandu tagaastav loom põgeneb, et alati õigel ajal õigesse kohta jõuda. Tal on vähemalt julgust tunnistada, et tookord ta lihtsalt ei vaevunud oma pinginaabrit külastama; või öeldistamiseks, näit. Minu ülesanne oli tõendada, et eluvõitluses on armastus niisama tugev ja usaldusväärne relv kui viha. Edukas võitleja olla on võita, mis iganes võidetav on.

Sihitislause pealauseks võib olla:

1) kahe pealiikmega lause, näit. Ainult seda võis ta tunnistada, et kõik läks palju lihtsamalt, kui ta arvas. Ja kuidas ta ise suhtub kõigisse ja kõigesse, kes seda võib teada;

2) ühe pealiikmega lause, näit. Ütle, kas sa ise nägid! Meile räägiti, et Moskva üsna tuntud ja andekas luuletaja M. - ta kirjutab vähe ja intervallidega - on viimasel ajal sõbrunenud tsirkuseartistidega, loobunud luuletamisest ja õpib praegu tünnis sõitmist;

3) pealiikmeta lause, näit. "Mida sa sellest tead?" - "Kõike, mida sellest teada on." Mu naine armastas mind. Õigmini seda, kellena ta mind kujutles.

Sihitislause nagu iga kõrvallause eraldatakse pealausest koma(de)ga.

3.3. Sihitislause seostub pealausega siduvate ase- ja määrsõnade või alistavate sidesõnade abil. Siduvatest ase-

sõnadest kohtame sihitislause algul kõige sagedamini sõnu kes ja mis. Harvemini esinevad selles funktsioonis teised siduvad asesõnad (kumb, missugune, milline jt.). Mõnikord seostub sihitislause pealausega siduva asesõna ja kaassõna ühendiga (mille asemel, mille suhtes, kelle vastu jt.). Ka siduvad määrsõnad (kus, kuhu, kust, millal, miks jt.) paiknevad sihitislause algul kõrval- ja pealause seostajana. Sidesõnadest seostavad sihitislauset pealausega alistavad sidesõnad et, kui, nagu, kuni. Mõnikord võib sihitislauses alistava side- või siduva sõna ees olla rinnastav sidesõna (aga, ent, ja, kuid, ning, vaid, või jt.). Säärased sihitislaused paiknevad alati oma pealause ees. Näit.: Aga et ta sind kardaks, seda ei usu keegi. Ent millal see kõik juhtus, ma tõesti ei tea. Kuid miks just nii ja mitte teisiti, seda ma ei tea.

3.3.1. Sihitislauset seostavad pealausega järgmised siduvad asesõnad.

kes sihitislause algul on enamasti substantiivne ja märgib isikut või muud elusolendit. Näit. Ma näen ju küll, kes seal käib. Mõnikord tähistab siduv asesõna kes ka asutust või organisatsiooni, kui sellele on omistatud tegija funktsioon, näit. Teaduste Akadeemia juures tegutsevatest seltsidest võeti vaatluse alla see, kes uurib ja arendab meie kaunist emakeelt. Harva esineb kes sihitislause algul adjektiivsena, näit. Tuleks tingimata selgitada, kes hull neile öösiti helistab sõnagi ütlemata.

Sõnaga kes algav sihitislause võib täpsustada pealause asesõnalist sihitist, nagu Kes nii rääkis, selle kvalifitseerisin pikema kaalutluseta poliitiliselt vähearenenud inimeks. Ära neetud olgu see, kes pimedat eksiteele juhib!

Asesõnaga kes algavad sihitislaused võivad kuuluda ka otseselt sihilise verbi juurde, nagu Töölistel oleks juba aeg näha, kes ja kus on nende hädade tõelised põhjustajad. Rommi kummardus Hiljale lähemale, et seletada, kes on kes.

Sihitislauset alustav kes võib peale nimetava muudiski käänetes olla, kusjuures mitmuslik tähendus antakse harilikult edasi ainsuslike vormidega. Mõnikord kuulub seesuguse osalau-

lause pealauses esineva vastava asesõnalise sihitise juurde, nagu Kust mina seda tean, kelle raamatut sa praegu loed. Seda, kellega Juta auhinnatöö tegi, ei tundud nende peres küll sugugi. Minu sulased peavad sinu su koduvärvani saatma ja pasunaid peab puhutama ning sõrmilist mängitama igaveseks kiituseks, sest sa oled selle tapnud, kelle nimi on kõikide suus. Ja need, kellel üldse enam jõudu ei ole, tõstetakse vankrisse. Enamasti puudub pealauses sellistele sihitislause-tele vastav asesõna ja sihitislause laiendab otseselt verbi, nagu Henn tundis kindlasti, kelle tehtud need on. Üliõpila-sed armastavad ja austavad teda ja küllap nemad juba teavad, kes maksab armastada ning austada ja keda mitte. Ega tea, kellele nüüd Kuru läheb? Aga ütle, kelleks sa tahad saada. Teadku, kellega tal tegemist.

mis sihitislause algul tähistab elutut asja, mõistet või nähtust ja on kas substantiivne, nagu Ma ei taipu, mis sa sellega ütelda tahad, või adjektiivne, näit. Tean väga hästi, mis inimene sa oled. Vastavad sihitislaused võivad kuuluda pealause asesõnalise sihitise juurde, nagu Mis ära suurema on, seda ei tea Villu. Põld maksab kõik kuhjaga kätte, mis talle kevadel laenati. Mis muldu on, selle jättis voorimees ütle-mata, sülitas ainult.

Korrelatiivne asesõna võib pealauses ka puududa ja sihitislause olla pealause sihilise või sihiliselt mõtestatud verbi laiendiks, nagu Ja nüüd alles taipas naine, mis õieti oli sündinud. Võttis tol korral elult, mis see pakkus. Kõnnu-saar ei tahtnudki täpsemalt teada, mis teispool silda just toimub.

Siduv asesõna mis võib esineda peale nimetava ka teistes käänetes. Seesugune sihitislause võib kuuluda pealause aso-
sõnalise sihitise juurde, nagu Ning mida ta mõtles, vahtides vastu suvist täiskuud, seda teab ainult ta süda. Igauks arvab selle uue aja olevat, milles ta elab. Ja alati ikka selle kõike selgema. Juba maast madalast olin mina ju kõike teinud. millega ta nõus ei võinud olla.

Paralleelselt esitatud kasutusega kohtab vastavat põim-

lauset ilma korrelatiivse sõnata pealauses, nagu Pole huvitu-
seta jälgida, mille taasavaldamisest nimelt on autor loobu-
nud. Ta ei tea äkki, milleks ta siin seisab ja milleks tal
see malk käes on. Niisugused juhtumised kordusid viimasel
ajal sagedamini, ja kui Kaarel otsa poleks saanud, mõni teab,
millega terve asi oleks lõppenud.

kumb, missugune, milline, mäherdune, misuke (murd.)
 alustavad sihitislauset, mis võib kuuluda pealause asesõnali-
 se sihitise juurde, nagu Kaha võeti puudest see, kumb varjas
päikese meie elutoast. Missugune elu tal lapsepõlves oli ol-
nud, see unustati sootuks. Millised need uued maailmad aga
olema pidid, seda ta ei osanud seni öelda eneselegi.

Sagedamini esineb nimetatud asesõnadega algav sihitis-
 lause ilma korrelatiivse sõnata pealauses, nagu Kui küsida,
kumb on suurem, kas Armeenia või Eesti, siis polegi sellele
nii kerge vastata. Igamees teab, missugune pühalik vaikus ja
rahu pühapäeviti eesti talu õues ja hoonetes valitseb. See
teab küll, milline salapärane vaikus seal valitseb.

Peale nimetava võivad esineda teised käänded. Seostades
 sihitislauset pealause asesõnalise sihitisega annavad need
 seesuguseid lauseid nagu Lõpuks päriti sedagi, millist kasvu
see noorik on ja mida ta peas kandis. Võite seda muidugi ise-
gi arvata, missugusena ma teda endale ette kujutasin. Kui
õige läheks ja ütleks selle, mäherduse rumalusega seal hakka-
ma on saadud, neile õige ära. See isa meeoleolu hakkas ka las-
tesse, nii et ka nemad ei tundnud venna pärast õiget leina,
vaid midagi, millele ei osatud anda nimegi.

Sagedamini puudub seda tüüpi põimlauses korrelatiivne
 sõna ja sihitislause kuulub otseselt pealause sihilise või
 sihiliselt mõtestatud sihitisverbi juurde selle laiendina,
 näit. Ei, aga tahaks siiski korraks näha, missuguseks ta on
kasvanud. Sa vaata ainult, millisena ta õhtul koju tuleb. Lõ-
puks jõutakse siiski kokkuleppele ja määratakse kindlaks,
millises koguses tuleb majapidamist varustada eelseisvaks
kolmeks kuuks. Pärast käis Joosep uhtelugu minu kannul, üks-
puha, kuhu läksin, päris ja küsis ikka, misuke see turbasoo

on ja kuidas see uss jalgu näitas.

Siduvate asesõnade abil pealausega seostatud sihitislausetepaiknemist jälgides võib eraldada kaks rühma. Esimesse kuuluksid need sihitislausad, mis laiendavad otseselt pealause verbi ja asuvad reeglina pealause järel, näit. Järgnevalt küsime, millest kavatsete kirjutada lähemas tulevikus. Nüüd ma siis näen, milline sa oled. Vaevalt teab ta isegi, missugune üks õige ülemus peaks olema. Olemasolevad näited kinnitavad üksmeelselt seesugust esinemist, kuid mõnel juhul on siiski mõeldav kõnealuse struktuuriga põimlausetes sihitislausetepaiknemine pealause ees, kuigi ka neil juhtudel oleks pealauses asesõnalise sihitise olemasolu vahest loomulikum. Vrd. Millega oma kodu sisustada, koguvad teised inimesed aastate kaupa - Seda, millega oma kodu sisustada, koguvad teised inimesed aastate kaupa. Milleks neid õieti tarvis on, ei tea. - Seda, milleks neid õieti tarvis on, ei tea. Mida öelda tahetakse, ei ole kirjutama asudes isegi õieti teatud - Seda, mida öelda tahetakse, ei ole kirjutama asudes isegi õieti teatud.

Teise rühma moodustavad pealause asesõnalise sihitise juurde kuuluvad sihitislausad, mis võivad olla kas pealause ees, järel või paikneda selle keskel. Näit. Mida autor ise sellest arvab, seda ma kahjuks ei tea - Seda ma kahjuks ei tea, mida autor ise sellest arvab - Seda, mida autor ise sellest arvab, ma kahjuks ei tea. Milline see roos on, seda teab üksnes aednik - Seda teab üksnes aednik, milline see roos on - Seda, milline see roos on, teab üksnes aednik.

3.3.2. Sihitislauset võib pealausega seostuda siduva asesõna ja kaassõna alla, all, alt, allpool, asemele, asemelt, enne, ette, ees, hulka, hulgas, hulgast, ilma, juurde, juures, juurest, järele, järel, järelt, järgi, keset, keskel, keskele, keskelt, kohal, kohale, kohalt, kohta, koos, läbi, mööda, pealpool, piki, pool, poole, poolt, pärast, põiki, saadik, sisse jt. ühendiga. Siduv asesõna on sel puhul kas omastavas (Kangutasin kõigepealt seda, mille alt teadsin varemgi usse leitud olevat. Lõpuks ulatati mulle see, mille

otsast suur tükk oli murdunud), osastavas (Lattidest visati Jussile jälle see, mida mööda ta ennist jõe oli ületanud), seestütlevas (Ja nüüd puudutasid tuletõrjuja jalad juba seda, millest allpool lõomasid leegid), ilmaütlevas (Kohvritesse otsustasin pakkida oma varanatukesest ainult selle, ilma milleta ma kuidagi toime ei tuleks) või kaasütlevas (Jüri aga võttis kõigest hoolimata selle, kellega koos ta ise tahtis oma eluteed käia). Kaassõna tähendusest olenevalt saab vastav sihitislause aega, ruumi, põhjust, viisi, ilma- või kaasolu märkiva varjundi. Seejuures võib sihitislause kuuluda pealause asesõnalise sihitise juurde, näit. Nagu laostav maruhoog oleks korraga tema elust üle käinud ja sealt ära pühkinud kõik selle, ilma milleta elul ei näi olevat enam mingit mõistlikku sisu ega mõtet. Kelle vastu aga Priidik ähvardussõnu oli öelnud, seda ei teadnud ükski ülekuulataw tõendada, kõik olid neid teisest või kolmandast suust kuulnud. Kõnealune sihitislause võib pealausele eelneda, järgneda või paikneda selle keskel.

Vaadeldav sihitislause võib otseselt kuuluda pealause pöörd sõna juurde, nagu Kahjuks ei ole võimalik ainult paari sõnaga ütelda, mille järgi igal konkreetset juhul toimida. Ajades peegli ees habet kuulasin, kelle juures on vargad käinud ja kes preemia saanud. Elias muutus ebakindlaks ega suutnud otsustada, kelle poole pöörduda. Kuid Eedi pidi ometi kuulma, kelle vastu Kati on valmis teda vahetama. Esitatud sihitislausel järgnevad pealausele.

3.3.3. Sihitislausel võivad pealausega seostuda siduvate -küsivate määrsõnade abil, mis iseloomustavad sihitislauset ka mitmesuguste määruslike suhete (koha, aja, viisi jt.) poolest.

kus sihitislause algul esineb neil juhtudel, kui kõrvallauses peatähelepanu pööratakse esinemiskohale. Näit. Liisa päris sosis tades, kus Siim olnud. Metsavaht teadis öelda sedagi, kus öömajalisi lahkesti vastu võetakse. Targu jättis ta selle, kus ta sõjasuvel oli olnud, tookord ütle mata.

kust sihitislause algul seab tähelepanu fookusse lähte-

kohta. Näit. Metsavaht teadis, kust tuul puhus, ja andis luba otsida. Toomas oli muidu va hea mees, aga pagan teab, kust see tuli, et tal poja Johannese vastu ikka pipart keelel oli. Kust tüdrukud need sõnad saanud, kes seda teab.

kuhu sihitislause algul osutab eelkõige liikumise või tegevuse sihtkohale. Näit. Nii mehed kui naised, nii noored kui vanad võtsid teda nüüd hõlgata ja küsida, kuhu ta mõtleb minna. Et mina muidu ei teakski, kuhu tööle minna. Kainemalt mõtlejad taipasid seda varsti, kuhu loominguiline nihilism välja viib.

kuspool näitab tegevuse või liikumise suunda, nagu Mõistad, aulik narr, ei saa kuidagi teada, kuspool on enamus. Ütle, kuspool see juhtus. Ma ei mäleta enam täpselt sedagi, kuspool olid mängulammaste heina- ja karjamaad.

kustpoolt sihitislause algul osutab suunda, kust tegevus lähtub. Näit. Ta nägi, missugune tore perenaine sa mul oled, ja mõistis, kustpoolt puhuvad kevadised tuuled. Eks siis seletage meile, kustpoolt te siia tulite. Seda, kustpoolt ta tuli, ei pannud keegi tähele.

kuhupoole sihitislause algul näitab suunda. Näit. Linnud on meeleheitel, nad ei tea, kuhupoole lennata, sest ümberringi linn põleb. Kas keegi ei märganud, kuhupoole läks seljakotiga mees? Seda, kuhupoole me tee sõjamõllus võib käänduda, ei suutnud keegi ära arvata.

kustkaudu sihitislause algul märgib liikumise teed. Näit. "Seal on nii palju kohvikotte, kui neid alla virna mahub!" ütles ta ja koputas saapakotsaga vastu magamiskuudi põrandat, mis pidi näitama, kustkaudu reederi mõte kõige lühema tee kotivirnade juurde leiab. Rohkem küll vastupidavust ja oskust ette hinnata, kustkaudu tagaetatav loom õgeneb, et alati õigel ajal õigesse kohta jõuda. Seda pole ta mulle veel öelnud, kustkaudu ametnik need andmed enda kohta saab.

kunas sihitislause algul annab sellele aja varjundi, märkides esinemisaega. Näit. Täpselt ma siiski ei mäleta, kunas kohtusime esmakordselt. Ei tea ma sedagi, kunas ta linna pidi sõitma.

kuna on mõnel juhul sihitislause algul kasutatud siduva määrsõna tähenduses. Näit. Kõige selle närvelduse keskel ma ei märganudki, kuna kõledad talvetuuled olid lakanud. Grammatikud pole kõnealust sõna sellis tähenduses aktsepteerinud, vaid pidanud sidesõnaks (Aavik 1936:196, Veski 1967:336, Kindlam 1967:430, A. Veski 1970:52).

millal sihitislause algul on oma tähenduselt analoogiline määrsõnale kunas. Näit. Ma seisis siinsamas suure sirelipõõsa varjus: ta ootas, millal isa ära läheb. Petis teadis, millal oma eterniit käiku lasta. Kes seda enam mäletab, millal või kust see kõik alguse on saanud.

mil sihitislause algul on mõnikord leidnud kasutamist analoogiliselt aja-adverbile millal. Näit. Ta ei jäänud ootama, mil selleks majandi kontoris juhus tuleb, vaid tõttas koolimajja.

kaua ja kui kaua sihitislause algul osutavad kestust. Näit. Ütle, kaua sa seal konutada kavatsed! Kes oskab seda ette ära arvata, kaua seegi komandeering kestab. Kes teab, kui kaua see kaklus kestnud ja kuidas lõppenud. Kui kaua eelpäev kellelgi kestab, seda Dekaar ei teadnud öelda.

kauaks ja kui kauaks sihitislause algul näitavad kestust, milleks miski säilib, säilitatakse, jääb. Näit. Seda, kauaks onu linna jääb, ma ei tea. Ta ei mõistnud arvata, kauaks tal oli und olnud. Võiksid ometi seda ütelda, kui kauaks sa ära jääd. Kleigels läks vaidlustuhinas nii kaugel, et ta ära näitas, kui kauaks aineta hing pärast surma ainelisse kehasse jääb.

kuniks osutab analoogiliselt eelmistega kestust. Näit. Kes sedagi ütleb, kuniks teie elupäevi jätkub. "Jooge, vennad, kes teab, kuniks elu on!". Ja nõnda olatakse lillutades, sest jumal teab, kuniks meid või neid maid, mis moile jagatud.

miks on sihitislause algul, kui pealause vastava vorbiga osutatakse oeskätt põhjusele. Näit. Oli hea unustada isegi see, miks tulnud. Nõnda sai Vargamäe Krõõt teada, miks tema süda nii väga läigib toidu peale. Kolmapäeval, kui Kadi luges

kiiktoolis luuleraamatut ja küsis Saale käest, miks tänapäeval nii vähe hingele ja südamele kirjutatakse, juhtus midagi.

mispärast esineb sihitislause algul analoogiliselt põhjusaärsõnale miks. Näit. Teadsin isegi, et nüüd küsitakse kohe seda, mispärast ma loengutelt puudusin. Kas keegi põhjendab, mispärast sajab vihma ja kell on kümme? Kas sa tead, mispärast sul õnne ei olnud?

kuidas kasutatakse sihitislause algul neil puhkudel, kui tähelepanu on suuremal määral suunatud kõnealusele tegevusele (eriti selle toimumisviisile) kui tegijale (vrd. Ma ei näinud, mis ta tegi - Ma ei näinud, et ta tegi - Ma ei näinud, kuidas ta tegi). Näit. Lille järel jälle läbi kantselei minnes küsis Kõnnusaar endalt, kuidas see jutuaajamine oleks lõppenud, kui teispoole lauda oleks istunud Harrak. Sa oled ju, tiiger, kunlnud, kuidas kasestikus sibistab vihma. Noormees jutustab kõik ära, kuidas neid olnud seitse venda.

kuidaviisi sihitislause algul on leidnud varemalt kasutamist paralleelselt sõnaga kuidas. Tänapäeval on sõnal kuidaviisi arhailine varjund. Vastavat esinemust kohtab harvemini. Näit. Roogen ei mäletanud ülestunnistusel ega ka nüüd hiljem seda järele mõlgutades, kuidaviisi tas just rebenesid viimased pideniidid.

kuis esineb kuidas asemel erijuhtumeis, nimelt kas pateetilise või imestushüüu puhul (Aavik 1936:194). Sagedasti kohtab seda luuletustes. Näit. ... kuid märgates, kuis vihasoon ju abikaasa laubal tuksus, lõi värelema tuttav joon ta huulil (Alver). Mall teab, kuis ta maimuke matsutab suud (M. Raud). Nad pidid nägema, kuis omaksed läksid mehisel kombel. Sel hetkel nägi ta, kuis eespoole õunaaia postide vahelt midagi rusket esile ukerdas.

kuismoodi on harvemini kohatav siduv määrsõna sihitislause algul, olles paralleelsõnaks määrsõnale kuidas. Näit. Me oleme ühe küla poisid, ja ükskord ma võtsin viguri pärast lombist tema mängulaeva, sellel oli fregati taglas ja ma tahtsin takseerida, kuismoodi puried on kokku õmmeldud.

mismoodi on analoogiline määrsõnale kuidas. Näit. Rein

teadis, mismoodi ta end oli sisse seadnud. Kõik ootasid ja vaatasid, mismoodi see lugu edasi läheb. Seejärel võis vaadata, mismoodi näeb välja üks ülekoormatud autobuss tagantpoolt.

misjaoks esineb kõnekeelse väljendina sihitislause algul kaassõnalise konstruktsiooni mille jaoks asemel, andes lausele otstarbemääruslause varjundi. Näit. "Ei tea, misjaoks küll need eksamid on välja mõeldud," ütles üks poistest.

mispoolest seob sihitislause pealausega, kui kõrvallausel pööratakse tähelepanu mingile suhtele või erijoonele. Näit. Ja seda, mispoolest see nüüd siis paremaks arvatakse, ma küll ei taipa. Ta seletas neile, mispoolest palliga hokimäng litriga hokimängust erineb, ja jutustas, et taliolümpiamängudel Itaalias võitis NSV Liidu võistkond maailmameistri tiitli.

misüle on õige harva esinev keelend kaassõnalise ühendi mille üle asemel, näit. Ja Nigul äigas käega näo üle ja silus habet ja naeratas veidike - ta ei teadnud isegi, misüle ta naeratas.

kuivõrd sihitislause algul annab kõrvallausele määralause varjundi, näit. Kujutlen, kuivõrd uudne ja huvitav on sinne elu ehitajate lastele. Kuivõrd üllatavalt ja originaalselt mõjus Heine and, näitab seegi, et juba peale esimeste laulude ilmumist leidis Heinele epigoone. Kuivõrd vajalikud aga on võistluste juures närvid, näitab seegi, et poksi- ja, kes treeningul täiesti vabalt sooritab erinevate partneritega 4-5 raundi sparringut, väsib võistlustel juba teises raundis.

kui palju sihitislause algul annab sellele hulgalause varjundi, näit. Ta vaatas aknast välja ja püüdis mõistatada, kui palju võib kellaaeg olla. Kas te võite mulle ütelda, kui palju teie lehte loetakse?

kas alustab küsivat sihitislause, mis kuulub enamasti pealause verbi juurde, näit. Teata mulle õhtupoolikul, kas sa kinno kavatsed minna! Ütelge, kas võib sõjakoledusi unustada! Harvemini kuulub vastav sihitislause pealause asesõna-

lise sihitise juurde, mis on sel puhul alati rõhutatud. Näit. Vähemalt seda pead sa ütlema. kas väitekirj üldse kraadi väär-rib. Ei taibanud ma sedagi. kas jutt käis eesti või vene keeles.

Pealause vastav verb märgib enamasti kas küsimist (küsi-ma, küsitlema, nõudma, uurima jt.), vastamist (jutustama, kõnelema, rääkima, vastama, ütlema jt., seejuures on asjaoma-ne verb imperatiivis), olukorra vaatlemist (jälgima, kontrol-lima, järele vaatama, selgitama jt.), kuid omab ka muid tä-hendusfunktsioone, märkides meelelist tegevust, kujutlust, mälu, tähelepanu, intellektuaalset tegevust, kirjutamist jt. kuulama, vaatama, kujutlema, täheldama, otsustama, teadma, kirjutama). Näit. Kaevanduse juhataja küsis kõigepealt, kas noor ajakirjanik on maa all käinud. Ütelge ise, kas ma vale-tan või ei valeta. Mai uuris klassivenda, nagu tahaks ta üks-nes selle abil selgitada, kas see pole lahus oldud aja jook-sul muutunud. Siis kontrollis meister trükipoognaga, kas le-hekülgrede vahe on õigesti välja arvestatud.

Siduvate määrsõnadega alustatud sihitislaused võivad kuuluda kas pealause verbi või asesõnalise sihitise juurde. Otseselt pealause verbi juurde kuuluv sihitislause on harili-kult pealause järel, näit. Ei suuda kuidagi ära arvata, kust see saapapaar võiks pärit olla. Mees jutustas, mismoodi ta ööd läbi üleval oli olnud ja oma novelli lihvinud. Hämaras sumedusega silmades jälgis ta, kuidas riikliku preemiaga au-tasustatud mehed isekeskis vaidlesid. Mõnikord võib sihitis-lause olla ka pealause ees, näit. Kust saaks süüa, mõtleb ta tühja kõhuga. Tõenäoliselt on siin sihitislauset tajutud nn. mõtlemiskõnena, mille puhul asjaomane osalausete paigutus on reeglikohane. Pealause asesõnalise sihitise juurde kuuluv sihitislause võib asuda pealause ees, järel või selle keskel, näit. Kust see tsitaat võetud on, kes seda oskab ütelda - Kes seda oskab ütelda. kust see tsitaat võetud on - Kes seda, kust see tsitaat võetud on, oskab ütelda. Kuidas peigmehed neile ettepanekut tegid. Liine seda ei teadnud - Liine seda ei teadnud, kuidas peigmehed neile ettepanekut tegid - Liine

seda, kuidas peigmehed neile ettepanekut tegid, ei toadnud.

Pealause verb, mille laiendiks on kõnealune sihitislaus, kas otseselt või pealause asesõnalise sihitise kaudu, on oma semantikalt piiratud, erinevalt siduva asesõnaga või kaassõnalise konstruktsiooniga algava sihitislause pealause vastavast verbist, milleks võib olla mistahes tähendusega sihiline või sihiliselt mõtestatud sihitu verb. Määrsõnaga algava sihitislause pealause asjaomane verb märgib (analoogiliselt sidesõna et abil alustatud sihitislause pealause vastavale verbile) meelte tegevust, kujutlust, taju, tähelepanu, mälu, intellektuaalset tegevust, kõnelemist, kirjutamist, tundmust, tahet või seesmist olu.¹

3.3.4. Pealausega seostavad sihitislauset sidesõnad et, kui, nagu ja kuni, esinedes sidendina.

et sihitislause algul annab lausele kõige selgemini objekti olemasolu (vrd. lad. k. ut obiectivum) või puudumise (vrd. lad. k. ne obiectivum) konstateerimise funktsiooni. Ilmselt johtub see sidesõna et lisatähenduste puudumisest. Vastav sihitislause võib kuuluda otseselt pealause verbi juurde, näit. Eilsel koosolekul teatati pidulikult, et üks meie lugupeetud professoreid on valitud Helsingi Ülikooli audõktoriks. Panin tähele, et koer lonkas paremat tagajalga, kuid ka pealause asesõnalise sihitise juurde, näit. Seda, et ta meilt ära läheb, ma tookord ei aimanudki. Kuulsin ainult seda, et uksele koputati.

Pealause asjaomane verb on semantikalt piiratud. See võib märkida:

a) meelte tegevust, kujutlust või taju (aistma, ette kujutama, kujutlema, kuulma, nägema, tajuma jt.), näit. Ja kas siis keegi kooliõpilastest võis ette kujutada, et seis-takse lausa sõja lävel. Ainult kord, ekspeditsiooni viimasel koosolekul, kuulsin, et ta kõneles häält kõrgendades. Kuid ta nägi juba varsti, et ta oli eksinud. Ta lahkub alles

¹ Lähemalt vaadeldakse neid tähendusrühmi sidesõnaga et algava sihitislause puhul.

siis, kui märkab, et on ainsana jäänud naise ja tütre kõrva-
le, ning tajub, et need teda siia praegu ei soovi;

b) tähelepanu või mälu (märkama, tähele panema, mäleta-
ma, unustama jt.), näit. Aga kas sa ka seda märkasid, et seal
hoovil jalutas täna ringi veel üks meist endist, Kondoritest?
Ühel pühapäeval pani tüdruk tähele, et vend vilistamisega
naabripoisile märku andis. Ja ma ei mäleta, et oleksin kunagi
tõstnud kätt, olemata kindel oma vastuse õigsuses. Olen mälu
talletanud sellegi, et lapsepõlves jõid sa isukalt hematogee-
ni;

c) intellektuaalset tegevust (aimama, arvama, eeldama,
järeldama, mõistatama, mõtlema, oletama, taipama, teadma jt.)
näit. Kes oleks võinud aimata, et see lühike teejupike bussi-
peatusesse oli nende viimne ühine käik. Üldse näib asi seni
kõigiti korras olevat ja pole mingit põhjust arvata, et edas-
pidigi mõni viperus vahele võiks tulla. Lendur, kes juhtis
Ameerika pommilennukit Hirošima kohal, vajutas kangile, hävi-
tas linna ja sada tuhat inimest ning leidis hiljem, et ta on
massimõrvar. Mõttlesin ja mõttlesin, et mis see koer ometi seal
aidavahe värvate ees istub;

d) kõnelemist või kirjutamist (jutustama, kirjutama,
kriipseldama, kritseldama, kurtma, kuulutama, kõnelema, küsi-
ma, lubama, mõõnma, nõudma, rääkima, seletama, selgitama,
tunnistama, töötama, vastama, veerima, väitma, ütlema jt.),
näit. Ta kurtis, et Muhe ei oska tööd hinnata ja laseb konto-
rerahvalt mitu nahka koorida. Kuulutas ajalehes, et ta vajab
raamatupidajat. Lahkudes peab ta lubama, et õige varsti jälle
läbi astub. Ma nõudsin, et mind suunataks Tallinna;

e) tahet, tundmust või seesmist olu (ikatsema, ihaldama,
kahetsema, kartma, lootma, ootama, soovima, tahtma, tundma
jt.), näit. Toots kahetseb juba tõsiselt, et ta hommikul oika
kuue selga pani. Seda, et tiivad argipäeva labases tühjas-
tühjas kleepuvad, kardab ta kõge enam. Ärku lootku vaehlane,
et järsku rahvas hakkab jälle orjama. Pikisilmi ootas sauna
Juss, et millal küll pere Andres hakkab pulmamõtteid mõtlema.

Kui üldreeglina eraldub sihitislause nii teda alistavast kui talle alistuvast osalausest koma(de)ga, siis sidesõnaga et algav sihitislause, millele alistub sõnaga kui või kuigi algav määruslause, võib jääda viimasest komaga eraldamata, kui asjaomane sidesõna paikneb vahetult et-sõna järel (et kui, et kuigi). Näit. Ta on küll alati oelnud, et kui kala on, siis võib vana supilusika nõõri otsa pöörlema panna ja ikka võtab. Õpetaja ütles, et kuigi vihm võib sadama hakata, tuleb õpilastel siiski kooli tulla.

kui põhiliseks tähendusfunktsiooniks sihitislause algul on sihitislauses väljendatud tegevuse määra märkimine. Sidesõna kui on siin tähenduslikuks sünonüümiks määra märkivale määrsõnale kuivõrd. Seejuures järgneb sõnale kui vahetult adjektiiv (kui armas, kui meeldiv, kui tark, kui tohutu, kui õilis, kui üllas) või adverb (kui julmalt, kui kaunilt, kui rohkesti, kui võikalt, kui õõnsalt, kui väga). Sidesõnaga kui algav sihitislause kuulub harilikult otseselt pealause verbi juurde, näit. Sa kuula ometi, kui kaunilt ta sellest pisitilukesest putukast pajatab! Ei teadnud ma arvata, kui tark sa juba oled. Mõnikord kuulub asjaomane sihitislause pealause asesõnalise sihitise juurde, näit. Seda, kui armasta on, ei oskaks keegi sõnadega väljendada. Mäletan imeseltgi sedagi, kui õõnsalt kõlasid tookord esineja sõnad.

Pealause vastava verbi tähendusrühmad langevad kokku tähendusrühmadega sidesõnaga et algava sihitislause puhul, märkides meelelist tegevust, kujutlust, taju, mälu, intellektuaalset tegevust, kõnelemist, kirjutamist, tundmust, taht või seesmist olu. Näit. Ma kuulan kõrvu kikitades ja austusega, kui hästi nad tunnevad kalade hingeelu. Pikapeale hakkas ta märkama, kui tohutu mõju on ajalehtedel Mirjami elule. Siis võid ise arvata, kui suur on karu saba, kui üks tutt on sihuke! Kuid äkki me heliloojad ei tea, kui väga igatseta- se laagriõhtul ilusaid laule.

kui teiseks tähendusfunktsiooniks sihitislause algul on aja märkimine. Näit. Kuula, kui naabri Mari laulab! Pane tähele, kui vanemad inimesed oma kogemustest pajatavad! Olen

haleda ja pehme südamega, mitte ei või näha, kui teisel inimesel läheb hästi.

Peale määra ja aja väljendab kui sihitislause algul võrdlust. Sel puhul on pealause predikaatverb tingiva kõneviisi eitavas kõnes. Näit. See oli selleks, et sa ei arvaks, kui otsiksin su sõprust mingi ainelise kasu eesmärgil. Et Teie ei oletaks, kui püüaksin ma räägitavat tingimust kunstlikult konstrueerida. Sagedamini esineb võrdlev kui seesuguses põimlauses, kus pealause predikaatverb on kindla kõneviisi eitavas kõnes, olles ühtlasi põhisojaks da-tegevusnimelisele sihitisele, mis on omakorda põhisojaks asesõnalisele sihitisele muud, mille juurde kuulub sihitiskõrvallause. Näit. Ei taibanud ma tookord muud ette võtta, kui läksin ema otsima. Sel juhul on pealause asesõnalise sihitise muud põhisoja semantiline piirkond avaram. Vastav da-tegevusnimi võib märkida ka seesugust tegevust, mis ei mahu eespool toodud lahtritesse, näit. verbivormid teha, ette võtta, lüüa jt. Küll aga allub kirjeldatud semantilisele piiramisele asjaomast pöördsoja laiendav eitav predikaatverb. Näit. Jaagup ei osanud nüüd muud teha, kui läks Espere Andreselt nõu küsima. Ei teadnud ma sellest muud arvata, kui pidasin seda naabripoiste tavaliseks kelkimiseks. Poiss ei taibanud muud teha, kui pani teiste järele jooksu.

kui et sihitislause algul märgib võrdlust. Asjaomane põimlause sarnaneb mõneti võrdlust väljendava kui viimati käsitletud lausetüübiga. Ka kui et puhul on põimlause pealause predikaatverb eitav ja sihitislause kuulub pealause asesõnalise sihitise muud juurde. Krinevalt eelmisest kuulub kõnealuse tüübi pealauses sõna muud otseselt predikaatverbi juurde, mitte aga seda laiendava da-tegevusnime juurde. Näit. Siis ei mõistnud ta muud midagi, kui et uksele seisab Kalm, et koridoris on pime ja et sealt valgub esikuse külma. Aga sellest, keda pakutakse, ei tea ma muud, kui et loodetakse. Ma ei tea teist muud, kui et te olete teatrihuvilised noored. Kõnealustele põimlausetele on iseloomulik, et lause tähendus jääb muutumatuks, kui lisada ühendsidesõna komponentide kui

ja et vahele sõna seda. Vrd. Poiss ei mäletanud muud kui seda, et ankeeti tuli kirjutada tindiga Poiss ei mäletanud muud, kui et ankeeti tuli kirjutada tindiga. Võiks pidada tõenäoliseks vaatlusaluse sihitislause kujunemist konstruktiooniga muud kui seda, et võrdlusmääruslausega põimlausest.

nagu alustab võrdlust märkivat sihitislauset, mis kuulub enamasti pealause verbi juurde. Nimetatud verbi semantika langeb ühte eespool käsitletuga. Sihitislause öeldisverb on tingivas kõneviisis. Näit. Ja ma pole pärast õiendanud, nagu oleksin ma tol korral naljatanud. Ja tundsin, nagu teeksin midagi teab kui ohtlikku. Ega tuleks valelikult kinnitama, nagu kavatsesid nad teda igavesti meeles pidada. Mõeldav on seesuguse sihitislause kuulumine ka asesõnalise sihitise juurde pealauses. Näit. Seda ära mitte kinnitama hakkagi, nagu oleks sü koll kodus seisma jäänud.

kuni sihitislause algul annab lausele kestust märkiva tähenduse. Vastavat esinemust kohtab eesti keeles suhteliselt harva. Näit. Oli aeg, kus päevad venisid nagu villaheie, andis oodata, kuni neist nädal sai. Ei isa silmad seda jõudnud näha, kuni pojad suureks sirgusid.

Sidesõnade et, kui, nagu ja kuni abil pealausega seostatud sihitislausel, mis laiendavad otseselt pealause verbi, järgnevad harilikult oma pealausele, näit. Juba esimesed katsed näitasid, et miski kuskil logiseb. Oskad sa arvata, kui väga ma sind ootasin? Ära katsugi ütelda, nagu sina poleks olnud asjasse pühendatud. Annab oodata, kuni sina ükskord taipad. Oma pealause ees võib vaatlusalusest rühmast paikneda sidesõnaga et algav lause: Et miski kuskilt logiseb, näitasid juba esimesed katsed.

Kui aga asjaomased sihitislausel täpsustavad pealause asesõnalist sihitist, võivad need asuda nii pealause ees kui järel või paikneda selle keskel. Näit. Et olin tema vastu ülekohtune olnud, seda tundsin esialgu küll - Seda tundsin esialgu küll, et olin tema vastu ülekohtune olnud - Seda, et olin tema vastu ülekohtune olnud, tundsin esialgu küll. Kui raske võib olla ema mure, seda mõistab ta vaevalt - Seda

mõistab ta vaevalt, kui raske võib olla ema mure - Seda, kui raske võib olla ema mure, mõistab ta vaevalt. Nagu sa poleks ettekandest aru saanud, seda ära mitte rääkima hakkagi - Seda ära mitte rääkima hakkagi, nagu sa poleks ettekandest aru saanud - Seda, nagu sa poleks ettekandest aru saanud, ära mitte rääkima hakkagi. Kuni töö ükskord küpseks saab, seda ei jõua ära oodata - Seda ei jõua ära oodata, kuni töö ükskord küpseks saab - Seda, kuni töö ükskord küpseks saab, ei jõua ära oodata.

Võtke kokku.

1. Sihitislause on sihitise küsimustele vastav kõrval-lause, mis täpsustab pealause asesõnalist sihitist või laiendab pealause sihilist või sihiliselt mõtestatud sihitut pöörd sõna.

2. Sihitislause moodustab koos pealausega ühe semantilise tervikuga põimlause.

3. Sihitislause seostub pealausega kas siduvate ase-, siduvate määr- või sidesõnade abil.

4. Kui sihitislausest seostab pealausega siduv asesõna (kes, mis, kumb, missugune, milline jt.) või siduva ase- ja kaassõna ühend (mille asemel, kelle suhtes, kumma vastu jt.), siis pealause vastav verb võib olla mistahes semantikaga.

5. Siduva määrsõna (kus, millal, kuidas, miks jt.) abil pealausega ühendatud sihitislause omandab vastava määrusliku (koha, aja, viisi, põhjuse jt.) varjundi.

6. Siduvate määrsõnadega või sidesõnadega algavale sihitislausele vastav pealause verb on enamasti oma semantikalt piiratud. See võib märkida meelte tegevust, kujutlust, taju, tähelepanu, mälu, intellektuaalset tegevust, kõnelemist, kirjutamist, tundmust, tahet või seesmist olu.

7. Sihitislause, mis laiendab otseselt pealause verbi, paikneb harilikult oma pealause järel. Pealause asesõnalise sihitise juurde kuuluv sihitislause võib olla nii pealause

ees, keskel kui järel. Sihitislause, milles alistava side- või siduva sõna ees on rinnastav sidesõna, eelneb alati pealausele.

4. M ä ä r u s l a u s e

4.1. P õ h j u s l a u s e .⁺

Esemed ja nähtused on alati omavahel seotud. Nad sõltuvad üksteisest ja tingivad üksteist. See üldine vastastikune seos väljendub mitmesugustes vormides. Üheks sellise seose vormiks on põhjuslik seos, s. t. põhjuse ja tagajärje seos. Kõnealune seos võib avalduda ka põimlause, mille kõrvallauseks on kas a) otstarbelause (Lastele tehti kingitusi, et nad tunneksid suuremat pühaderõõmu), kus pealause väljendab põhjust, kõrvallause taotletavat tagajärge; b) tagajärjelause (Lastele tehti kingitusi, nii et nad tundsid suuremat pühaderõõmu), kus pealause annab edasi põhjust, kõrvallause tagajärge; c) tingimuse lause (Lapsed tunnevad suuremat pühaderõõmu, kui neile tehakse kingitusi), kus pealause väljendab tagajärge, kõrvallause tingimust; d) mööndlause (Kuigi lastele tehti kingitusi, ei tundnud nad sellestki pühaderõõmu), milles kõrvallause väljendab põhjust, pealause põhjusest tulenevale tagajärjele vastupidist tagajärge; või e) põhjuse lause (Lapsed tundsid suuremat pühaderõõmu, sest neile tehti kingitusi), kus kõrvallause väljendab põhjust, pealause tagajärge. Viimasena esitatud põimlauseliigile pöörataksegi järgnevalt tähelepanu.

⁺ Põhjuse lausest. - Nõukogude Õpetaja, 6. I 1979.

4.1.1. Põhjuslauseks ehk põhjusemääruslauseks nimetatakse määruslauseid, mis on pealause suhtes põhjusemääruse funktsioonis või täpsustab oma pealause ase- või määrsõnalise põhjusemäärusega väljendatud mõistet. Põhjuslause väljendab niisil põhjust ja vastab kas üksinda või koos pealauses esineva korrelaadiga küsimustele miks? mille tõttu? mis põhjusel? Näit. Koer hakkas raginal haukuma, sest ta nägi võõrast majja sisenavat (miks? mille tõttu? mis põhjusel?). Seesugused põhjuslauseid, kujutades endast põhjusliku aluse keelelist väljendust, annavad edasi pealauses näidatud nähtuste reaalsust alust, mis eksisteerib looduses endas - olendites, nähtustes ning esemetes.

Igal mõttel ning väitel peab olema kindel loogiline põhjendus. Seda väite loogilist põhjendust nimetatakse tunnetamise aluseks. Põimlause kvalifitseerime ka seesuguste seoste liike väljendavad kõrvallauseid põhjuslauseteks. Need vastavad küsimusele mispõhjendusel? Näiteks Uus aastaraamat on juba müügil, sest et akadeemik oli seda oma silmaga kaupluseriulil näinud (mis põhjendusel?). Niisugused põhjuslauseid esitavad pealauses antud otsustuse loogilise aluse, mis aga ei lange kokku reaalse ehk põhjusliku alusega. Ei ole ju väide, et akadeemik on oma silmaga seda raamatut kaupluseriulil näinud, põhjuseks selle müügil olekule, vaid üksnes pealuses esitatud väite põhjenduseks, tõestuseks.

Kõrvallause võib väljendada ka ebareaalset või kujutletavat põhjust. Seesugused kõrvallauseid algavad sidesõnadega nagu, just nagu, nii nagu, otsekuul, justkuul, kusjuures kõrvallause öeldisverb on tingivas kõneviisis. Näiteks liitlause Tervitamisel kummardus mees sügavalt. otsekuul tahtnuks ta lähemalt vaadata vaiba imepärase mustri väljendab kõrvallause pealuses edasiantud tegevuse (kummardumise) kujutletavat põhjust (vaiba imepärase mustri uurimist). Seesuguste kõrvallauseste põhifunktsioon on selgitada pealuses väljendatud võrdluse kaudu (seda võrreldakse kujutletava põhjusega). Seetõttu analüüsime niisugused kõrvallauseid võrdluslauseteks, nentides ühtlasi nende paiknemist põhjuslauseste piiri lähi-

konnas.

4.1.2. Põhjuslause kuulub sisuliselt kas pealause verbi juurde, olles selle laiendiks, või pealauses esineva korrelaadi juurde seda täpsustades või konkretiseerides. Korrelaadiks saab olla pealause ase- või määrsõnaline põhjussmäärus.

Põhjuslause korrelaadiks pealauses võib olla määrsõna (seepärast, seetõttu, seeläbi, sellepärast, siis jt.). Näit. Seepärast nimetati teda Jukuks, et ta veel väike oli. Et sa tuled päikesevalguse käest, siis ei näe sa praegu midagi. Korrelaadiks võib olla ka asesõna (kes, mis, see jt.) või ase- ja kaassõna ühend (selle eest, nende järgi, selle läbi, selle põhjal, sellepärast, selle tõttu jt.). Näit. Ja kas mitte sellestki ei läinud ilm selgemaks, et poisid ära leppisid? Seda tehti ilmselt kellegi pärast, keda me ei tunne.

Sageli kuulub põhjuslause kogu pealause kui terviku juurde. Näit. Ma olen väga rõõmus, et teiega tuttavaks sain. Ta naeris ja naljatles, sest et ta ei suutnud tõsine olla.

4.1.3. Põhjuslause seostub oma pealausega alistavate sidesõnade või siduvate ase- ja määrsõnade abil. Sidesõnadest esinevad selles funktsioonis kausaalsed lihtsidesõnad et, kui, kuna ja sest ning lihtsidesõnad sest et, seepärast et ja sellepärast et. Põhjuslause, mis algab sidesõnadega et, kuna ja kui, võib kuuluda nii pealauses esineva korrelaadi kui ka kogu pealause kui terviku juurde. Sidesõnadega sest, sest et, seepärast et, sellepärast et algav põhjuslause kuulub alati ainult pealause kui terviku juurde. Ase- või määrsõnaga algavad põhjuslausead kuuluvad harilikult niisuguse korrelaadi juurde, mis on edasi antud asesõna või ase- ja kaassõna ühendi kujul.

et alustab sageli esinevat põhjuslauset, millel pole muid tähendusvarjundeid. Näit. Uni ei tulnud seetõttu, et ta oli liiga väsinud. Et ta pidi end ise kaitsma, närveeris ta väga. Selle eest, et ma kiiresti käin, olen temalt etteheiteid pidanud taluma.

kui alustab põhjussmääruslauset, millel on tingimust või määra tähistav varjund. Näit. Ülemused jäävad tihti vahele

seepärast, kui nad on liiga leebed olnud alluvate suhtes. Selle tõttu, kui ise võitlust otsitakse, võib sageli lüüa saada. Kui töö on tegemata, seepärast võidakse loomulikult karistada.

kuna võib alustada põhjuslauset. Näit. Kuna osa reisi-
jaid oli kohale jõudnud, jäi vagun palju tühjemaks. Õhtul tu-
li veel aruanne koostada, kuna päeval ei jätkunud selleks ae-
ga. Sidesõna kuna kasutamine kausaalses tähenduses on meil
olnud vaidlusobjektiks. Algselt oli sõnal kuna ainult tempo-
raalne tähendus. Hiljem lisandus sellele kausaalne funktsioon.
Sõna kuna kahesugune funktsioon võib aga vahel tekitada kak-
sipidi mõistmist. Ei ole alati selge, kas kuna väljendab mõ-
tet sel ajal kui või sellepärast et. Seda laadi kahemõtteli-
suse vältimiseks on tehtud ettepanek tarvitada kuna-sõna üks-
nes temporaalses tähenduses (Veski 1967:336) või siis võidel-
na selle eest, et ei liialdataks kuna kasutamisega kausatiiv-
ses tähenduses, vaid tarvitatakse selle asemel üheselt mõis-
tatavaid sidesõnu et ja sest (et) (Kindlam 1967:430). Ühtlasi
on juhitud tähelepanu niisugustele juhtumitele, kus kuna-sõna
kausaalne tähendusfunktsioon näib olevat paratamatu. See tu-
leb ette neil kordadel, kui osalauses samas kõrval juba lei-
dub üks et (Aavik 1936:194, Kindlam 1967:430). Näit. Laps üt-
les, et kuna ta pea valutab, siis ta kooli ei lähe.

sest esineb alati pealausele järgnevas põhjuslauses, mis
kuulub kogu pealause kui terviku juurde. Näit. Tõusis põrgu-
kisa, sest kõik karjused midagi läbisegi. Sidesõna sest on
ühete autorite poolt peetud alistavaks (Kure, Valgma 1955:
117, Vääri 1968:88), teiste poolt aga rinnastavaks sidesõnaks
(Aavik 1927:10, Kure 1949:28, Kask, Koff jt. 1952:93). On
oldud koguni arvamisel, et sest-lauseid võib nii rindlause
osalauseks kui ka kõrvallauseks pidada (Valgma, Remmel 1968:
221, Palmeos 1967:20 ja 16-17). Rinnastavaks sidesõnaks pida-
mise kasuks räägib sest-lause sõnajärjestus, mis sarnaneb
pealause omaga (Remmel 1963:305). Võrreldagu näiteks lauseid:
Tulen. Ma armastan sind - Tulen, sest ma armastan sind - Tu-
len, sest et ma sind armastan. Et aga sõna sest on paljudel

juhtudel samas süntaktilises funktsioonis ühendsidesõnaga sest et, olles sellega asendatav ilma lause sisu ja vormi muutmata (näit. Kõik elanikud evakueeriti, sest (et) seda oli vaja), peetakse käesolevas artiklis otstarbekaks arvata sest alistavate sidesõnade hulka ja vastavad laused analüüsida põhjuslauseteks.

sest et esineb põhjuslausete algul analoogiliselt eelmisega. Näit. Neid peeti rahvameesteks, sest et nad ütlesid endid elavat ainult rahva kasuks.

seepärast et ja sellepärast et alustavad põhjuslauset, mis võib pealausele nii järgneda kui ka eelneda. Näit. Asso annab vanematele inimestele sõidukis alati istekoha, seepärast et teda on nii õpetatud juba maast-madalast. Sellepärast et talvel nii külm oli, külmusid õunapuud ära.

Sidesõnaga algav põhjuslause järgneb või eelneb oma pealausele. Mõnikord võib ta paikneda ka oma pealause sees. Rangelt määratud on kõnealuse põhjuslause asend järgmistel juhtudel.

a. Kui põhjuslause algab sidesõnadega sest või sest et, siis on võimalik ainult selle järelasend pealause suhtes.

b. Sidesõnaga algav põhjuslause saab ainult eelneda pealausele, kui asjaomase kõrvallause korrelaadiks pealauses on siis.

Siduvad asesõnad (kes, mis, kumb, missugune, milline jt.) seostavad pealausega prevaleerivalt niisugust põhjuslauset, mis konkretiseerib ning täpsustab pealauses esinevat korrelaati. Enamasti moodustab kõnealuse korrelaadi ase- ja kaassõna ühend (selle järgi, tolle põhjal, nende tõttu, sellise pärast jt.). Näit. Hukkamõistu väaris ta juba selle järgi, mis ta eelmisest vahejuhtumist ise pajatas. Tolle põhjal, mis kaebealusest tänasel istungil räägiti, ei saa teda küll süüdi mõista. Milline väärtus on raamatul, selle järgi ei pruugi veel hind olla.

Harvemini kohtab põhjuslauseid, mis seostuvad oma pealausega asesõnalise ühendi abil (mille pärast, mille tõttu, tänu millele, mille tagajärjel jt.). Seda tüüpi põimlausete

kõrvallause kuulub oma pealause kui terviku juurde. Näit. Olin rängasti tööd teinud, mille pärast mu luud-liikmed nüüd valutasid. Ta pillas klassi kildudeks, tänu millele oligi seltskonna tähelepanu keskpunktis. Niisugused põhjuslaused järgnevad pealausele.

Siduvate määrsõnadega (kas, kuidas, mismoodi jt.) algav põhjuslause konkretiseerib pealauses esinevat asesõnalist või sõnaühendilist korrelaati. Näit. Jagelemine selle pärast, kas bakteritel on üks, kaks või kolm kromosoomi, ei viinud meid lahendusele lähemale. Selle põhjal, kuidas lumi reejalaste all krudiseb, võib määrata õhu temperatuuri. Mismoodi vihma- piisad langesid, selle järgi võis umbkaudu aimata tuule tugevust ja suunda. Seesugused põhjuslaused järgnevad harilikult vahetult korrelaadile. Nad võivad pealausele järgneda, eelne- da või paikneda selle sees.

4.1.4. Et põhjus eelneb alati tagajärjele, siis ei saa põimlauses, kus (kõrval)ause ja loogikaline otsustus kattuvad, kõrvallause öeldisverb olla pealause öeldisverbiga võrreldes hilisemat aega tähistavas vormis. Mõlemate osalausete öeldisverbid tähistavad kas sama aega või annab põhjuslause öeldisverb edasi varasemat aega kui pealause öeldisverb. Näit. Poiss on rõõmus, sest teda kiidetakse sest teda kiideti sest teda on kiidetud sest teda oli kiidetud. Poiss oli rõõmus, sest teda kiideti sest teda on kiidetud sest teda oli kiidetud. Poiss on olnud rõõmus, sest teda on kiidetud sest teda oli kiidetud. Poiss oli olnud rõõmus, sest teda oli kiidetud.

Alati ei tarvitse põimlauses kõrvallause ja loogikaline otsustus kattuda. Nimelt võib üks kõrvallause väljendada kah- te või enam loogikalist otsustust, millest ainult üks on sõnadega väljendatud, teine (resp. teised) aga on mõiste- tav(ad) ka ainult lause ümbrust arvestades. Sel juhul ei pruugi öeldisverbide grammatilised ajad alluda nimetatud üld- reeglile, mille järgi põhjuslause öeldisverb ei saa märkida hilisemat grammatilist aega kui pealause öeldisverb. Näit. põimlauses Laps tikkis linikut kiirustades, sest ema sünni-

päev jõuab kätte juba ülehomme märgib põhjuslause öeldisverb jõuab kätte pealause öeldisverbist tikkis hilisemat grammatilist aega. Millega seda seletada? Esitatud kahe osalausega põimlause sisu täineb selle informatsiooni arvel, mis sisaldub selle ümbruses (inimeste teadmistes, kogemustes). Võib arvata, et kui laps kiirustas liniku tikkimisega, sest ema sünnipäev pidi olema ülehomme, siis järelikult tahtis ta seda linikut ülehomseks, s. t. ema sünnipäevaks valmis saada. Sünnipäevade puhul tehakse teadupärast ikka kingitusi. Seega on tõenäoline, et laps tahtis linikut emale nimelt kinkida. Põimlause mõte jääb enam-vähem samaks, kui esitada seal ühe kõrvallause asemel kaks. Niisiis saame kolme osalausega põimlause Laps tikkis linikut kiirustades, sest ta tahtis seda kinkida emale, kelle sünnipäev jõuab kätte juba ülehomme. Selles põimlause oleks nimelt see juurdemõeldud kõrvallause sest ta tahtis seda kinkida emale põhjuslause ja sel juhul alluks pea- ja põhjuslause öeldisverbi aegade kasutamine üldreeglile. Kolmas osalause kelle sünnipäev jõuab kätte juba ülehomme on täiendlause, mille öeldisverb jõuab kätte ongi kahe osalausega põimlause öeldisverbi osas. Kuidas seesuguste põimlausetega talitada? Kas võiks ehk täiendada neid juurdemõeldud osalausetega ja väita siis, et põhjuslause öeldisverb ei saa kunagi olla pealause öeldisverbiga võrreldes hilisemat aega tähistavas grammatilises vormis? Muidugi mitte. Kui hakkaksime analüüsima juurdemõeldud kõrvallausetega täiendatud põimlauseid, siis vaatleksime tegelike lausete asemel meelevaldselt kujundatud. Lauseid tuleb analüüsida sellistena, nagu nad on. Analüüsimisel lähtutagu konkreetsest lausest, keelest, mitte tegelikkusest. Tegelikkuse kaudu võivad selguda küll mitmed kõrvalekaldumised üldreeglist (incl. põhjuslause öeldisverbi erandlik aegade kasutamine). Põhjus- ja pealause verbi aja määrab aga konkreetsetl igas lauses seik, kuidas lause väljendaja on oma mõtteid edasi andnud, olgu see siis loogiline või mitte.

4.2. O t s t a r b e l a u s e .⁺

Otstarbe- ehk otstarbemääruslauseks (finaallauseks) nimetatakse määruskõrvallauset, mis väljendab pealauses esitatut otstarvet. Otstarbelause vastab küsimustele mis otstarbel? misjaaks? mis tarbeks? milleks? Näit. Sulane pani pilli hüüdma, et tüdruk saaks pehmeks tantsida tööga kangeks läinud laud-liikmed (mis otstarbel?). Ukse panin ainult seejaaks, et kanad tuppa ei tuleks (misjaaks?). Eks see oli öeldud vaid seks tarbeks, et vestlus päris ära ei sureks (mis tarbeks?). Olin liiga väike selleks, et sõja olemust lõplikult mõista (milleks?).

Ühelt poolt võib otstarbelause kuuluda pealauses otstarbemäärusena esineva määr- või asesõnalise korrelaadi juurde (seejaaks, seks, selleks, selle tarvis, selle jaoks jms.), seda täpsustades või konkretiseerides. Näit. Lubadused polegi nähtavasti selleks, et neid peaks täitma. Ja seeminane oli neid selle tarvis jõe peale toonud, et oleks teisi lasknud minna pilliroo vahele.

Teiselt poolt võib otstarbelausel korrelaat pealauses puududa, nii et kõrvallause kuulub kogu pealause juurde laiendatud lauseliikme funktsioonis. Näit. Nad tegutsevad tummalt ja nobedalt, et aga rutem magama pääseks.

Enamik otstarbelausestest võib pealausele nii järgneda kui ka eelneeda. Näit. Läksin välja, et võiksin midagi veel hamba alla saada. Et võiksin midagi veel hamba alla saada, läksin välja. Pealauses esineva korrelaadi olemasolu korral võib otstarbelause paikneda ka pealause keskel vahetult korrelaadi järel. Näit. Selleks, et ühtainukest küsimust piisa-

⁺ Tagajärge väljendavate kõrvallausestega põimlausestest. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 19-20 (1973-1974), Tallinn 1975, lk. 52-56.

valt valgustada, tuleb läbi töötada tohutult palju materjali. Harva võib otstarbelause puhul täheldada üksnes järelasendit.

Otstarbelause seostub oma pealausega ainult sidesõnade abil. Kõige sagedamini on selles funktsioonis finaalsed sidesõnad et ja selleks et. Mõnikord kohtab selles funktsioonis teisigi et-ühendeid (seks et, nii et, kui et). Esitatud sidesõnadest alustab ainult lihtsidesõna et niisugust otstarbelauset, millel võib (kuigi ei tarvitse) pealause olla korrelaat. Näit. Pealegi hoidis mees mõlema käega vajerist kinni, et paat vastu rahnu ei paistuks. Vaenlase positsioonid olid liiga lähedal selleks, et ta oleks võinud meid raskerelvadest pommitada. Ühendsidesõnad selleks et ja seks et on niisuguse otstarbelause algul, mis kuulub kogu pealause juurde ja järgneb või eelneb sellele. Näit. Teater suurendas nõudlikkust repertuaari valikus, selleks et lavakunst võiks edukalt täita oma osa rahva kasvatamisel. Seks et võiks tutvuda noore müüjannaga, külastas noormees iga päev pudupoodi. Ühendsidesõnad kui et ja nii et alustavad harvemini esinevat otstarbelauset, mis asub oma pealause järel, kuuludes selle kui teraviku juurde. Näit. Lapsed olid alles liiga väikesed, kui et nad oleksid võinud asja õieti mõista. Siis kolistatakse millegagi, nii et ma ärkama peaksin.

Otstarbelausega põimlauses väljendatakse põhjuse-tagajärje suhet. Näit. Inimene sööb, et võiks elada. Poiss on liiga noor selleks, et mõista elu. Seejuures väljendab pealause (inimene sööb, poiss on liiga noor selleks) põhjust, kõrvallause aga tagajärge, mis sellest põhjusest tuleneb (et võiks elada) või ei tulene (et mõista elu).

Otstarbelause öeldisverb on da-infinitiivis või tingivas kõneviisis. Kui pea- ja kõrvallause öeldisverbiga väljendatud tegevuse sooritaja on üks ja seesama isik, saab otstarbelause öeldisverb olla nii da-infinitiivis kui ka tingivas kõneviisis. Näit. Vahel haaras ta mõnest sõnast kinni, et selle varal oma vastaskõneleja kogu ehitust maha tõmmata. Käisin seal sageli, selleks et võiksin näha ikka ja jälle seda imekaunist pilti. On aga pea- ja kõrvallauses asjaomased tegijad erine-

vad, saab kõrvallause öeldisverb olla ainult tingivas kõneviisis. Näit. Kevad tippis niidud ja aasad täis lõhnavaid lilli, et nii lapsed kui suurelki tunneksid õiget kevadrõõmu. Otstarbelause pealause öeldisverb saab alati olla mis tahes kõneviisis.

Otstarbelausel on semantikas oluliselt ühtelangevat tagajärjelausega. Vrd.: Inimene sööb, et võiks elada (otstarbelausega põimlause) - Inimene sööb, nii et ta saab küllaseks (tagajärjelausega põimlause). Ka tagajärjelause pealause väljendab põhjust (inimene sööb), tagajärjelause ise aga tagajärge (nii et ta saab küllaseks). Ometi ei kattu otstarbe- ja tagajärjelause mõttelt. Erinevus on selles, et otstarbelausega põimlause puhul lähtutakse tagajärjes avalduvast mõistest (resp. otsustusest), antud juhul siis inimese elada võimise mõistest. Ühtedes otstarbelausega põimlausetes kutsutakse tagajärje (elada võimise) saavutamiseks esile vastav põhjus (söömine). Sel juhul on tagajärg alati taotletav. Teistes otstarbelausega põimlausetes, näit. Oled liialt noor, et mõista elu, lähtutakse samuti otstarbelauses väljendatud tagajärjest (elu mõistmisest), kuid näidatakse seejuures, et antud tagajärg ei tulene pealauses väljendatud põhjusest (liialt noor olemisest). Liialt noor olemine ei ole põhjuseks elu mõistmisele, vaid vastupidi - liialt noor olemine põhjustab elu mittemõistmist. Seega on otstarbelauses väljendatud tagajärg alati kas taotletav või pealausega väljendatud põhjusest mittetulenev. Otstarbelausega põimlauses on stiimuliks olev nähtus samaaegselt resultaadiks. Tagajärjelausega põimlauses seevastu ei lähtuta tagajärjest, vaid pealauses väljendatavast põhjusest (inimene sööb), mis kutsub esile kõrvallauses väljendatava tagajärje (nii et ta saab küllaseks). Tagajärjelauses väljendatav tagajärg ei ole taotletav ega pealauses väljendatud põhjusest mittetulenev, vaid see on alati põhjusest resulteeruv. Seega on tagajärjelauses väljendatav tagajärg resultaadiks, kuid mitte samaaegselt stiimuliks.

Otstarbelause, nagu öeldud, väljendab tagajärge, pealause põhjust. Kuigi tagajärg testavasti järgneb põhjusele, ei

kajastu see vaatlusaluste osalauseste öeldisverbide aegade tarvitamises. Ja seda sellepärast, et otstarbelausega põimlause puhul ei lähtuta põhjusest, vaid just tagajärjest. Seetõttu ongi võimalik, et pealause öeldisverb võib olla kõrvallause öeldisverbiga võrreldes hilisemat aega tähistavas vormis. Otstarbelause öeldisverbi ajad on tingiva kõneviisi olevik ja täisminevik. Neile mõlemale võib pealausest vastata nii olevik, liht-, täis- kui ka enneminevik. Näit. Ena kohendab sängi. et külalise tulekuks oleks kõik kprras. Isa andis talu pojale. et saaks enne surmaga kord taluorjusest vabaks. Seda on tehtud selleks, et sina võiksid lilledest rõõmu tunda. Olin varakult tõusnud, et saaksin oma silmaga päikesetõusu näha. Poiss on küllalt suur selleks, et ta oleks võinud läbi aiaaugu pugeda. Vaenlase positsioonid olid liiga lähedal selleks, et ta oleks võinud meid raskerelvadest pommitada. Enne olevat kraaminud oma toa juba varahommikul. et iga siseneja oleks võinud näha temas korralikku neidu. Tulekahju ajal olid poisid olnud liiga kaugel selleks, et nad oleksid võinud tulekustutustöödest osa võtta.

Põimlausest, kus otstarbelausega väljendatud tagajärg on taotletav, nii et tagajärje saavutamiseks kutsutakse esile pealausega väljendatud põhjus, on pealause öeldisverb semantikalt piiratud. Nimelt saavad pealause öeldiseks olla niisugused verbid, mis võivad väljendada aktiivset, enamasti tahtlikku tegemist. Näit. Isa võttis pintsaku seljast, et hakata käsi ja silmi pesema. Mõnikord ei ole asjaomased verbid tahtliku tegevuse väljendajaks. Näit. Minus ei voola rüütli verd, et nende koletistega võitlusse astuda. Määrav ei tarvitse seejuures olla vastavate pöördõnade leksikaalne tähendus (ei saaks ju leksikaalse tähenduse järgi kvalifitseerida aktiivseteks seesuguseid verbe nagu olema, seisma, vaikima jt.), vaid nende verbide mõtestatus lauses eesmärgi taotlevatena. Näit. Vahel vaikime, et näidata ennast paremas valguses. Tüdrukutel on patsid selleks, et nende otsa siduda aina uusi tutipaelu.

Nendes põimlausest, kus pealausega väljendatu ei põh-

justa otstarbelausega väljendatud tagajärge, vaid pigemini vastupidist mainitud tagajärjele, ei ole pealause öeldisverb semantikalt määratud ega tarvitse olla mõtestatud aktiivsena. Näit. Keel aga on selleks liiga keerukas nähtus, et siin võiks mütsiga lüües edu saavutada.

Otstarbelause on üsna selgepiiriline määruskõrvallause. Ühist piirimaad on tal ehk ainult sihitismäärus- ja võrdlusega.

Pandagu tähele, et ühes ja sellessamas pealauses esineva ühe ja sellesama korrelaadi juurde kuuluv kõrvallause võib olla analüüsitav ühel juhul otstarbelauseks (Keetsin putru ohtrasti selle jaoks, et oleks hiljemgi hõlbust võtta. Auk vä- ravas oli selle tarvis, et sellest saaks inimene läbi ilma väravat avamata), teisel juhul sihitismääruslauseks (Keetsin putru ohtrasti selle jaoks, kes hiljem pidi saabuma. Auk vä- ravas oli selle tarvis, kes kahel jalal kõnnib). Asjaomaste kõrvallauseste analüüsimisel peetagu meeles, et küsimustele mis otstarbel? mis tarbeks? mis jaoks? milleks? vastav määrus- lause on otstarbelause, küsimustele kelle jaoks? kelle tar- beks? vastav määruslause aga sihitismääruslause. Ühtlasi pee- tagu silmas, et otstarbelause seostub oma pealausega üksnes sidesõnade abil, kusjuures otstarbelause öeldisverb on kas konditsionaalis või da-infinitiivis. Sihitismääruslause võib aga alata ka siduva ase- või määrsõnaga, kusjuures kõrvallau- se öeldisverb saab olla mis tahes kõneviisis.

Määruslauseid võivad väljendada kujutletavat või ebareaal- set otstarvet ja alata sidesõnadega nagu, just nagu, nii nagu, otseku ja justku. Kõrvallause öeldisverb on neil puh- kudel tingivas kõneviisis. Näiteks lauses Ta kõndis närvili- selt ühe akna juurest teise juurde. otseku võiks ta sel kom- bel oma rasketest mõtetest vabaneda väljendab kõrvallause pealauses edasiantud tegevuse (ühe akna juurest teise juurde kõndimise) kujutletavat otstarvet (rasketest mõtetest vaba- nemist). Seesugustes põimlausestes on kõrvallause põhifunkt- siooniks selgitada pealausega väljendatud võrdluse teel (pea- lausega väljendatud võrreldakse kujutletava otstarbega).

Järelikult tuleb sellised otstarbelausetele lähenevad kõrvallaused analüüsida võrdluslauseteks.

4.3. T a g a j ä r j e l a u s e .⁺

Tagajärje- ehk konsekutiivlauseks nimetatakse määruskõrvallaused, mis väljendab pealauses esitatud tegevusest, olukorrast või omadusest järelduvat tagajärge. Tagajärjelauses väljendatud tagajärg on erinev otstarbelauses väljendatud tagajärjest. Tagajärjelausega põimlauses lähtutakse pealauses väljendatud põhjusest, millest tuleneb kõrvallauses väljendatud tagajärg, samal ajal kui otstarbelausega põimlauses lähtutakse kõrvallauses väljendatud tagajärjest. Tagajärjelauses väljendatud tagajärg on pealauses väljendatud põhjuse resultaadiks, mitte aga samaaegselt stiimuliks nagu otstarbelause puhul.

Tagajärjelause kuulub peaaegu alati kogu pealause kui terviku juurde ja järgneb sellele. Näit. Oli juba kaunis pime, nii et mõnekümne sammu kaugusele midagi selgesti näha ei võinud. Üksikjuhtudel võib tagajärjelause kuuluda mitte kogu pealause juurde, vaid pealauses esineva määruse või määrusrühma juurde. Sel puhul võib tagajärjelause paikneda ka pealause keskel, järgnedes vahetult asjaomasele määrusele või määrusrühmale. Näit. Suure erutusega, nõnda et jutt ja nutt jooksid läbiseigi, tunnistas ta üles oma koerustüki.

Tagajärjelause seostub oma pealausega harilikult sidesõnadega, harvemini siduvate määr- ja asesõnadega. Sidesõnadest esinevad selles funktsioonis lihtsidesõna et ja ühendsidesõnad nii et ja nõnda et. Näit. Mida küll Rein terve talve tegi, et ta ainult selle raamatu läbi luges? Teinekord segune-

⁺ Tagajärge väljendavate kõrvallausetega põimlausetest.
- Emakeele Seltsi Aastaraamat 19-20 (1973-1974), Tallinn 1975, lk. 56-61.

vad esimene ja teine staadium, nii et täielik nägemuslik moment nihkub koguni tööprotsessai lõppu. Vaimulikke laule õpetati agarasti ka lastele, nõnda et juba 1794.a. võidi Kambjas rajada esimene lastekoor.

Tagajärgelaused, mis seostuvad oma pealausega siduvate määr- ja asesõnade abil, kujutavad endast semantikalt rindlausele lähedasi kõrvallauseid, mida on nimetatud ka rinnastuvaiks kõrvallauseiks (Kure 1949:44). Seesuguste lausete omapäraks on asjaolu, et kõrvallauset alustav siduv sõna haarab endasse kogu pealause sisu. Pealause on tagajärgelause suhtes seega substantiivses tähenduses, nii et vaatlusalused osalausead esinevad õieti erinevatel tasanditel. Näiteks põimlause Kõige kauemaks jäi söngi Annes, mille tõttu õde teda vahel kadestas alustab tagajärgelause mille tõttu õde teda vahel kadestas siduva ase- ja kaassõna ühend mille tõttu. Selle asesõna sisuks on kogu pealause Kõige kauemaks jäi söngi Annes sisu, mis asub kõrvallause omast erineval tasandil, olles kasutatud substantiivses tähenduses.

Siduvatest määrsõnadest esinevad vastavas positsioonis liitmäärsõnad, mille esikomponendiks on siduv asesõna mis, nagu mispärast, mistõttu, misläbi, mispeale jms.¹ Näit. See ilmutanud lapsena üllatavat kavalust kaardimängus, mispärast nõuks võetud teda diplomaadikutsele pühendada. Ta käis ilma kübarata, mistõttu tema hoolsasti säetud, käärdest puutumatud juuksed oma täies ilus pääsesid nähtavale. Kodus rääkis ta asjast kohe eidele, misläbi moortega jällegi tubli sõnavahetus tõusis. Viimane jaatas, mispeale noor neiu tahtis Eberhardi toatüdruku järele läkitada.

Siduvatest ase- ja kaassõna ühenditest alustavad kirjelatud tüüpi tagajärgelauseid mille pärast, mille tõttu, mille läbi, mille peale jms. Näit. Tädipoeg oli haigestunud, mille pärast nüüd pulm edasi lükkub. Onu hoidis pead norus, mille

¹ P. Alvre on selgitanud sõnade mispärast, mistõttu, misläbi ja mispeale täiendosa nominatiivi mis kujunemist nominatiivseks tajutud arhailise genitiivi see analoogiaal sõnades seepärast, seetõttu, seeläbi jt. (Alvre 1961:546-547).

läbi ta paistis küürus olevat. Päike ei paistnud kabinetti, mille tõttu seal oli jahe.

Tagajärgelause pealause öeldisverb võib olla kindlas, kaudses või tingivas kõneviisis. Kui pealause öeldisverb on kindlas või kaudses kõneviisis, saab tagajärgelause öeldisverb olla kõikides kõneviisides. Näit. Ta räägib sellest kõigile, nii et see pole enam saladus ~ nii et too salapärasus kaduvat kiiresti ~ nii et ära parem salapäratse ~ nii et poleks küll mingit mõtet salapäratsega. Ta rääkivat seda kõigile, nii et saladus juba kaob ~ nii et saladus juba kaduvat nii et ära enam salga ~ nii et oleks mõttetu veel varjata. Mõnevõrra keerukam on olukord sel puhul, kui pealause öeldisverb on tingivas kõneviisis, mis võib muuta lause sisult hüpoteetiliseks. Kui tingivas kõneviisis olev öeldisverb ei muuda pealause sisult hüpoteetiliseks, võib tagajärgelause öeldisverb olla kindlas, käskivas või tingivas kõneviisis. Näit. Tahaksin homme näitusele minna, nõnda et kutsun sind kaasa ~ nõnda et tule kaasa ~ nõnda et võiksid kaasa tulla. On aga tingivas kõneviisis öeldisverbi korral pealause sisult hüpoteetiline, väljendades üksnes eeldatavat (võimalikku või ebareaalsetki) põhjust, on tagajärgelause öeldisverbi kõneviis määratud. Hüpoteetilisest põhjusest ei saa tuleneda reaalne tagajärg, vaid hüpoteetiline. Sellest olenevalt on vastavas tagajärgelause öeldisverb harilikult tingivas kõneviisis. Näit. Sellistes tingimustes ta sureks, nii et Jaan jääks leseks. Erandina võib hüpoteetilise sisuga pealausele vastata sisult reaalne tagajärgelause seesugustes põimlausestes nagu Ilma Ruthi abita ei oleks meie ekskursioon õnnestunud, nii et tänane Ruthi. Selliste põimlauseste kohta on väidetud, et need koosnevad kolmest omavahel põhjuslikus seoses olevast nähtusest: 1) eeldatavast (nimetatud pealausest); 2) reaalsest, sellele vastupidisest (nimetamata); 3) kõnealusest nimetamata reaalsest nähtusest tulenevast (nimetatud tagajärgelausest) (Vene k. grammatika 1970:724). Selle seisukohaga ei saa täielikult nõustuda, sest kuigi antud juhul on tegemist kolme (osa)lausega, on kaks neist ühe ja sellesama nähtuse (otsus-

tuse) erisugused väljendusvormid. Nõustume, et pealause Ilma Ruthi abita ei oleks meie ekskursioon õnnestunud väljendab eeldatavat, hüpoteetilist põhjust. Tagajärjelauses nii et täname Ruthi väljendatud tagajärg ei tulene otseselt sellest, vaid sõnastamata lausest meie ekskursioon õnnestus Ruthi abiga. Viimane väljendab tõepoolest reaalselt põhjust, kuid ei ole kaugeltki vastupidine pealausele (vastupidine oleks lause Meie ekskursioon õnnestus ilma Ruthi abita), vaid on pealauses sisalduva otsustuse eitavast jaatavaks muudetud esinemisvorm, kusjuures lause mõte on jäänud samaks. Analoogiline on olukord sisult hüpoteetilise jaatava pealausega põimlause puhul, näit. Ma oleksin kukkunud ilma sinu toetuseta, nii et olen sulle tänulik. Muutes sisult hüpoteetilise jaatava pealause Ma oleksin kukkunud ilma sinu toetuseta eitavaks reaalseks lauseks Ma ei kukkunud sinu toetuse tõttu näeme, et mõlemad laused väljendavad ühte ja sedasama mõtet. Eitavast reaalsest lausest järeldub aga otseselt kõrvallause nii et olen sulle tänulik. Seega on ka asjaomasel põimlausest tegemist ikkagi ainult kahe (ja mitte kolme) otsustusega. Selleks et tagajärjelauses väljenduva tagajärje tulenemine pealauses väljendatud põhjustest oleks otsene, muudetakse sisult hüpoteetilises pealauses kätkev eitav otsustus jaatavaks (või jaatav eitavaks), nii et lause mõte jääb samaks. Muutmise tagajärjel saadud sisult reaalsest lausest tulenebki otseselt tagajärjelause.

Olenevalt sellest, et põhjus eelneb tagajärjele, ei saa tagajärjelause predikaatverb olla varasemat aega tähistavas vormis kui pealause vastav verb. Tagajärje- ja pealause öeldisverb on kas samas ajas või eri aegades selliselt, et tagajärjelause öeldisverbi vorm märgib hilisemat aega. Vormilt ühtelangev on pea- ja kõrvallause öeldisverb sageli olevikus ja lihtminevikus, harvemini täis- ja enneminevikus.¹ Näit. Ega meil nalga ole, et sellepärast Kõrbojale peab pugema. Oli ju ba valge, nii et ma nägin ta nägu. Karjas olen minagi laulnud, nii et laas on kaikunud. Tookord oli ta niitnud, nii et hein oli ühe päevaga maha saanud. Väga tihti vastab tagajärjelause öeldisverbile olevikus pealause öeldisverb täismine-

vikus ja tagajärgelause öeldisverbile lihtminevikus pealause öeldisverb enneminevikus. Näit. Kas te olete neid näinud, et nii enesekindlalt räägite? Antu ema oli maja korda seadnud ja ära remontinud, nii et see nägi välja nagu linnamaja. Harve-
mini võib täheldada seesuguseid põimlauseid, kus tagajärje-
lause öeldisverb on olevikus, pealause öeldisverb lihtmine-
vikus. Näit. Parajasti kaebas ka koolivend joogijanu, nii et poodi isegi asja on.

Tagajärgelausel on kokkupuutepunkte viisilausega juhtu-
meil, kui kõrvallause algab ühendsidesõnaga nii et ja nõnda et. Vastavad kõrvallaused võivad olla kas viisi- või tagajär-
jelaused, kusjuures piir nende kõrvallausete vahel pole alati
ilmne. Nimetatud kõrvallausete eristamiseks tuleb meeles pi-
dada, et viisimääruslaused näitavad alati pealauses edasian-
tud tegevuse viisi, vastates küsimusele kuidas? Näiteks põim-
lauses Laps ainult vaatas, nõnda et silmad olid pärani näitab
kõrvallause tegevuse (vaatamise) viisi ja vastab küsimusele
kuidas? Analüüsijale on toeks veel viisilause korrelaatide
(viisimäärsõnade selliselt, sedamoodi jms.) mõtteline paigu-
tamine pealausesse, kusjuures põimlause sisu jääb samaks.
Tagajärgelause ei vasta viisimääruslause küsimustele. Taga-
järgelauseste puhul võib kõrvallause algul paikneva sidesõna
(nii et, nõnda et) asendada ühendiga millest järelduvalt või
mille tagajärjel ilma põimlause mõtet muutmata. Tagajärgelau-
sega edasiantu tuleneb otseselt pealauses esitatust. Näiteks
põimlauses Lapsed naersid, nii et neid tuli korrale kutsuda
näitab kõrvallause nii et neid tuli korrale kutsuda naermise
tagajärge. Seejuures jääb põimlause sisu samaks, kui esitame
kõrvallause sõnastuses mille tagajärjel neid tuli korrale
kutsuda. Mõnes kõrvallauses sisaldub nii tagajärje- kui ka
viisilausestele omaseid jooni. Niisugustes põimlausestes aitab
kõrvallausel väljendatud tagajärg ühtlasi ilmestada pealauses
näidatud tegevust, määrates selle viisi. Näiteks lauses Võt-
tis luua ja töötas, nii et tolmupilved keerlesid näitab kõr-
vallause eeskätt luuaga töötamise tagajärge (tolmupilvede
keerlemist). Kuid sellest tagajärjest järeldub omakorda mida-

gi ka lauaga töötamise viisi kohta. On vist päris ilmne, et lauaga aeglase ning ettevaatliku töötamise tagajärjel ei võinuks keerelda tolmutpilvi, vaid töötamise viis pidi olema hoogne ning oletatavasti mitte eriti hoolikas. Põimlauses Poiss ratsutas, nõnda et hobune oli märg näitab kõrvallause kõigepealt ratsutamise tagajärge (hobune oli märg), kuigi ka siin võib tagajärje kaudu oletada mõndagi ratsutamise viisist: poiss ratsutas ilmselt kiiresti, seejuures hobusest vähe hoolides. Et seda tüüpi laused osutavad kõigepealt tegevuse tagajärge, millest alles kaudselt tegevuse viisi saab oletada, tuleb neid pidada tagajärjelauseiks, mis lähenevad viisilausele piirimaile. Tõenäoliselt sellised piiripealsed juhtumid ongi põhjuseks, miks viisi- ja tagajärjelauseid on vaadeldud ka koos määruslause ühe liigina (näit. Põld 1922:65).

4.4. T i n g i m u s l a u s e .⁺

4.4.1. Tingimus- ehk tingimusmääruslauseks (konditsionaallauseks) nimetatakse kõrvallause, mis näitab, missugusel tingimustel võib pealauses esitatud aset leida.

Tingimuslause vastab küsimustele millis(t)el tingimustel? mis puhul? Näit. Koolimaja katus oleks meie õue kätte paistnud, kui küla oma suurte puudega vahel poleks seisnud (millisel tingimustel?). Kriti teravalt tärkab lugejas huvi sel puhul, kui kirjanik on lähendanud oma loomingut kaasaegsele elu- ja kunstiahistmisele (mis puhul?).

Tingimuslause võib kuuluda pealauses tingimusmäärusena esineva määrsõna siis ja ühendite niisugusel juhul, sellisel puhul, sel korral vms. juurde, neid konkretiseerides ning

⁺ Konditsionaallausest ja selle piirimaadest. - Centum (= Emakeele Seltsi Toimetised nr. 9.), Tallinn 1974, lk. 258-266.

täpsustades. Nimetatud keelendid on kõrvallause korrelaati-deks pealauses. Näit. Kui ödede vanusevahe on ainult mõni aasta, siis on neil tüdrukupõlves omavahel olles kõige armas-tatumaks jutuaineks tulevik. Sel juhul, kui sa asjast midagi ei taipa, ära parem räägi. Sel korral oleks see muidugi tühi lootus, kui ta mõtleks teiste kombel.

Tingimuslausel võib pealauses korrelaat puududa. Sel ju-hul kuulub kõrvallause kogu pealause juurde. Näit. Laulaksime kaasa, kui ainult oskaksime.

Tingimuslause järgneb või eelneb oma pealausele. Korre-laadi olemasolu korral võib tingimuslause paikneda ka pea-lause keskel korrelaadi järel. Näit. Jällegi pidid rüütlid tagasi tõmbuma, kui nad ei tahtnud lasta end hulgana tappa. Kui laps ei õpi, võib ta istuma jääda. Siis, kui rahvakohtu otsus ei rahulda, võib edasi kaevata ülemkohtusse. Kui tin-gimuslauset alustava alistava sidesõna ees on rinnastav side-sõna (aga, ja, kuid jt.), siis paikneb kõrvallause alati oma pealause ees. Näit. Ja kui te sellest ükskord aru saate, on see hirmus.

Tingimuslause seostub oma pealausega harilikult lihtsi-desõna kui ja kui-ühendite abil. Erijuhtumel võib selles funktsioonis olla sidesõna et. Vaatleme neid lähemalt.

Sidesõna kui alustab tingimuslauset, millel võib pealau-ses korrelaat olla või puududa. Näit. Kui te viitsiksite paar tunnikest inimese harimiseks raisata, oleksin teile väga tä-nulik. Friedebert Tuglas on ikka osanud õigesti aru saada ka eri autorite keelest selgi juhul, kui nende keelt on peetud halvaks või labaseks.

Ühendsidesõna juhul kui alustab tingimuslauset, millel ei ole pealauses korrelaati. Näit. Opereti vastu poleks vähe-matki, juhul kui oleksime näinud mõnda särtsakat tükki eht-ungarliku tsaardaši või mustlasmäruliga.

Sidesõna et alustab tingimuslauset, kui selle pealauses esinevad väljendid või olgu (siis), ehk olgu (siis). Näit. Indrek kahtles, kas direktor üldse seda luges, mis raamatus seisis, või olgu siis, et tal aastate jooksul raamat juba

pähe oli kulunud. Ka nende juurde ei läinud ta oma kurbusega, ehk olgu siis, et juhtus nutt peale tulema just lehma lüpstes.

4.4.2. Tingimuslausete semantiliselt funktsiooniks on väljendada tingimusi, millest oleneb pealauses esitatud. Need tingimused võivad olla reaalsed, võimalikud või ebareaalsed. Selle järgi on keelte süntaktilistes käsitlustes jaotatud ka tingimuslauseid.¹ Et eesti keeles langevad võimalikke ja ebareaalseid tingimusi väljendavad tingimuslauseid vormilt ühte, siis tuleb siin pidada otstarbekaks jaotada tingimuslauseid reaalseteks ja hüpoteetilisteks vastavalt kõrvallause väljendatud tingimuse reaalsusele või oletatavusele, nagu seda on teinud M. Raudnael oma diplomitöös (1959:97-100).

Reaalsed tingimuslauseid väljendavad tingimust, mis eksisteerib praegu või tulevikus või eksisteeris minevikus. Reaalse tingimuslause öeldisverb on kindlas kõneviisis, seejuures enamasti isikulise tegumoe olevikus või mineviku aegades, või da-infinitiivis. Pealause öeldisverb on enamasti kõrvallause öeldisverbiga samas vormis. Näit. Aga milleks peab inimene jääma endiseks, kui mets ja maagi muutub kuni tundmatuseni. Kui ta vahel tööjärelega meie lähedale sattus, käis ta meil ööbimas. Kui inimene on eluaeg tööd rüganud, siis on ta endale kergema põlve vanaduspäevadeks välja teeninud. Kui Juss oli piipu sulasepõlvest peale tõmmanud, siis oli ta sellega ka ühte kaevanud. Mõnikord võivad vastavates osalausestes esineda ka indikatiivi erinevad ajad. Näiteks võib tingimuslause kindla kõneviisi olevikus esinevale öeldisverbile vastata pealauses öeldisverb lihtminevikus. Näit. Ei tahtnud Vargamäel sõnnikut vedada, kui ei või vankris Kaarli põlvil istuda. Kui tingimuslause on lihtminevik, võib pealauses olla olevik, näit. Ning kui poolakad nii suure kaasaelamisega sellesse suhtusid, siis ei pääse ka meie sellest kirjutamast. Tingimuslause

¹ Näit. vene k. (Vene keele grammatika 1970:715-719) ja saksa k. (Schmidt 1970:84).

öeldisverbile täisminevikus võib pealauses vastata öeldisverb olevikus, näit. Kui ta siamaani pole suutnud sirge ja kange mees olla, siis nüüd kipub see päris raske olema. Vahel võib tingimuslause indikatiivis predikaatverbile vastata pealauses öeldis kas käskivas või tingivas kõneviisis. Näit. Kui ta sulle midagi ütleb, ära vastu haugu. Maailmas vist ei tasukski elada, kui mitte keegi, ainuski hing sinu peale kade ei ole. Mõnevõrra sagedamini kohtab vastavat predikaatverbi pealauses da-infinitiivis. Näit. Sest kui need annavad lõplikult niisuguseid tulemusi nagu Martensil, miks neid hukka mõista. Kui reaalse tingimuslause predikaatverb on da-infinitiivis, on sellele vastava pealause predikaatverb kindla kõneviisi aegades. Näit. Kui osata kuulata, on kaasaegne kangelane jutukas. Kui uskuda oma silmi, siis oli see Colosseum. Kui päris ausalt rääkida, siis õiget armastust pole nende vahel kunagi olnud. Pealause vastav verb võib aga olla ka tingivas kõneviisis, näit. Kui endalt solvumiste, alanduste ning kaletumise korp maha raputada, kas tuleks nähtavale puhas ja puutumatu hing? Kui pealause predikaatverb on samuti da-infinitiivis, näit. Kui sõita, siis sõita. Kui juba karta, siis karta, siis väljendab pealause tegevuse tõhusust ning otsustavust. Samasugune tähendus on reaalse tingimuslause pealausel ka sel puhul, kui põimlause mõlemad osalaused on öeldiseta. Näit. "Mis siis, kui vargile, siis vargile," vastas poiss. Kui sõda, siis sõda.

H ü p o t e e t i l i s e d t i n g i m u s l a u s e d
ei väljenda reaalset, vaid oletatavat, kujutletavat tingimust, mis on kas üksnes võimalik või isegi ebareaalne. Hüpoteetilisest tingimuslause öeldisverb on tingivas kõneviisis. Pealause öeldisverb on harilikult samas vormis. Näit. Kui neil janu ei oleks, nad ei tuleks. Kes teab, kuidas nemadki oleksid teinud, kui mitte teie kui keerub nende kõrval ei oleks seisnud. Vastavates osalausetes võivad olla ka tingiva kõneviisi erinevad ajad. Näit. Vanamees mõtles, et kui pommitamist poleks olnud, oleks tal nüüd naine ja ta läheks palgapäeval koju. kolmerublane kilk peas. Üksikjuhtudel võib tingimuslause kon-

ditsionaalis esinevale öeldisverbile vastata pealauses predikaatverb indikatiivis. Näit. Aga kui oleks äkki pension ära võetud, mis sa hing siis kostad!

4.4.3. Tingimuslause on võrdlemisi selgepiiriline määruslause liik. Mõneti ähmane on ta piir ainult aja-, vastandus- ja põhjuskõrvallausetega, olenevalt asjaomaste osalause te mitmetest ühisjoontest. Kõigepealt käsitleme vahet tingimuslause ja ajalause vahel (kõige sagedamini esinevad ning segiaetavad). Tingimus- ja ajalause piirile on lähedal seesugused kõrvallaused, mis algavad sidesõnaga kui ja millel võib pealauses olla korrelaat siis, mis võib ka puududa. Ühte ja sedasama kõrvallauset võib mõnikord pidada ajalauseks, teinekord tingimuslauseks vastavalt erinevale semantilisele interpreteerimisele, näit. Ärkan (siis), kui kell heliseb. Analüüsijat abistavad siin mõnevõrra küsimused, millele kõrvallause ilmselt vastab (tingimuslause puhul millis(t)el tingimus(t)el? mis puhul?, ajalause puhul millal?). Samuti on analüüsimisel toeks ainuüksi vastavale kõrvallausele omaste korrelaatide mõtteline paigutamine pealausesse ilma põimlause mõtet muutmata (tingimuslause puhul näit. sel puhul, ajalause puhul sellal). Näit. Ärkan sel puhul, kui kell heliseb ja Ärkan sellal, kui kell heliseb. Ka kontekst võib abiks olla kõrvallause selgitamisel. Näit. kontekstis Mul on väga sügav uni. Juhusliku müra peale ma üldse ei ärka. Ainult teatud kindlate vahenditega saab mind unest lahti raputada. Ärkan (siis), kui kell heliseb on kõrvallause väieldamatult tingimuslause. Kindla ajalausega on aga tegemist järgmises kontekstis: "Millal sa homme ärkad?" - "Ärkan (siis), kui kell heliseb." Temporaallause puhul on küsimus ärkamise ajas, mitte ärkamise tingimustes. Tingimuslause puhul on aga probleemiks ärkamise tingimused, mitte ärkamise aeg.

Niisiis võisime tähele panna, et sidesõnaga kui algavad kõrvallaused, mis täpsustavad pealauses esinevat korrelaati siis, võisid olla tingimus- või ajalaused. On aga veel kolmaski võimalus. Põimlause Kui inspektori kohuseks oli kõigi õpilaste kontrollimine nende kodudes, siis klassi juhatajad

kontrollisid ainult oma klassi õpilasi ei väljenda kõrvallause tingimust ega ka mitte aega. Pealause ei anna edasi tagajärge nagu tingimuslause pealause. Nii pea- kui ka kõrvallauseväljendavad antud juhul fakte, mida omavahel kõrvutatakse ja teineteisele vastandatakse. Esimene neist faktidest (nimelt see, et inspektori kohuseks oli kõigi õpilaste kontrollimine nende kodudes) pole tingimuseks faktile, et klassijuhatajad kontrollisid ainult oma klassi õpilasi. Et tegemist on vastandamisega, näitab seegi, et põimlause mõte jääb põhiliselt samaks, kui lisada pealausele adversatiivsust väljendav sõna seevastu. Järelikult on meil antud juhul tegemist vastanduskõrvallausega.

Mõnikord pole kõrvallause liigi määramine nii lihtne ja ühte ning sedasama kõrvallausest võib analüüsida koguni kolme moodi. Näiteks väljaspool konteksti olevas põimlause Kui Ants on suur, siis Jaan on väike võib kõrvallausest pidada esiteks tingimuslauseks. Sel juhul võib põimlause kätkeada niisugune mõte, et Ants ja Jaan korraga ei saa olla suured näiteks tähtsuse mõttes, nii et kui üks neist on võimupositsioonil, siis teine on oletatavasti alluv.

Teiseks on kõrvallause Kui Ants on suur põimlausest Kui Ants on suur, siis Jaan on väike kvalifitseeritav ajalauseks. Seda näiteks juhtumil, kui põimlause tahetakse edasi anda niisugust mõtet, et selleks ajaks, kui Ants on suureks kasvanud, on Jaan vanadusest kõssi vajunud ja väikseks jäänud.

Kolmandaks on kõrvallause Kui Ants on suur vaatlusaluses põimlause analüüsitav vastandusmääruslauseks. Niisugusel juhul on põimlause sisuks eeskätt see, et Ants on suur ja Jaan on väike. Seejuures on kõrvallause mõte vastandatud pealause mõttele, s. t. Antsu suurusele on vastandatud Jaani väiksus (Hartung 1966:134).

Vaatlesime ühe ja sellesama põimlause kolme erinevat tõlgendamisvõimalust. Harilikult ei ole aga laused keeles tekstist isoleeritud, vaid analüüsija saab kõrvallause määramisel igal üksikul juhul toetuda vastavale kontekstile.

Edasi vaatleme tingimuslause kokkupuutepunkte põhjus-

lausega. Tingimuslause pealause väljendab tagajärge, nagu põhjuslause pealausegi. Kõnesolevate määruslausete eristamiseks peetagu meeles järgmist. Põhjuslause väljendab esemete ja nähtuste põhjuslikku seost, mis tekib teatavates tingimustes. Need tingimused võivad soodustada või takistada tagajärje ilmumist. Tingimused iseenesest tagajärge põhjustada ei suuda, kuid vajalike tingimuste puudumisel võib põhjuslik seos jääda tekkimata. Vrd. Ema avab suure akna, kui ta jaksab (tingimuslause) ja Ema avab suure akna, sest õhk toas on umbne (põhjuslause). Et ema jaksab akent avada, ei ole põhjuseks akna avamisele (põhjuseks on umbne õhk toas), vaid üksnes soodustavaks tingimuseks põhjuse-tagajärje seose ilmnemisele. Kui ema akent avada ei jaksa, siis ei tähenda see akna avamise põhjuse puudumist (umbne õhk kui akna avamise põhjus on kummatigi olemas), vaid tingimuste puudumist põhjusliku seose tekkimiseks (tuba jääb tuulutamata, kuigi umbse õhu pärast oleks vaja tuba õhustada).

Tingimuslause sarnaneb põhjuslausega veel seetõttu, et mõlemad võib alustada sidesõna kui. Sidesõnaga kui algav kõrvalause, millel on korrelaat pealauses, on hõlpsasti analüüsitav vastavaks määruslauseks. Näit. Sa ei sure sellepärast, kui sa alkoholist ja tubakast loobud (põhjuslause). Sa ei sure sel juhul, kui sa alkoholist ja tubakast loobud (tingimuslause). Esimeses lauses on alkoholi joomise ja tubaka suitsetamise mahajätmist käsitatud ellujäämise põhjusena, teises lauses aga tingimusena ellujäämise mingi muu, lauses nimetatuna põhjuse olemasolu korral. Neil juhtudel, kui pealauses vastavat korrelaati ei ole, on vahetegemine raskem., sest üks ja seesama lause võib olla mõtestatud kahte moodi. Näit. kõrvalauset põimlauses Sa ei sure, kui sa alkoholist ja tubakast loobud võib analüüsida põhjuslauseks (eeldades, et vaatlusaluses põimlauses mõeldakse ellujäämise põhjusena alkoholist ja tubakast loobumist) või tingimuslausena (eeldades, et selles põimlauses on juttu ellujäämisest üldse mis tahes põhjusel). Enamasti abistab seesuguste lausete analüüsimisel kontekst. Näit. kontekstis Sul näikse nii kohutav hirm

olevat suitsetamine ja joomine maha jätta. Asjatult! Sa ei sure, kui sa alkoholist ja tubakast loobud on kõrvallause põhjuslause. Ainult tingimuslauseks saab aga analüüsida vastavat kõrvallause järgmises kontekstis: "Sa igatsed surematust ja ma võin selle sulle anda," ütles haldjas. "aga ainult ühel tingimusel: sa ei sure, kui sa alkoholist ja tubakast loobud."

Tingimus- ja põhjuslause võivad sarnaneda veel sellegi tõttu, et nii ühel kui ka teisel juhul võib kõrvallause korrelaadiks olla määrsõna siis. Kumbki kõrvallause algab sel puhul erineva sidesõnaga. Tingimuslause alustab sidesõna kui, näit. Kui ma olen haige (millisel tingimusel?), siis ma tööle ei lähe. Põhjuslause algab põhjendavate sidesõnadega et ja kuna. Näit. Et (~kuna) ma olen haige (mis põhjusel?), siis ma tööle ei lähe.

Tingimus- ja põhjuslausete vahelise rajaseadmise lõpetuseks tehtagu veel väike ekskursus keelefilosoofia valdkonda. Nimelt on tingimus- ja põhjuslausetega põimlaused enamasti nii keeleliselt, loogikaliselt kui ka sisuliselt õiged, nii et tingimuslaused väljendavad õigesti tegelikkuses eksisteerivat tingimust, põhjuslause reaalsuses olemasolevat põhjust. Kuid keelelt õige lause saab olla nii loogikaliselt kui ka mõttelt õige või väär (Schmidt 1957:83). Keeles on päris uususpärased seda tüüpi laused nagu Ma näen taevas tähti, sest taevas on pilvit, kus tähtedenägemise põhjuseks peetakse ilmselt tingimust. Või ka ümberpöörduvalt: lauses Ma näen taevas tähti, kui nende kujutised on tekkinud minu normaalselt nägeva silma võrkkestale peetakse tähtede nägemise põhjust tingimuseks. Antud juhtudel on niisiis nende lausete väljendaja käsitanud põhjust tingimusena ja tingimust põhjuseks ning formuleerinud keelelt kõigiti korrektsed põimlause. Siin ei ole tähenduse ja vormi üksused vastavuses. Seliste lausete vastuvõtu tegelikkusega on johtunud nende väljendajate mõtlemisprotsessist. Tuleb nõustuda ameerika filosoofi Samuel Reissiga, kui ta väidab, et keele puudulikkus loogika seisukohalt peitub mõtlemisprotsessis endas ja tähen-

duse ning sümboli suhte olemuses. Kuidas peab talitama nüüd keele analüüsija neil puhkudel, kui tal on selge, et keele väljendaja on sattunud tegelikkusega vastuollu? Kas tohiks ehk lähtuda tegelikkusest ja kvalifitseerida põimlausest Ma näen taevas tähti, sest taevas on pilvitu kõrvallause sest taevas on pilvitu ikkagi tingimuslauseks? Vastus saab muidugi olla ainult eitav. Keeleuurijale on analüüsimise objektiks keel ja lähtuda tuleb järelikult keelest, mitte aga tegelikkusest. Keeleuurija jaoks on ebaloogilised ning tegelikkusega vastuolus olevad laused samavõrd täisväärtuslikud nagu kõik teisedki. Kõrvallause liigi määrab see, kuidas lause väljendaja on tegelikkusest käsitanud ning oma mõtteid edasi andnud, vastaku see siis tegelikkusele või mitte.

Lõpetuseks juhitagu tähelepanu veel järgmisele asjaolule. Et tingimuslausest käsitati siin side- või siduva sõna abil pealausega seostatud määruskõrvallausena, siis jäid vaatlusest välja need tingimust väljendavad alistasuseoses olevad osalaused, mis on kas sidumata liitlause komponendiks (näit. Oleks raha, läheks reisima) või väljendavad muude kõrvallausestena tingimust üksnes sekundaarselt kas aluslausest (näit. Tavaliselt on meeldivam, kui inimesi ja asju põhjani ei tunne), põhjuslausest (näit. Kui laps on lühinägelik, peab minema arsti juurde), mööndlausest (näit. Kui ta laulaks ka ööbiku häälega, ometi ei läheks ma teda kontserdile kuulama) või mõne muu kõrvallausena.

4.5. M ö ö n d l a u s e .⁺

Mööndlause ehk mööndusmääruslause (kontsessiivadverbiaallause) on niisugune määruslause, mis näitab, millest hoo-

⁺ Eesti keele mööndlausest. - Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1978, 1, lk. 47-53.

limata pealauses märgitu toimub. Mõondlause vastab nagu mõondusmääruski küsimustele millest hoolimata? millele vaatamata? Näit. Ehkki mõlemale kunstnikule sai osaks edu Pariisis, Berliinis ja Viinis (millest hoolimata?), ei ole nad ometi suutnud end jäädvustada üldistesse kunstiajaloo käsitlustesse. Tallinn oskab endale külla meelitada arvukalt turiste, vaatamata sellele, et tallinlane ise katsub ennast müüride vahelt saartele ja sisemaa sinetavate lüünte rüppe toimetada (millele vaatamata?).

Mõondlausega põimlause väljendatakse põhjuse-tagajärje suhet, mis ei realiseeru. Näit. Kuigi lehm andis palju piima, ei peetud teda edasi. Põhjus on küll olemas, seda väljendab kõrvallause (lehm andis palju piima), kuid pealausest ei ilmne sellest põhjusest tulenev tagajärg (teda peeti edasi), vaid tagajärje puudumine (teda ei peetud edasi). Et mõondlause pealauses väljendatakse vastupidist sellele, mida võiks oodata kõrvallause põhjal, on vastava põimlause üks funktsioon rõhutada vastandavaid, rõhutavaid ja kinnitavaid leksiikalseid elemente. Vaadelgem neid lähemalt.

Pealauses võivad olla järgmised asjaomased elemendid.

Asseveratiivsed adverbilised sidesõnad ikkagi, ka, ometi, siiski jms. Näit. Mu seljakott on ikkagi liiga raske, ehkki olin seda viimase võimaluseni kergendanud. Kuigi sa kunagi tema abi ei peaks tarvitama, ometi on hea teada selle võimalikkust.

Adversatiivsed sidesõnad aga, ent, kuid jt. Näit. Ja kuidas hiljem ka oleks palutud, aga Jaanil polnud enam endist tuju rääkimiseks. Kuid pojale ei meeldi enam see halemeelne heietamine, kuigi ta katsub kõigiti aru saada taadi meeleolust.

Rõhutavad ning kinnitavad, sageli gi-, ki-liitelised määrsõnad ialgi, kuidagi, kunagi, sugugi, alati, kõikjal jms. Näit. Ma ei harju süstimisega ialgi, kuigi hakkasin end selles suhtes karastama. Mitte kunagi polnud seal künkal ühtki last, kuigi kungas oli kõigiti sobiv mängupaik.

Rõhutavad ning kinnitavad määrusena esinevad ühendid

ikka ja jälle, ikka ja uuesti, igal pool, igal juhul jms.
 Näit. Ükskõik kuhu Muri ka pugunud oli, igal juhul pidi ta
kuulma mu kojujõudmist. Ent kuidas nad seda neile nii mitmeti
arusaamatut ning ebameeldivat sündmust ei tahtnudki unustada,
tulid nad ikka ja jälle selle juurde tagasi.

Muidugi ei tarvitse mõõndlause pealauses alati olla rõhutavaid, kinnitavaid ning vastandavaid elemente. Näit. Uks
jäi suletuks, ehkki vanaproua oli kindlasti toas. Ta töötas
seal režissööri assistendina, kuigi tal polnud mingit eriharidust.

Kõrvallauses võib vastavalt kõnesolevale funktsioonile esineda järgmisi kinnitavaid, rõhutavaid või vastandavaid leksikaalseid elemente.

Adverbiline kinnitav konjunktsioon ka, mis

a) esineb siduva asesõnaga algavas mõõndlause kas vahetult siduva sõna järel (mis ka, missugune ka, milline ka, mäherdune ka jms.) või on mainitud asesõnadest teiste sõnadega eraldatud (mida... ka, milline ... ka, mäherduseta ... ka, missugusega ... ka jms.). Näit. Missugune ka ei tuleks lõplik lahendus, praegu igatahes peame võitlema k u n a tarvitamisega liialdamise vastu kausatiivses tähenduses. Mida Andres ka ei püüaks põusaõnnetusest teadusele välja pigistada, jääb meel ometi nii rusutuks ning kurvaks. Ja mis saunik ka mõtles ja kuidas ka kavatses, ikka ei paistnud kuskilt paremat;

b) esineb siduva määrsõnaga algavas mõõndlause kas vahetult määrsõna järel (kuidas ka, kuis ka, mismoodi ka, kunas ka, millal ka, kuhu ka, kus ka, kust ka, mispärast ka jms.) või on nendest määrsõnadest muude sõnadega eraldatud (kuidas ... ka, kuis ... ka, mismoodi ... ka, kunas ... ka, millal .. ka, kuhu ... ka, kus ... ka, kust ... ka, mispärast ... ka jms.). Näit. Kunas ka peremees puid istutas. kasvama ei läinud neist ometi ükski. Kuhu ka peretütart kutsuti. kodust ei suutnud teda siiski ükski vägi välja meelitada. Kuhu ta ka sõidaks, keegi ei võta teda enam nii rõõmsal meelel vastu kui ta vanemad;

c) on ühendside sõna komponent kõrvallause algul (ehkki

ka, kui ka, kuigi ka jms.). Näit. Sellest tekkis idüll palju-
de närviliselt rahutute lõuendite hulgas, ehkki ka selles
puudus rahu. Kui ka ehitada ei lubata, jäävad puud ometi kas-
vama ja hakkavad vilja kandma;

d) on rühmsidesõna või selle laadis esineva sidesõna
koostisosana (kui ... ka, kuigi ... ka, nii ... kui ... ka,
kui palju ... ka jms.), Näit. Kui rohkesti ka õpinguisse sis-
seelamine aega nõudis, ometi jäi seda oma tarbeks veel küll-
lalt üle. Nii võõras kui ta siin ka oli, ometi arvas ta loetu
ja kuuldu põhjal linna üldjoontes tundvat.

ka-sõna tähendusliku ekvivalendina gi-, ki-partikkel kas
sidesõnale järgnevas sõnas (kui ongi, ehk tuligi, nii halb
kui see oligi jms.), siduvale asesõnale järgnevas sõnas (mis
teebki, millist tahteti, missugusena oligi jms.) või siduva
määrsõna järel olevas sõnas (kuidas käibki, kui kaua oligi,
kui palju tuligi jms.). Näit. Ehk see üldiselt ongi nii, kuid
elu pakub siiski ka otse vastupidiseid näiteid. Nii sapiselt
kui Peeter oligi laetud labasuste vastu, ei tulnud ta kunagi
toime lõikava ütlemisega parajal ajal. Missugune lelu talle
osteti, ometi polnud ta mitte kunagi rahul.

Rõhutav ning kinnitav sõna ükskõik, mis paikneb möönd-
lause algul siduva ase- või määrsõna ees (ükskõik mis, üks-
kõik missugune, ükskõik milline, ükskõik kuidas, ükskõik kui
kaua, ükskõik millal, ükskõik kunas, ükskõik kuhu, ükskõik
kus, ükskõik kust, ükskõik mispärast jms.). Näit. Ükskõik
missugusele uulitsale ta kinnisilmi viidud oli, ikka oskas
ta koju tagasi tulla. Ükskõik millega asi ka algab, ikka lõ-
peb ta rahatrahviga või mõne muu sekeldusega. Ükskõik kus
silm siinsel kaunil maastikul ka peatuks, ometi tunnen igat-
sust oma kodunurmede järele.

Asseveratiivset tähendust väljendav küll kas ühendside-
sõna koostisosana (ehk küll, olgu küll et jms.) või rühmsi-
desõna komponendina (ehk ... küll, ehkki ... küll jms.).
Näit. Ehk küll raskesti saavutatud võidust oli suur rõõm,
ometi valas ta langenute pärast kibedaid pisaraid. Tollal

oli Juss ometi veel kleenuke poiss olnud, olgu küll et nüüd peab rätsep ta ümbermöödu võtmiseks kenakease tiiru tegema.

Mööndlause võib kuuluda kas pealause kui terviku juurde või seostuda pealausega korrelatiivselt.

Enamasti kuulub mööndlause pealause kui terviku juurde. Näit. Olgugi et ma polnud kohanud oma pinginaabrit kooli lõpetamisest saadik, tundsin ta siiski otsekohe ära. Ometi püüdsin oma töö korralikult teha, kuigi halb tervis seda iga-ti takistas.

Mööndlause võib kuuluda pealauses esineva mööndusmäärsõna (sellegipoolest, sellegipärast) juurde seda konkretiseeride ning selgitades ja moodustada koos sellega ühtse semantilis-süntaktilise kompleksi. Sel juhul on mööndusmäärsõna, olles lauses harilikult rõhutatud, kõrvallause korrelaadiks. Kõrvallause korrelaadil on oluline osa põimlause osalause ühendamisel mõtteliselt seotud tervikuks. Korrelaadi kaudu kantakse mööndlause sisu pealauseesse. Näit. Õngu randa tema valgete liivaluidetega sa sellegipoolest ei tunne, et tunned nii palju neid teisi randu. Aga sellegipärast, et seal päike rohkem kui kuu aega järjesta paistab, on ilmad väga külmad.

Vormiliselt seostub mööndlause oma pealausega alistavate sidesõnade või siduvate ase- ja määrsõnade kaudu. Kõrvallause alustavate sidesõnade poolt on mööndlause üks omanäolisemaid. On palju sidesõnu, mis kuuluvad ainuüksi selle kõrvallause algusse. Nii alustavad mööndlauset kontsessiivkonjunktsioonidest liitsidesõnad ehkki, kuigi, olgugi, ühendside sõnadest olgugi et, olgu küll et, sellest hoolimata et, hoolimata sellest et, sellele (selle peale) vaatamata et, vaatamata sellele et, vaatamata et ja ehk küll. Viimane esineb sageli ka rühmsidesõna laadis, nii et sidesõna komponentide vahel paikneb mõni muu sõna. Peale kontsessiivkonjunktsioonide võivad mööndlauset alustada teisedki sidesõnad, nagu üldalistav konjunktsioon kui, ruumilist kvantumit märkivad liitsidesõnad niipalju kui ja nõndapalju kui ning ajalist kvantumit (kestust) tähistav liitsidesõna nii kaua kui, mis koos kinnitavate leksikaalsete elementidega (ka, -gi, -ki)

annavad lausele mõnva tähenduse. Teistest kõrvallausestest erineb mõõndlause struktuurilt ka siis, kui ta seostub pealausega siduvate ase- ja määrsõnade abil. Neil puhkudel järgneb siduvale sõnale harilikult kas vahetult või pärast muid sõnu mingi kinnitav leksikaalne element.

Mõõndlause algab järgmiste sidesõnadega.

kuigi on tüüpilisemaid sidesõnu mõõndlause algul. Näit. Kuigi ma juba nädal aega maal viibisin, ei suutnud ma ikka veel puhkusega harjuda. Ta elab ikka veel, kuigi esindab kõigiti möödunud sajandit.

ehkki on analoogiline sidesõnaga kuigi. Näit. Ehkki ta oli noor, käis ta küürus ja aeglaselt. Oma seesmine distsipliin on vajalik nii tarbekeeles kui ilukirjanduses, ehkki see viimases on palju tõenäolisem.

ehk kuigi on harvemini kohatav sidesõna mõõndlause algul. Näit. Ehk kuigi nad ise ei tahakski, tuleks neil ometi lahkuda. Kohtusime Pariisis, ehk kuigi olime põlised maamehed.

olgugi et. Näit. Olgugi et seda nõrka valgust pehmendas udu, näis ta sööbivat igasse närvikiudu. Mis oli temal võõras- te tüdrukutega asja, olgugi et neil olid valged pead ja punased põlled.

olgu küll et. Näit. Peeter oli Antsust ometi tähtsam. olgu küll et Antsul lakksaapad ja lips olid. Tõllal oli Enn lihtne õpipois, olgu küll et nüüd direktorina rind aurahasid täis on.

ehk küll on mõõndlausest alustav ühendside sõna, mis vahel esineb rühmside sõna laadis. Sel puhul paikneb side sõna komponentide vahel alusena või määrusena (viimasel juhul siiski lause loogilise alusena) esinev ase- või nimisõna kas koos laienditega või ilma (ehk ma küll, ehk ta siis küll, ehk see küll, ehk sul küll, ehk pois küll, ehk see nende elu küll, ehk meie majal küll jms.). Näit. Seal oli nalja ülearu, ehk küll tema naljal kunagi sära ja vaimukust polnud. Ehk ta küll palju reisis, ei saanud ta rännulust iialgi otsa. Ta oli ometi lahke ning naerusuune, ehk see nende elu tookord küll just kiita polnud.

ehk alustab harva esinevat mõõndlauset, milles sisaldub tavaliselt sõna ka või mõni gi- ki-liitega sõnavorm (ehk on ka, ehk tahetaksegi, ehk ... tuldigi, ehk ongi ... arvatud, ehk ollaksegi jms.). Näit. Ehk on selle pika aja vältel arusaamatusi ka olnud, ometi praegu elatakse seal lausa liigutavas üksmeeles. Ehk sellest on räägitudki, pole siiski ükski meist seda tõsiselt võtnud.

küll alustab pealausele eelnevat mõõndlauset. Näit. Küll otsiti kõik metsad ja rabad läbi, teda ei leitud. küll-lauseid kohtab harva.

kui alustab suhteliselt harva esinevat mõõndlauset, milles sisaldub harilikult mõni rõhutav sõna või liide (kui olekski, kui ... olid tahtnudki, kuiväga ka kurvastasid, kui ... isegi jms.). Näit. Kui väga Helle oma tundeid varjata püüdis, ometi oli tema suur armastus direktori vastu kõigile näha. Kui nad tuleksid ka õhtupäikese helgil, ometi oleks temal vaevalt lootust neid näha.

kui ka kui ühendsidesõna kasutatakse nii ees- kui järelasendis mõõndlause algul. Mõnikord esineb see ka rühmsidesõna laadis. Näit. Kui ka töö eest raha ei maksta, kuluvad tööga omandatud oskused ometi marjaks ära. Ma ei võtnud kaasa ainsatki õit, kui kauneid roose mulle ka oli pakutud.

nii ... kui rühmsidesõnana esineb mõõndlause harilikult koos mingi rõhutava leksikaalse elemendiga (nii väga kui ta tahtiski, nii suur kui see oligi jms.). Näit. Aga nii mitme-palgeline kui poiste tusk oligi, tuli sellele kiire lõpp. Jaan kuulas manitsused ometi vaikides ära, nii vastumeelsed kui need talle ka olid.

niipalju kui ja nõndapalju kui näitavad mõõndlause algul kvantumit, millest hoolimata pealause väljendatu toimub. Näit. Õie ei väsinud ometi, niipalju kui ta tantsiski, Nõndapalju kui tööd kontrollitigi, jäi Juhan ikka parimaks oma rühmas.

nii kaua kui näitab ajalist kestust, millele vaatamata pealause väljendatu toimub. Näit. Küll sai hindeks siiski ainult rahuldava, nii kaua kui ta eelmisel õhtul oligi õppi-

nud. Nii kaua kui Juss ka puhkas, jäi ta siiski unimütsiks.

vaatamata sellele et sellele vaatamata et selle peale vaatamata et vaatamata et ja sellest hoolimata et hoolimata sellest et hoolimata et on kirjakeeles sageli kohatavad sidosõnad reaalse mõõndlause algul. Vaatlusaluste kõrvallause te öeldisverb ei ole kunagi konditsionaalis. Näit. Vaatamata sellele et päikese intensiivsus on Kesk-Aasias suurem koguni troopikarajoonidest, talusime kuumust hästi. Püüdsin kõrvale põigelda, sellest hoolimata et see küsimus mind kohe huvitama hakkas.

et alustab ees-, järel- või vahelasendis mõõndlause, mis kuulub pealauses esineva mõõndusmäärsõna (sellegipoollest, sellegipäras) juurde ja moodustab koos sellega ühtse semantilis-süntaktilise terviku. Näit. Sellegipoollest ma sind pulma ei kutsu, et mu kanna peale astusid. Sellegipäras, et talle pakuti võimalust sõita puhkusele, otsustas ta jääda edasi tööle.

Siduvate asesõnadega kes, mis, missugune, milline jt. algab mõõndlause, milles esineb mingi kinnitav leksikaalne element. Näit. Ükski võõrustatuist ei leidnud pererahva jaoks tänusõnu, keda neil ka iganes võõrustatud oli. Mis ta ka kavatses ja plaanitses, ikkagi ei võtnud ta midagi ette karjapoisi elu kergendamiseks. Ta polnud kunagi rahul, missuguses ametis ta ka töötas. Milline film kinos juhtuski olema, ometi eelistas ta filmi vaatamisele raamatute lugemist.

Siduva määrsõnaga algavas mõõndlause sisaldub analoogiliselt asesõnaga algavale mõõndlausele kinnitavaid leksikaalseid elemente. Määrsõnadest esinevad asjaomases funktsioonis sagedamini kuidas, kuus, mismoodi, kunas, millal, kuhu, kus, kust, kui kaua, kuipalju. Näit. Nüüd pidi Eed ometi vastama, kuidas ta poleks tahtnudki vaikida. Mismoodi neid asju ka seletati, ikka jäi loole nagu kahtlane vari külge. Kuhu ma ka ei vaadanud, siiski ei näinud kuskil suitsu. Kuipalju keskaja targad ka maagilisi vormeleid koostasid, ometi ei tõusnud nende mõjul ükski vaip õhku. Asitõend jäi ometi leidmata, kui kaua ka otsiti.

Mööndlause võib pealausele nii eelneda kui järgneda. Erandeiks on sidesõnaga küll algav mööndlause, mis saab pealausele ainult eelneda, ja sidesõnaga et algav mööndlause, mis kuulub pealause esineva korrelaadi juurde ja võib olla nii pealause ees, järel kui ka keskel.

Mööndlause väljendatakse põhjust, millest hoolimata pealause väljendatu toimub. See põhjus võib olla kas reaalne või oletatav. Sellele vastavalt jagunevad mööndlause analoogiliselt tingimuslausetega reaalseks ja hüpoteetilisteks.

R e a a l s e s mööndlause väljendatakse põhjust, mis eksisteeris minevikus või eksisteerib kas praegu või edaspidi. Reaalse mööndlause predikaatverb on kas kindlas kõnevii-
sis või da-infinitiivis. Indikatiivis esinev öeldisverb on enamasti olevikus või lihtminevikus, harvemini täis- ja enne-
minevikus. Pealause predikaatverb on harilikult kõrvallause öeldisega samas vormis. Näit. olevikus: Akna taga sajab lund, ehkki on juba kevad; lihtminevikus: Kuigi teda laval väga tihti kasutati, käis ta veel ise näitejuhtidelt osi küsimas; täisminevikus: Jüri on onu raamatud ikkagi kõik läbi lugenud, ehkki tal selleks aega ei ole kunagi olnud; ennemin-
nevikus: Kooli oli ta kevadel siiski edukalt lõpetanud, kuigi oli samal ajal ränkkrasket tööd teinud ja oma suurt peret toitnud. Vahel võivad asjaomastes osalause-tes olla siiski ka kindla kõnevii-
si erinevad ajad. Näiteks võib mööndlause öeldisverbile ole-
vikus vastata pealause predikaatverb lihtminevikus: Ehk ta küll peab ennast üldiselt asjatundjaks, jäi ta suu tookord ometi lukku. Kui mööndlause on lihtminevik, võib pealause olla olevik, Näit. Mõnikord toob lihtne lapsepõlv lauluke ta-
gasi õnneliku, kauge päeva, kuigi selles olid pisaradki rõõ-
mahõisete kõrval. Mööndlause predikaatverbile täis- või enne-
minevikus võib aga pealause vastata öeldisverb olevikus või lihtminevikus, näit. Kojanaine ei lubanud aias mängida, kuigi seal on lillenäitusest säilinud üksnes paar silti. Niimoodi ta viimaks tudengile ütlebki, ehk ta küll võib-olla tund aega tagasi otse vastupidist oli rääkinud. Vahel võib mööndlause
öeldisverbile indikatiivis vastata pealause öeldisverb käski-

vas kõneviisi või da-infinitiivis. Näit. Ja laula rõõmsaid laule, ehk küll ei sunnita! Kas siiski mitte ise käed külge panna, kuigi see otseselt meisse ju ei puutu?

Kui reaalse mõõndlause öeldisverb on da-infinitiivis, on vastava pealause öeldisverb kas kindlas või tingivas kõneviisis. Näit. Ehkki teha ainult viisakusviisi, nõuab see siiski vähemalt enda kokkuvõtmist. Kui suuri lubadusi ka anda, ikkagi ei nõustuks ta vanakesele hooldajaks hakkamisega.

H ü p o t e e t i l i s e d mõõndlauseid ei väljenda reaalselt põhjust. Põhjus on üksnes oletatav ning kujutletav. Ta võib olla võimalik, ent ka ebareaalne. Hüpoteetilise mõõndlause öeldisverb on konditsionaalis. Erinevalt aga hüpoteetilise tingimuslausega põimlausest, kus kõrvallause tingivas kõneviisis olevale predikaatverbile vastab pealause alati öeldisverb konditsionaalis (Kui mul aega oleks, ma tuleksin sulle külla), võib hüpoteetilise mõõndlausega põimlause pealause predikaatverb olla ka kindlas ja käskivas kõneviisis. Näit. Kuigi sa muutuksid kärnkonnaks või kahe küüruga kaameliks, ometi ei hülgaks ma sind. Ta ei nõustunud ekskursioonile tulema, kui kauneid elamusi see talle ka oleks andnud. Tõe eest võitle alati, kui ebavõrdne see võitlus ka oleks!

Mõõndlausega põimlausel on ühisjooni nende põimlausetega, mille kõrvallauseks on vastandus-, tingimus-, põhjus- või sihitismääruslause.

Et mõõndlausega põimlause üks funktsioone on rõhutada vastandustähendust, sarnaneb see põimlausega, mille kõrvallauseks on vastandusmääruslause.

Tingimuslausega sarnaneb mõõndlause selle tõttu, et nii ühes kui teises on tegemist reaalsete ja hüpoteetiliste tingimuste või põhjustega.

Põhjuslausega ühendab mõõndlauseid seik, et nii üks kui teine väljendab põhjust. Toogem näitena mõõndlause põimlause Kuigi laps oli seitsmeaastane, ei läinud ta kooli ja põhjuslause põimlause Et laps oli seitsmeaastane, läks ta kooli. Kui põhjuslause pealause väljendab tagajärge, siis mõõndlause

pealause näitab just ootuspärase tagajärje puudumist. Seega väljendab mööndlausega põimlause kaugelt komplitseeritumat suhet kui põhjuslausega põimlause. Viimases avaldub täielikult üks ning ainuke põhjuse-tagajärje suhe: kõrvallause väljendab põhjust, pealause sellest tulenevat tagajärge. Mööndlausega põimlause on tegemist kahe põhjuse-tagajärje suhtega. Seejuures väljendatakse esimesest põhjuse-tagajärje suhtest - seda märgib mööndlause - ainult põhjust (laps on seitsmeaastane). Teisest põhjuse-tagajärje suhtest väljendatakse aga ainult tagajärge (laps ei läinud kooli), mis on risti vastupidine esimese põhjuse nimetamata tagajärjele (laps läks kooli). Teisest põhjusest ei ole asjaomases põimlause juttu. Jäeb teadmata, oli selleks siis lapse haigus, ärasõit välismaale vanemate komandeeringu tõttu või hoopis mingi muu asjaolu. Kuigi nii möönd- kui ka põhjuslause väljendavad mõlemad põhjust, ei kattu nad ometi ei vormilt ega sisult. Põhjuslauseid alustab põhjendav sidesõna, mööndlause algul aga paiknevad mööndussidesõnad (excl. et ja kui) või siduvad ase- ja määrsõnad koos rõhutava sõnaga (ka) või liitega (-gi, -ki), mis üheskoos annavad kõrvallausele mööndva tähenduse.

Mööndlause on üks selgepiirilisemaid kõrvallauseid, tema äratundmine ei tekita harilikult raskusi. Küll aga võib probleemiks kujuneda kõrvallause kvalifitseerimine seesuguse põimlause puhul, kus on kõrvuti sõnakombinatsioonid vaatamata sellele, vaatamata et, selle peale vaatamata et, sellest hoolimata et, hoolimata sellest et, hoolimata et. Need ühendid on mõnikord ühendsidesõnad, mõnikord mitte. Ühendsidesõna moodustavad nad sel juhul, kui neis ei ole asesõna või asesõna puudumise korral mata-vormis esinevat verbi rõhutatud. Sellistel puhkudel kuulub kogu nimetatud sõnakombinatsioon sidendina kõrvallauseesse ja vastav kõrvallause on mööndlause. Näit. Laps läks ikkagi kooli, hoolimata sellest et tal oli palavik. Järelikult on siin küsimus selles, kas osatakse määrata kõrvuasendis sõnade ühendis teatava sõna kuulumist kõrvall- või pealauseesse. Tuleb ette põimlauseid, mida on võima-

lik analüüsida kaheti: pidada kõrvallauseid kas möönd- või sihitismääruslauseks. Koma paigutus on teksti autori (mõnikord ka toimetaja või korrektori) suvast lähtuv (Karelsen 1971:42).

4.6. Kohamääruslause.*

4.6.1. Kohamääruslauseks nimetatakse määruslauseid, mis on pealause suhtes kohamääruslause funktsioonis või täpsustab oma pealause kohamääruslausega väljendatud mõistet.

Kohamääruslause kuulub sisuliselt kas pealause verbi juurde, olles selle laiendiks või pealause esineva korrelaadi juurde seda täpsustades ning konkretiseerides.

Kohamääruslause korrelaadiks pealause on harilikult kohamäärsõnad, mis märgivad kas tegevuse kohta, liikumise teed või suunda. Kohamääruslause täpsustab või selgitab konkreetselt asjaomase kohaadverbiga väljendatud kohamääruslause sisu. Kohaadverb, mille juurde kuulub kõrvallause, on lauses rõhutatud. Näit. Kõik tormasid joostes sinna, kust nad olid tulnudki. Sõdurid tormasid kuhugi, kus nähtavasti see õige paik neil pidi olema.

Kohamääruslause võib kuuluda pealause esineva pronoome-nist või adjektiivist ja sõnast pool poole poolt koosneva ühendi juurde (samal pool, samale poole, samalt poolt, igal pool, igale poole, igalt poolt, teisel pool, teisele poole, teiselt poolt jt.). Näit. Lõunast puhus tuul samale poole, kuhu vesi voolas mõlemalt poolt meie maja. Kuhu ta iganes astub, igal pool on pisike pardipoe tal kannul.

Kohamääruslause võib laiendada pealause esinevat pöörd-sõna. Viimane on sel puhul enamasti öeldiseks. (Ma lähen, ku-

* Kohamääruslause eesti keeles. - Emakeele Seltsi Aasta-raamat 22 (1976). Tallinn 1977, lk. 73-82.

hu iganes tahan). Kui kohamääruslause põhisõnaks olev verb on käändelises vormis, võib see olla aluseks (Töötada, kus sulle kõige rohkem meeldib, on õigupoolest lausa õnn), sihitiseks (Lase oma kleit õmmelda, kus sulle just ise meeldib!), määru-seks (Perenaine oli valvas tema tööd parandama, kus see vähegi võimalik oli), täiendiks (Ega ikka ei saa õigustada soovi laulda, kus aga pähe tuleb) või öeldistäiteks (Tark mees olla on uudismaad teha, kus sel ikka mõtet on).

Kohamääruslause annab edasi üksinda või koos korrelaadiga pealauses väljendatud tegevuse, olukorra või oleku ruumilisi suhteid. Kohamääruslause väljendab nagu kohamääruski:

a) tegevus-või olemiskohta, näit. Tahtsin seda teha siin, kus meie tähtsamad perekonnaasjad aetakse. Paul surus käed sinna, kus oli tühjavõitu rahakott ja teoreetiliselt ka ta süda;

b) lähtekohta, näit. Kust asi välja oli tulnud, sealt oli peale hakata. Sealtmaalt, kust algasid arusaamatused, algas otsekui sünge pimedus;

c) sihtkohta, näit. Kuhu jõuab vesi, sinna astub elu. Vaatasin üles, kus metsad vestlesid taevaserval pilvêga;

d) kohta, kuhu on tegevus suunatud, näit. Tõmba siit, kust meilegi tõmbame! Lase sealt lahti, kust sa kinni hoiad!

e) ruumilist piiri, näit. Lastagu loomi ainult siiani, kustsaadik mõisaaegne piir käis. Siinamaale, kustsaadik lubati meil sinililli noppimas käia, andis vantsida tugev tund;

f) suunda, näit. Tule siiapoolle, kus männiladvad ei varja päikesevalgust! Lind lendab sinnapoole, kuhu nokk näitab;

g) liikumise teed, näit. Koju tulime sealtkaudu, kustkaudu ma polnud varem kordagi käinud. Tule siitkaudu, kust sa ikka käinud oled!

4.6.2. Kohamääruslause ühendatakse pealausega siduvate kohamäärsõnade abil. Tavaliselt on selles funktsioonis kohamäärsõnad kus, kuhu ja kust. Harvemini kohtab selles funktsioonis kus-, kuhu- ja kust-esikomponendiga liitsõnu (kohaadverbe) kuspool, kuhupoole, kustpoolt, kustkaudu, kustsaadik. Kohamääruslauset alustavatel kohamäärsõnadel puudub

konkreetne tähendus. Nad ei nimeta konkreetset kohta, vaid ainult osutavad sellele. Isoleeritult on neil väga üldine, üksnes teatud leksikaalset kategooriat osutav tähendus. Konkreetse tähenduse omandavad nad kontekstis.

Mõnikord on kohamääruslause alguses siduva kohamäärsõna ees veel rinnastav sidesõna (aga, ent, ja, kuid jt.), siis paikneb asjaomane kohamääruslause alati pealause ees. Näit. Aga kus häda kõige suurem, seal abi kõige lähem. Ent kust ei saa läbi künnimehe ader, seal on vaja kütist teha.

Järgnevalt vaadeldaksegi kohamääruslauseid, lähtudes neid alustavast kohamäärsõnast.

kus alustab kohamääruslause, mis väljendab harilikult tegevus- või olemiskohta. Kõrvallause põhisõna või korreelaadi tähendusest olenevalt võib vastav kohamääruslause märkida ka lähtekohta, sihtkohta, ruumilist piiri, suunda või liikumisteed.

Määrsõnaga kus algav kohamääruslause väljendab tegevus- või olemiskohta, vastates küsimusele kus? Kõrvallause kuulub peaaegu alati pealauses esineva määrsõna või mõne muu kohamääruseks oleva ühendi juurde. Kõige tavalisemaks määrsõnaks sel puhul on seal. Näit. Kus ei ole astujat, seal ei ole jälgi. Eriti ohtrasti leidub vastavaid näiteid eesti vanasõnade hulgas, kus prevaleerib ilma öeldiseta põimlause. Näit. Kus tööd, seal leiba. Kus suitsu, seal tuld. Kus sõda, seal häda. Kus palju päid, seal palju mõtteid. Kus härga, seal sõrga. Muidugi võivad vaatlusaluse kohamääruslause korrelaatideks olla muudki kohaadverbid (eemal, kaugel, kõikjal, kõrgel, ligemal, lähemal, sees, taamal, ülal jt.) või kaassõnaline ühend (igal pool jt.). Näit. Eemal, kus mühises mets, pidi olema kari. Kus põhjavesi ilmub maapinnale, taamal paiknevad allikalubja varud. Igall pool, kus õitses lilli, oli ilus. Kui muudest allikatest pärinevatest põimlausestest võis täheldada asjaomase kõrvallause paiknemist nii pealause ees, järel kui ka selle keskel, siis vaadeldud tüüpi vanasõnades on kohamääruslause alati pealause ees.

Harva esinevatel juhtudel laiendab kohamääruslause pea-

lause verbi. Sel juhul on kõrvallause pealause järel. Näit. Krõõt nuttis, kus aga juhtus.

Määrsõnaga kus algav kohamääruslause võib väljendada lähtekohta, vastates küsimusele kust? Kõrvallause korrelaadiks pealauses on siis kohaadverb (eemalt, kaugelt, kuskilt, kõikjalt, kõrgelt, mujalt, sealt, siit, siitsamast, taamalt, ülevalt jt.) või kaassõnaline ühend (igalt poolt jt.). Näit. Kõikjalt, kus kaste maas oli, tõusis paks udu. Küllap jätkab ta mu tööd sealt, kus see pooleli on. Kus ta ohtu märkab, sealt lendab ta minema. Suitsu tuli igalt poolt, kus jaanituld tehti. Kõrvallause paikneb kas pealause ees, järel või keskel.

Määrsõnaga kus algav kohamääruslause võib väljendada tegevuse või liikumise sihtkohta, vastates küsimusele kuhu? Korrelaadiks pealauses on kohamäärsõna (eemale, ette, kaugemale, koju, kõikjale, lähemale, lähemale, madalale, siia, sinna, sisse, üles jt.), või kaassõnaline ühend (igale poole jt.). Näit. Kus midagi lahti, sinna tormatakse kokku. Igale poole, kus nutnud orvukene, olevat tekkinud selge veega allikaid. Sõrmuse viskas ta sinna, kus ronisid sipelgad. Kõrvallause paikneb pealause ees, keskel või järel. Erandjuhtudel on seesuguse kohamääruslause põhisõnaks verb. Näit. Ma tahan minna, kus käib võitlus ja piigid välguvad. Sel juhul on kõrvallause pealause järel.

Määrsõnaga kus algav kohamääruslause võib väljendada ruumilist piiri, vastates küsimusele kustsaadik? Kõrvallause korrelaadiks on sel puhul kohamäärsõna (siinamaale, siiani, siitsaadik, sinnamaale, sinnamaani jt.). Näit. Jürne talu maa ulatus sinnamaale, kus oli ristikivi. Hüppas ühel jalal siiani, kus oli võistuhüppamise piir. Isegi siinamaale, kus vesi on vaevalt põlvini, pole sul lüba tulla. Kõrvallause järgneb harilikult pealausele, kuid võib paikneda ka pealause keskel või ees.

Määrsõnaga kus algav kohamääruslause võib väljendada suunda, vastates küsimustele kuspool? kustpoolt? kuhupoole? missuguses suunas? Vastav kõrvallause selgitab ning täpsustab

pealause kohamäärust, milleks on kohamäärsõnad (alttuule, edasi, estpoolt, etepoole, kõrvale, paremal(e)(t), pealttuule, pärivett, sealtpoolt, seestpoolt, siitpoolt, siiapoolle, sinnapoole, tagantpoolt jt.) või ühendid igalt poolt, igale poole. Näit. Ta asus etepoole, kus poisid pilte vaatasid. Sealpool, kus mullu õitses hernes, laiuvad nüüd kartulipõllud. Kus suur päevakoer roomas, sinnapoole jäi ta tükiks ajaks vaatama. Igale poole, kuhu vaatasin, tekkis aina uusi ja uusi suitsupilvi. Vaatlusalused kõrvallaused järgnevad harilikult pealausele, kuid võivad olla ka pealause ees. Kõrvallause eesasendit kohtab harvemini.

Määrsõnaga kus algav kohamääruslause võib väljendada liikumise teed, vastates küsimustele kustkaudu? missugust teed mööda? Kõrvallause korrelaadiks on enamasti määrsõnad sealtkaudu ja siitkaudu. Näit. Kõige rutemini jõuaksime pärale siitkaudu, kus tee läheb läbi soo. Kus kõrge kuusetukk tummalt sinab, sealtkaudu kulgeb lindude lend. Seda tüüpi kõrvallaused järgnevad pealausele või on pealause keskel. Harvemini eelnevad pealausele.

kust alustab kohamääruslauset, mille põhifunktsiooniks on väljendada pealauses nimetatud tegevuse lähtekohta või kohta, kuhu on tegevus suunatud. Olenevalt kõrvallause põhisõna või korrelaadi tähendusest võib vastav kohamääruslause märkida ka sihtkohta, ruumilist piiri, suunda ja liikumise teed.

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause väljendab tegevuse lähtekohta, vastates küsimusele kust? Kõrvallause korrelaadiks pealauses on kõige sagedamini kohaadverb sealt. Näit. Kust tuul, sealt meel. Kust kinni haarab, sealt praguneb tsement. Korrelaadiks võivad olla ka muud kohaadverbid ja kaassõnalised ühendid analoogiliselt sõnaga kus algavate lähtekohta väljendavate kohamääruslausetega, mis langevad ka asetuse pealause suhtes ühte vaatlusalustega. Näit. Eks võta siitsamast, kust minagi võtsin! Võõrsilt, kust tuli omal ajal kiri sinises ümbrikus, pole enam kirju saadud. Kust aga külalisi saabus, kõikialt saime rõõmustavaid teateid. Noppisin õunu igalt

poolt, kust teisedki neid korvi panid. Kõrvallause võib laiendada ka pealause verbi. Näit. Võtsin, kust sain.

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause võib väljendada kohta, kuhu on tegevus suunatud, vastates seejuures küsimusele kust? Kõrvallause korrelaadid ja põhisõnad kattuvad eelmises rühmas käsitletutega. Pealauses väljendatakse kuhugi suunatud tegevust (andma siit, haarama kuskilt, kinni hoidma sealt, sikutama siitsamast, tõmbama sealtsamast jms.). Näit. Kust aed madal, sealt astutakse üle. Katsu haarata sealtsamast, kust teisedki kinni hoiavad! Tiri siit, kust mina sikutan! Koer sakutas meid, kust aga sai. Vaatlusalused kohamääruslaused on võrdlemisi sarnased sihitismääruslausetega, mille pealauses võivad esineda needsamad pöördõõnad. Sihitismääruslause pealauses väljendavad need aga koos sihitismäärusega tegevust, mis on kellelegi või millelegi suunatud (andma sellest, haarama tollest, kinni hoidma kellestki, sikutama millestki, tõmbama sellest jms.). Kõrvallause korrelaadiks sihitismääruse puhul on asesõna, kohamääruslause korral aga kohamäärsõna. Vrd.: Sakutas sealt, kust sai (kohamääruslause) - Sakutas sellest, mis ette juhtus (sihitismääruslause). Astutakse üle sealt, kust on madalam (kohamääruslause) - Astutakse üle sellest, mis on madalam (sihitismääruslause). Nagu võib näha, on sisuline erinevus toodud lausete vahel võrdlemisi väike.

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause võib väljendada tegevus- või olemiskohta, vastates küsimusele kus? Kõnealused kõrvallauseid kattuvad korrelaatidelt, põhisõnadelt ja asetusest pealause suhtes vastavate kus-lausetega. Näit. Kust kündja ader ei saa läbi, seal peab tegema kütist. Sealsamas, kust tööd leiame, lööme käed tööle külge. Taamal, kust kari ära aeti, polnud loomadel enam midagi süüa.

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause võib väljendada sihtkohta, vastates küsimusele kuhu? Kõrvallause korrelaadid, põhisõnad ja asetuse pealause suhtes on samad, mis vastavates kus-lausetes. Näit. Ta tõstis poisid kõrgemale, kust see võib näha jõge ja laevu. Ma tahaksin asuda elama sinna, sinna.

kust siia tulin. Hääl vaibus sinnasamasse. kust algas.

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause võib väljendada ruumilist piiri, vastates küsimusele kustsaadik? Kõrvallause korrelaadid ja asetus pealause suhtes on samad mis vastavates kus-lausetes. Näit. Armastasin joosta sinnamaani, kust algas külavahetee. Siinamaani, kust algavad põllud, tulime ikka paljajalu. Kust algab kruusatatud tee, sinnamaale mine joostes!

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause võib väljendada suunda, vastates küsimustele kuspool? kustpoolt? kuhupoole? missuguses suunas? Ka siin on kõrvallause korrelaadid ja asetus pealause suhtes samad mis vastavates kus-lausetes. Näit. Poiss astus sammu siia poole, kust avanes suurepärane vaade võistlustele. Sinnapoole, kust hommikul õhinaga olime saabunud, hakkasime nüüd vaikides astuma. Heitsin pilgu igale poole, kust mulle vastati särava naeratusega.

Määrsõnaga kust algav kohamääruslause võib väljendada liikumise teed, vastates küsimustele kustkaudu? missugust teed mööda? Kõrvallause korrelaadid ja asetus pealause suhtes kattuvad korrelaatide ja asetusega vastavates kus-lausetes. Näit. Läksin just niimelt sealtkaudu, kust ma seni polnud kunagi varem käinud. Eks või sinagi tulla siitkaudu, kust kõik tulevad.

kuhu alustab kohamääruslauset, mille põhifunktsioone on märkida sihtkohta. Olenevalt pealauses esinevast korrelaadist või põhisõnast võib vastav kohamääruslause väljendada veel pealause tegevus- või olemiskohta, lähtekohta, mõnikord ka ruumilist piiri, suunda või liikumise teed.

Määrsõnaga kuhu algav kohamääruslause väljendab enamasti sihtkohta, vastates küsimusele kuhu? Harilikult on kõrvallause korrelaadiks pealauses kohaadverb sinna. Näit. Kuhu üks lammis, sinna kõik lambad. Kuhu koorem ümber läheb, sinna puru maha jääb. Tulid õigel ajal sinna, kuhu vaja. Sinna, kuhu koergi ei julge sisse minna, astus sõdur. Kõrvallause korrelaatideks võivad olla ka teised kohaadverbid. Korrelaatidelt, põhisõnadelt ja asetusest pealause suhtes kattuvad vaatlus- alused laused vastavate kus-lausetega. Näit. Sinnasamasse.

kuhu sa torkad saetera, torkad sa ka oma mõtted. Kuhu jõuab vesi, sinna astub elu. Mehed seisid kobaras koos ja vahtisid, kuhu keegi juhtus. Iga päev jätab maha kõntsa, kuhu juhtub.

Määrsõnaga kuhu algav kohamääruslause võib väljendada tegevus- või olemiskohta, vastates küsimusele kus? Kõrvallause korrelaatidelt ja asetusest pealause suhtes langevad vaatlusalused kohamääruslause kokku samas funktsioonis olevate kus-lausetega. Näit. Ümberringi, kuhu sa ka vaatad, on mets. Kuhu sa ka pikali ei viska, igal pool lirtsu külje all. Võrsu hakkas vili kõikjal, kuhu ta ial maha sai. Üleval, kuhu rakett pidi kihutama, püsis taevast selge.

Määrsõnaga kuhu algav kohamääruslause võib väljendada lähtekohta, vastates küsimusele kust? Kõrvallause korrelaadid, põhisõnad ja paigutus pealause suhtes on samad mis vastavates kus-lausetes. Näit. Sealt, kuhu ma iganes jala panin, hakkas maapind vajuma. Eks söö siit, kuhu ma sulle supi jahtuma panin! Otse sealtsamast, kuhu nähti põgenevat hirve, algas mets.

Määrsõnaga kuhu algav kohamääruslause võib väljendada ruumilist piiri, vastates küsimusele kustsaadik? Vaatlusalused laused kattuvad korrelaatidelt ja asetusest pealause suhtes vastavate kus-lausetega. Näit. Sinnamaani, kuhu jaksab omal jalal kõndida sülelaps, võid sa küll vabalt jalgsi käia. Kuhu olid pandud süldikondid, siamaale ulatuski just Polla kett. Poiss jooksis ainult kuni sinnani, kuhu tal luba minna oli.

Määrsõnaga kuhu algav kohamääruslause võib väljendada suunda, vastates küsimustele kuspool? kustpoolt? kuhupoole? missuguses suunas? Kõrvallause korrelaadid, põhisõnad ja paigutus pealause suhtes on samad mis vastavates kus-lausetes. Näit. Sinnapoole puhub tuul, kuhu lipp näitab. Kuhu oli kadunud helehall auto, sinnapoole hakkas vanake astuma. Tule seekord samale poole, kuhu meilegi minekut sätime! Siapoole, kuhu ta suunati, veereski ratas.

Määrsõnaga kuhu algav kohamääruslause võib väljendada liikumise teed, vastates küsimustele kustkaudu? missugust

teed mööda? Kõrvallause korrelaadid ja asetus pealause suhtes kattuvad vastavate põhisõnade ja asetusega kus-lausetes. Näit. Sealtkaudu, kuhu ma mitte minna ei taha, on tee küll lühem, kuid igavam. Siitkaudu, kuhu mind nüüd juhatati, ma järgmisel korral siiski ei tule.

kustsaadik alustab kohamääruslauset, mis väljendab ruumilist piiri, vastates küsimusele kustsaadik? Näit. Siitamaale, kustsaadik käib talude piir, võid oma loomi karjatada. Sinnasaadik, kustsaadik lööb Villemi küla, tuleb sul kõik pered läbi käia. Seesugused laused pole eriti keeleomased, kuigi mõeldavad nad siiski on.

kuspool alustab kohamääruslauset, mis väljendab harilikult suunda, vastates küsimusele kuspool? Näit. Sealpool, kuspool kõrgub kuusemets, on hommikune päike. Kaks sirget lõikuvad teineteisega sealpool, kuspool nad kolmanda, neid lõikava sirgega moodustavad lähisnurki. Vastavaid lauseid kohtab harva. Need ei kuulu hea stiili juurde.

kustpoolt alustab kohamääruslauset, mis väljendab harilikult suunda, vastates küsimusele kustpoolt? Näit. Sealtpoolt, kustpoolt tuul puhub, on aeg-ajalt kuulda nukraid leinaviise. Oht saabus sealtpoolt, kustpoolt ma seda karta ei osanud.

kuhupoole alustab kohamääruslauset, mis väljendab enamasti suunda, vastates küsimusele kuhupoole? Näit. Vanamees kõverdas õiguse ikka sinnapoole, kuhupoole tal kasulik oli. Poiss hiilis sinnapoole, kuhupoole vaevalt kellegi asja oleks minna olnud.

kustkaudu alustab kohamääruslauset, mis väljendab liikumise teed, vastates küsimusele kustkaudu? Näit. Koju tulime sealtkaudu, kustkaudu ma varem kordagi polnud käinud. Sõida sealt, kustkaudu sa ikka sõitnud oled!

Nagu esitatust näha, võib kohamääruslausega põimlauses korrelaatide olemasolu korral täheldada sageli kindlaid paare seal - kus, sealt - kust, sinna - kuhu, sealtkaudu - kustkaudu jms., kus esimene, pealauses olev komponent on osutav, teine, kõrvallauses, siduv. Mõlemad annavad seejuures edasi

sama kohafunktsiooni (olemis-, lähte-, sihtkohta vms.), olles vastavas l- või s-kohakäändes. Ometi pole see alati nii. Kirjeldatud esinemuse kõrval on täiesti uususpäraseid (kuigi mitte just nii sageli pruugitavad) sõnapaariid sealt - kus, sinna - kus, seal - kust, sealtkaudu - kuhu, sinnapoole - kust jt., mille komponendid on erinevas kuhu-, kus- ja kust-käändes ning annavad edasi erinevat kohafunktsiooni. See asjaolu seletub sellega, et kõrvallausest alustava siduva määrsõna vormi ei määra korrelaat pealauses, vaid kõrvallause verb. Et antud juhul on tegemist koha määratlusega, tingib vastava substitutsiooniklassi - lokaali, ekstralokaalse direktsionaali, intralokaalse direktsionaali või translokaalse direktsionaali olemasolu kõrvallause sisu tervikuna (Rätsep 1972:41-42). Huvitav on seejuures märkida, et kui sõnapaari mõlemad komponendid kuuluvad samasse substitutsiooniklassi (olles samas kuhu-, kust- või kus-käändes), võib osutava määrsõna pealausest ära jätta, ilma et mõtte selgus selle all kannataks, s. t. korrelaadi olemasolu pealauses on fakultatiivne. Näit. Lähen (sinna), kuhu tahan. Olen (seal), kus soovin. Võtsin (sealt), kust sain. Kuuluvad aga vaatlusaluse sõnapaari komponendid erisuguseisse substitutsiooniklassidesse (olles erisuguses kuhu-, kus- ja kust-käändes), siis on korrelaadi olemasolu pealauses obligatoorne. Näit. Süda kutsus teda ikka sinna, kus toimus midagi mehist ning olulist. Kass on jälle siin, kust ta eile ära aeti. Pühkige ka sealt, kuhu ta lina laotab!

4.6.3. Kohamääruslause on võrdlemisi selgesti piiritletav kõrvallause. Mõningat sarnasust võib tal täheldada vahest ainult kohatäiendlausega. Ja seda eeskätt neil puhkudel, kui kõrvallause, mis on pealausega ühendatud kohamäärsõna abil, kuulub sisuliselt pealauses esineva kaassõnalise ühendi juurde, milles kaassõna käitub nagu adverb. Kindla kohamääruslausega on tegemist näit. põimlausestes Poiss noppis oksal istudes õunu ülevalt ja ka alt, kus neid sai maas seisteski edukalt kätte ja Joostes tulistas sõdur taha ja ette, kust rünnati kõige ägedamini, kus kõrvallause korrelaadiks olevad

sõnad alt ja ette on kohaadverbid. Kahtlusi ei teki kohatäiendlause määramisel põimlausetes Kassipojad leiti maja alt, kus viimast korrust alles ehitati ja Jõudsin maja ette, kus elas mu vanaema, kus täiendlause konkretiseerib ning täpsustab substantiivi kaassõnalisel ühendis. Vastates küsimusele missugune maja oli? näidatakse esimeses lauses, et jutt on sellisest majast, kus viimast korrust alles ehitati. Teises lauses, vastates küsimusele missuguse maja ette?, osutatakse, et kõne all on see maja, kus elas mu vanaema. Kahtlusi võib tekkida sel puhul, kui kohaadverbi abil pealausega ühendatud kõrvallause kuulub sisuliselt pealause esineva kaassõnalise ühendi juurde, kuid ei konkretiseeri ega täpsusta kõnealuses ühendis mitte substantiivi, vaid kaassõna, otsekui oleks see adverb. Näiteks põimlausetes Kassipojad leiti maja alt, kus vedeles klaasikilde ja Jõudsin maja ette, kus oli kolm imekaunist lillepeenart täpsustab kõrvallause vahetult sõnu alt ja ette nagu eespool esitatud kohamääruslausega põimlausetes. Et aga lausete analüüsimisel peetakse nimi- ja kaassõna ühendit alati üheks lauseliikmeks, lahutamatuks tervikuks, siis tuleb ka viimati esitatud juhtudel kõrvallaused kvalifitseerida täiendlauseteks, hoolimata sellest, et need kuuluvad otsestelt ainult kaassõna juurde.

4.6.4. Et kohta saab määratleda mis tahes ajahetke või -perioodi suhtes, siis esinevad kohamääruslausega põimlause osalausetes predikaatverbi aegade igasugused kombinatsioonid. Näit. Koosolek peetakse ~ peeti ~ on peetud ~ oli peetud seal, kus praegu töötan ~ kus enne töötasin ~ kus olen kaua aega töötanud ~ kus olin kaua aega töötanud. Asjaomastes osalausetes on võimalikud kõik kõneviisid.

4.6.5. Kohamääruslause asendi kohta pealause suhtes võib kokkuvõtvalt märkida järgmist.

Kui kohamääruslause laiendab pealause verbi, siis ta peaaegu alati järgneb pealausele. Kuulub aga kõrvallause pealause esineva korreelaadi juurde, siis võib ta pealausele järgneda, eelneda või paikneda selle keskel. Eraldi tähelepanu vajavad siin ainult kaks järgmist rühma:

a) eesti vanasõnades eelneb kohamääruslause pealausele;

b) kohaadverbidega kus, kust, kuhu algavate kohamääruslausetel puhul, mis vastavad küsimustele kustsaadik? kuspool? kustpoolt? kuhupoole? missuguses suunas? kustkaudu?, kohtab eesasendit harva.

Kui kõrvallausest alustava siduva määrsõna ees on rinnastav sidesõna, eelneb kõrvallause pealausele.

4.7. A j a m ä ä r u s l a u s e .

4.7.1. Ajamäärus- ehk temporaallauseks nimetatakse määruslauset, mis on pealause suhtes ajamääruse funktsioonis või täpsustab oma pealause ajamäärusega väljendatud mõistet.

Ajamääruslause väljendab nagu ajamääruski:

1) tegevus- või esinemisaega, näit. Ütleksin, et temale katkes aeg, kui tal oli vaevalt mõni hall niit habemes ja meelekohtadel. Temal ei tulnud ka enne surm, kui valud andsid järele;

2) kestust, näit. Niikaua, kuni põhiliselt midagi ei muutunud, on igasugune ülespuhutud ärplemine üsna perspektiivitu. Isa Milon, niikaua kui oleme viibinud siin teie juures, on meil põhjust olnud teid ainult kiita;

3) ajalist sagedust või pidevust, näit. Iga kord, kui keegi ostja tuleb siia poriste jalgadega, kisub Olga nagu otsekui valust krimpsu. Võite teda kontrollida nii tihti, kui teil selleks tuju on;

4) ajalist algust, näit. Ants Azar oli, sestsaadik kui mina teda nägemast mäletan, ikka ühesugune. Nööbid tuli mul endal ette õmmelda, sestpeale kui koolis käima hakkasin;

5) ajalist lõppu, näit. Vana kaev töötas ustavalt seni, kui see elektripumbaga asendati. Vestlesime seni, kuni silmalaud raskeks muutusid.

Ajamääruslause kuulub enamasti kas pealause esineva

pöörd sõna või määrsõnalise korrelaadi juurde. Asjaomane pöörd sõna pealauses on enamasti öeldiseks, näit. Kui Ingrid seda tegi, käis Kunost väike piinlikkusevärin läbi. Ta läks akna alt ära, enne kui isa hoovist välja sõitis. Kui pöörd sõna, mille juurde kuulub ajamääraslause, on käändelises vormis, siis võib ta olla pealause aluseks (Oodata, kuni vana-peremees ise võimu poja kätte annab, oli peaaegu et võimatu), sihitiseks (Niipea kui ta sellest vabaneb, võib talle tööpoolest palju ette panna), määruseks (Ta teeb tükikese maad osavalt aeglast sõitu, et Ärvinist mitte mööda minna, kuni ta õuevärava kinni paneb), täiendiks (Ja noorelgi sulasel puudus tahtmine töötada peremehe heaks, kuni luud-liikmed üles ütlevad) ja öeldistäiteks (Üht õiget kõnet pidada on jahvatada, kuni lõualuud veel liiguvad).

Kui ajamääraslause kuulub määrsõnalise korrelaadi juurde, siis on viimane alati lauserõhulises asendis. Harilikult on selleks korrelaadiks ajamäärsõna, näit. Väike trumlisarnane klaasita plekklamp läideti alles hiljem, kui kamber läks veelgi pimedamaks. Alles siis, kui haukumine päris käre daks läks, pani Kadi raamatu käest ja läks asja uurima. Harva kohtab selles funktsioonis kohamäärsõna, näit. Selline kord ukse sulgemisel on kehtinud sealtmaalt, kui ma mäletama hakkasin. Asjaomane lauserõhuline määrsõna pealauses võib mõnel juhul koos ajamääraslauset alustava sidesõnaga moodustada seesuguse ühendi, mis sõnaliselt struktuurilt kattub ühend sidesõnaga ajamääraslause alguses (enne kui, niikaua kui, niipea kui, sellal kui, seni kui, senikaua kui, sestpeale kui, sestsaadik kui). Seejuures võivad kõnealused sõnad eralduda muude sõnadega (enne.... kui; niikaua.... kui; niipea...., kui jt.), näit. Ikka leidus veel mõni raamat, mille ta tahtis enne läbi lugeda, kui võtta omaks see ainuõige. See pidi niikaua piima vedama, kui pärast matuseid vahetõrku Kuru ja mõisa vahel korraldub. Niipea aga, kui väeülem oli väravast mõisa õue jõudnud, voolas inimestemurd talle rüsinale järele. Ainult seni olla, kui jõuab omal jõul tagasi! Vahiti senikaua järele, kui meeste seljad lepiku taha kadusid. Mõnikord võivad asjaomased

sõnad paikneda koguni kõrvuti, olles teineteisest eraldatud üksnes komaga. Näit. Isale võiks Villu emagi sõna viia, veel täna õhtul, aga mitte enne, kui rong juba lähemast jaamast läbi linna poole vuranud. Kuid pilt muutus niipea, kui sisesime läbi jalgvärava maja hoovi. Sellal, kui vanemad mehed nõu pidasid, silmitses Elmar Laube Järnetit. Mina jätkasin neid külaskäike ja jätkan neid kindlasti seni, kui elan. See on saak, mida tal pole veel olnud sestpeale, kui ta oma õngede ja ahinguga üldse tegeleb!

Ajamääruslause võib kuuluda ka pealausese ajamääruseks oleva mitmesõnalise (harilikult kaassõnalise) konstruktsiooni juurde (kell kolm, kella kümne paiku, viis aastat tagasi, mõne aja eest, üle päeva, vastu õhtut, iga kolme nädala järel, kevade poole suve, hommiku poole ööd, keset südatalve, pärast pulmi jms.). Näit. Kell kolm, kui pere lõunalauas istus, helises telefon. Vastu õhtut, kui ilm juba jahedamaks tõmbas, anti poistele käsk kampsunid selga ajada. Hommiku poole ööd, kui pisut tukastasin, nägin kohutavat und. Onu surmast sain kuulda alles keset talve, kui Peetrit juhuslikult orelikontserdil kohtasin. Pärast varrusid, kui joodumured selja taga olid, sai perenaine hakata vasika tohterdamisele mõtlema. Mõni aasta tagasi, kui ta püüdis rikastuda ja hakkas kodusel viisil panni peal koorekompvekke tootma, ei pidanud ta suurte firmade konkurentsi välja.

4.7.2. Ajamääruslause ühendatakse pealausega enamasti alistavate sidesõnade abil. Kõige tavalisemaks sidesõnaks sel puhul on kui, ka kui-ühendid. Harvemini kohtab selles funktsioonis määrsõnu, nagu millal, kuna, kuniks jt. Mõnel juhul on ajamääruslausest alistava side- või siduva sõna ees rinnastav sidesõna (aga, ent, kuid jt.). Sel juhul asuvad ajamääruslause alati pealause ees, näit. Aga enne kui ta jõudis midagi öelda või teha, kostsid koridorist rasked sammud. Ent kui ta seal nõnda seisis, tuli keegi üle platsi tema poole. Kuid niipea kui saabuvas pillimehed, on jalakeerutus kõikjal lahti.

4.7.2.1. Sidesõnadeks ajamääruslause algul võivad olla lihtsidesõnad kui, kuna, kuni, nagu jt., näit. Kui Ingrid seda

tegi, käis Kunost väike piinlikkusevärin läbi. Niikaua, kuni põhiliselt midagi ei muutunud, on igasugune ülespuhutud ärplemine üsna perspektiivitu. Nagu paugu panin, olid sussid püsti, ja ühendsidesõnad niikaua kui, niipea kui, niikohe kui, samal ajal kui jt., näit. Ta võib ju meil elada, niikaua kui tal endal selleks vaid soovi on. Peeter sirvis ikka jälle uuesti raha oma näppude vahel, samal ajal kui ta meile oma mereseiklustest pajatas. Mõned sidesõnad ajamääruslause alguses kuuluvad õieti liit- ja ühendsidesõna piirimaile, olles kord kokku, kord lahku kirjutatud (ennekui enne kui, niikui nii kui, nõndakui nõnda kui, senikui seni kui jt., näit. Maarjal oli tegemist, enne kui sai hinge vähe tagasi. Veel meie päevil sõida suurest mõisast paarkümmend viis ja enam versta ära, enne kui Töötside mõisa välja saad. Niikui tukastasin, nägin und. Viljandimaal kõmiseb paar tundi, enne kui sadama hakkab, aga siin, nii kui muristab, siis on ka vesi ja tuli taga.

Järgnevalt võtamegi lähema vaatluse alla asjaomased sidesõnad.

kui alustab ajamääruslauset, mis võib väljendada tegevus- või esinemisaega, kestust, ajalist sagedust, ajalist algust või lõppu.

1) Sidesõnaga kui algav ajamääruslause võib näidata pealauses väljendatud tegevuse või olukorra aega ja vastata seejuures küsimusele millal? Kõnealused laused jagunevad kahte rühma vastavalt sellele, kas kõrvallause kuulub pealause pöörd- või määrsõna juurde. Kui ajamääruslause põhisonaks on pöörd sõna, siis kuulub kõrvallause õieti pealause kui terviku juurde, näit. Nii jõudis ta nüüdki just selleks pliidi manu, et katlakaant üles tõsta, kui selle alt vaht hakkas särinal rauale tilkuma. Ta hingas kergemini, kui Saarekülalt eemale jõudis. Kui Õunapuu lõpetas, avas direktor ühe silma. Kui aga istusime uuesti jõepervele, läks ta omakorda jaluli jõkke. Seejuures võivad pea- ja kõrvallauses väljendatud tegevused või olukorrad ajaliselt kattuda või erineda. Esimesel puhul räägime pea- ja kõrvallauses väljendatud tegevuste samaaeg-

susest, teisel puhul eriaegsusest. Samaaegsust võib täheldada näiteks järgmistes lausetes: Võis olla kella poole kahe-teistkümne paiku, kui kõrtsmik jällegi saksakambrisse nõuti. "Kui sõita, siis sõita!" ütles papagoi. kui kass teda puurist välja tiris. Ma olin ekspeditsiooni ülema juures, kui mees tugevama poolena tuli paluma, et naine samuti ekspeditsiooni koosseisu võetaks. Eriaegsuse puhul kõrvallausega väljendatud tegevus kas eelneb või järgneb pealausega väljendatud tegevusele. Eelnevust täheldame näiteks järgmistes lausetes: Kui siis teenija oli koristanud laua ja poeg läinud välja, lähenesin ma Tamaara toa uksele ja koputasin. Igaüks hingas kergemalt, kui õhtusöök viimaks möödas oli. Kui öde oli korranud, et ta Robertist rohkem ei tea, ärkan justnagu unest. Kui mul üldrežiis valmis sai, algas esimene lugemisproov. Järgnevates lausetes järgneb kõrvallauses esiletoodud tegevus pealause väljendatud tegevusele: Olin juba kartulid keema pannud, kui mulle meenus eilne supp. Vaevalt oli ta koju jõudnud, kui Polla teda rõõmsa haugatusega tervitas. Vanaema oli ukse lukku keeranud, kui talle tuppa unustatud prillid meelde tulid. Vaatlusalune ajamääruslause, mille põhisojaks on verb, võib pealausele eelneja, järgneja või paikneja selle keskel.

Ajamääruslause võib kuuluda pealause esineva määrsõna või ajamääruseks oleva sõnaühendi juurde. Vastavateks määrsõnadeks pealause on harilikult ajamäärsõnad algul, alles, eile, hilja, enne, ennist, homme, kord, kunagi, lõpuks, mõnikord, niipea, nüüd, parajasti, pärast, sellal, siis, vahel, viimaks, öösi, ükskord jt., näit. Kohtumees oli kupjaga selle eest kaks aastat vihane ega leppinud enne, kui kurbas poole kruusi viina ostis. Ennist, kui kaevule läksin, siis justkui oleks vaadanud välja. Tekib väike veheag nagu kunagi, kui kuulatajad arvavad, et jutustaja luiskab. Kuid pilt muutus niipea, kui sisenesime läbi jalgvärava maja hoovi. Sellal, kui vanemad mehed nõu pidasid, silmitses Elmar Lauba Järnit. Mõni minut hiljemini, kui juba pererahvasgi laua juurest üles tõuseb, vilksatab Tootsi peas järsku imeline mõte. Alles siis.

kui väljas oli juba täiesti valge ja päike suurel kõrgel, julges laemetsa naine jälle välja minna. Vahel, kui midagi mind vihastab või ärritab, püüan tema lähedale hoiduda. Ükskord, kui nad laevaga mere peal sõitnud, saanud nad ilma otsa juurde. Ka siin võib tähele panna pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevuste ajalist kattumist kui ka erinemist. Samaegne tegevus esineb näit. järgmistes põimlausetes: Aga oleks piinlik olnud sööma hakata sellal, kui teine peab ränka vaeva nägema. Sinu oma himustas Vargamäele perenaiseks juba siis, kui tema esimene mees Juss alles elas. Järgmistes lausetes eelneb kõrvallausega väljendatud tegevus pealausega väljendatule: Lõpuks, kui rüütlite laagris olid ettevalmistused tormijooksuks tehtud, anti pasunahelidega kallaletungiks märku. Niipea, kui ta oli seda Peetrile öelnud, hüppas Peeter tee peale. Mis siis tuleb, kui üks nädal mööda läheb? Kõrvallausega väljendatud tegevus järgneb pealausega väljendatud tegevusele näit. järgmistes lausetes: Maailmakärakas käib enne, kui Villu ja Miku kivist eemale on jooksanud. Tõnisson oli mees, kes rasketes asjades enne järele mõtles, kui ta midagi ütles. Ta ei astunud enne puhtasse tuppa, kui Anni oli palaka ta jalge alla pannud. Sidesõnaga kui algav ajamääruslause, mis kuulub määrsõna või ajamääruseks oleva sõnaühendi juurde, kas järgneb oma pealausele või asub selle keskel.

2) Sidesõnaga kui algav ajamääruslause võib märkida kestust, vastates küsimustele kui kaua? ja kui kauaks? Vastava-
tes põimlausetes kuulub ajamääruslause alati pealauses ajamääruseks oleva määrsõna (niikaua, niikauaks, seni, seniks, senikaua, senikauaks) juurde. Pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevused või olukorrad kattuvad alati ajaliselt. Küsimusele kui kaua? vastab ajamääruslause järgmistes põimlausetes: Need Ülesoo Tootsid niikaua mängivad, kui nende koht haamri alla läheb. Loen sealt seest niikaua, kui ma sõnad kätte saan. Vahiti senikaua järele, kui meeste seljad lepiku taha kadusid. Küsimusele kui kauaks? vastavat ajamääruslauset näeme järgmistes põimlausetes: Kahvatu näo ja kuldhammastega omakaitsejuht käskis venelase ja Põlendiku Siimu niikauaks

aita kinni panna, kui kõik haarangust osavõtjad Hiiele kogunevad. Teie pange ta senikauaks tuppa kinni, kui mina teiega kõnelen. Asjaomane ajamääruslause kas järgneb oma pealausele või paikneb selle keskel, enamasti vahetult pärast vastavat ajamäärust.

3) Sidesõnaga kui algav ajamääruslause võib märkida ajalist sagedust või pidevust, vastates küsimusele kui sageli? Kõnealustes lausetes kuulub ajamääruslause pealauses esineva korrelatiivse sõna (alatasi, alati, ikka) või sõnaühendi (iga kord) juurde. Ka selles põimlausetes rühmas kattuvad pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevused või olukorrad ajaliselt. Näiteid: Alati, kui ma seda Varbla uut teost vaatan, tunnen igatsust meie metsade avaruse ja rahu järele. Mõlemad tundsids end ikka ebamugavalt, kui Igor isast rääkima hakkas. Kogu köök oli täis meeldivaid lõhnu, milledele lisandus uusi iga kord, kui perenaine oli keedunõusse midagi juurde riputanud. Vaatlusalune ajamääruslause järgneb pealausele või asub pealause keskel.

4) Sidesõnaga kui algav ajamääruslause võib märkida ajalist algust, vastates küsimustele mis ajast alates? ja mis ajast peale? Kõrvallause korrelaadiks sel puhul on kas määrsõna (sestsaadik, sestsaati, sestpeale) või kuulub ta kahe-sõnalise konstruktsiooni juurde (sellest peale, sellest saadik, sellest alates, sest peale, sest saadik, sest alates). Kõigis seda tüüpi põimlausetes väljendab kõrvallause tegevust või olukorda, mis eelneb pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Näit. Sestsaati, kui ma raekojas midagi kaalun, liigun üldse kõrgemates sfäärides. Ent nüüd ta juba teadis, mis tähendab surm, teadis sestsaadik, kui väike õke suri. Mereleminek oli ikka nagu veidi õudne ja võõras sellest saadik, kui isa merre jäi. Niisugune komme oli tal juba sellest saadik, kui ma mäletasin. Andres olevat sest saadik, kui lugu talle teatavaks saanud, nagu meelest ära. Kõnealune ajamäärus järgneb pealausele või paikneb selle keskel.

5) Sidesõnaga kui algav ajamääruslause võib märkida ajalist lõppu, vastates küsimusele mis ajani? Ajamääruslause

korreelaadiks on ajamäärsõna seni. Kõrvallause väljendab siin tegevust või olukorda, mis eelneb pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Näit. Ootan seni, kui teised ära söövad. Seni, kui ma poes olen ära käinud, võid veel mängu-väljakul kiikuda. Kõnealune ajamääruslause järgneb pealausele või asub selle keskel.

enne kui ennekui alustab ajamääruslauset, mis väljendab tegevus- või esinemisaega, vastates küsimusele millal? Kõrvallause põhisõnaks on pöörd sõna. Ajamääruslausega edasiantud tegevus või olukord järgneb pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Ajamääruslause kas eelneb või järgneb pealausele. Näit. Enne kui ta kirstu pannakse, pesevad külanaised keha leige veega ja vihaga üle. Kuldnokk jõudis siristada pikad lood, enne kui ta lendu heidutati. Maarjal oli tege-mist, enne kui sai hinge vähe tagasi.

niikaua kui alustab ajamääruslauset, mis väljendab kes-tust, vastates küsimusele kui kaua? Kõrval- ja pealausega edasiantud tegevused või olukorrad on samaaegsed. Kõnealuse ajamääruslause põhisõnaks on alati pöörd sõna. Ajamääruslause kas järgneb või eelneb pealausele. Näit. Peeter kirjutas, et on praegu dokkides maalritöödel, niikaua kui paras laev juh-tub mehi võtma. Meil on põhjust olnud teid ainult kiita, nii-kaua kui oleme siin teie juures suvitanud.

niikui nii kui alustab ajamääruslauset, mis väljendab tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Ajamää-ruslausega edasiantud tegevus või olukord eelneb õige veidi-kene pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Kõrvallause kuulub kas pöörd sõna või peamiselt momentaansust märkiva määrsõna (kohe, nii, nõnda) juurde. Näit. Naine, nii-kui teda silmas, pööras kohe kannalt ringi ja läks. Nii kui ta seda küsis, tuli mulle meelde, et me kunagi enam linnamaj-ja tagasi ei lähe. Niikui tukastasin, nägin und. Nii kui sa töö juures vähe kauemaks puhkama jäid, nii oli peremees oma õpetustega platsis. Niikui jalg vähegi kannab, nõnda lippad peremeest orjama. Niikui Siberist siia sain, siis oleks just-tui troopikasse tulnud. Vaatlusalused ajamääruslausead eelne-

vad või järgnevad pealausele, harvemini paiknevad pealause keskel.

niipea kui alustab ajamääruslauset, mis analoogiliselt eelmisega väljendab tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Tegevus või olukord, mis on näidatud ajamääruslausega, algab õige pisut varem tegevusest või olukorrast, mis on väljendatud pealausega. Kõrvallause põhisõnaks võib olla pöörd sõna, näit. Niipea kui vaevad möödas, on nad ka unustatud. Inimene, niipea kui kuhugi paigale jääb, hakkab igasugust koli korjama. Ta läks koju, niipea kui vabaks oli saanud. Kõrvallause põhisõnaks võib olla ka määrsõna (harilikult momentaansust märkiv), näit. Tuppa ja kambrissegi tundsid rõngasninad kohe, niipea kui uks praakile unustati. Niipea kui sa teda nimetad, nii on ta sul man. Ühendsidesõnaga niipea kui algav ajamääruslause võib, kui kõrvallause põhisõnaks on pöörd sõna, pealausele eelneda, järgneda või paikneda selle keskel. Kui kõrvallause põhisõnaks on määrsõna, siis ajamääruslause kas eelneb pealausele või asub selle keskel.

niikohe kui (analoogiliselt sidesõnadega niikui ja niipea kui) alustab ajamääruslauset, mis väljendab tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Ajamääruslausega edasiantud tegevus või olukord eelneb õige pisut pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Kõrvallause kuulub verbi või adverbi (nii, kohe) juurde, näit. Aga ühtlasi, niikohe kui ta ise kuulis oma sõnu, mis ta rääkis, hakkas tal halb. Niikohe kui ema kodust lahkus, ronis oravapoiss pesast välja. Niikohe kui peapööritus lahtus, nii tõusime püsti ja hakkasime tulema. Kui kõrvallause põhisõnaks on pöörd sõna, võib ajamääruslause pealausele eelneda, järgneda või asuda selle keskel. Määrsõnalise põhisõnaga asjaomased laused harilikult eelnevad pealausele.

nõnda kui ei erine ajamääruslause algul oma funktsioonilt sidesõnadest niikui nii kui, niipea kui, niikohe kui. Ka kõnealune ajamääruslause väljendab tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Ajamääruslause võib kuuluda pöörd- või määrsõna juurde. Näit. Nõnda kui maha istusime,

jäime vakka. Nõnda kui see pliidirõngas mul käes vähe lõksatas, kohe see ase hakkas kahisema. Kohe, nõndakui ta seda ütles, tuli mulle teoreemi tõestuskäik meelde. Nõndakohe kui ta raha nägi, nii hakkas oma vana võlga sisse nõudma. Asjaomase ajamääruslause asend pealause suhtes sarnaneb üldjoontes eelmistega: kõrvallause võib pealausele eelneda, järgneda või olla pealause sees, määrsõna puhul aga kas pealausele järgneda või paikneda pealause keskel.

pärast seda kui alustab ajamääruslauset, mis väljendab tegevus- või esinemisaega, vastates küsimusele millal? Ajamääruslausega edasiantud tegevus või olukord eelneb tegevusele või olukorrale, mis on väljendatud pealausega. Kõrvallause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Pärast seda kui olen kirjutise otsast lõpuni läbi lugenud, võin öelda oma arvamuse kõigile. Meid on siin väga lahkesti vastu võetud, pärast seda kui esimene arusaamatus on lahendatud. Võin ju hakata, pärast seda kui laps on söödetud, kohe poe poole astuma. Ajamääruslause kas eelneb või järgneb pealausele, kuid võib olla ka pealause keskel.

samal ajal kui alustab ajamääruslauset, mis väljendab tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Pea- ja kõrvallausega edasiantud tegevused on samaaegsed. Ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Noor lakitud küünte ja puhvitud soenguga tüdruk akna all kõigutas muusikataktis pead, samal ajal kui ta käed tegelesid hoolsalt kruvikeerajaga. Samal ajal kui ta ikka veel nende asjade tähenduse üle pead murdis, kuulis ta raskete kaugenevate sammude kõma, mis kostis alt teelt. Jaak jälgis, samal ajal kui ta kõneleja ilu imetles, neiu mõttekäiku, mis oli loogiline. Vastav ajamääruslause võib pealausele eelneda, järgneda või olla selle keskel.

sel ajal kui kattub ajamääruslause algul oma funktsioonilt eelmisega. Vastav ajamääruslause väljendab samuti tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Pea- ja kõrvallausega edasiantud tegevused või olukorrad kattuvad ajaliselt. Ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Sel ajal

kui lõngad, rõivad ja kangad padades keesid, jutustas ta muinaslugusid. Toomas luges selili diivanil ajalehte, sel ajal kui ta teinepool köögis kibekiiresti õhtusööki valmistas. Kinosaalis istudes nautis Sirje, sel ajal kui koolis käis füüsikatund, hirmus põnevat seiklusfilmi. Vaatlusalune kõrvallause paikneb pealause ees, taga või selle keskel.

sellal kui langeb ajamääruslauset alustades oma funktsioonilt kokku sidesõnadega samal ajal kui ja sel ajal kui. Ajamääruslause väljendab tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevused või olukorrad on samaaegsed. Ajamääruslause kuulub pealause esineva pöörd sõna juurde. Näit. Sellal kui ukse taha jäänud publik oma rahulolematust avaldas, algas aga sees koosolek. Kogu informatsioon kantakse lindile, mis juhuib tööpingi tegevust, sellal kui arvuti segab ja teeb uued kaardid. Toas aga, sellal kui väljas paukus pakane, valitses hubane soojus. Vastav ajamääruslause on pealause ees, järel või keskel.

seni kui alustab ajamääruslauset, mis väljendab kestust, vastates küsimusele missuguse aja vältel? Pea- ja kõrvallausega edasiantud tegevused on samaaegsed. Ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Seni kui ta hobust seab, otsi mulle süüa. Aga meie peame omast kinni, seni kui see veel ei ole sündinud. Lauale tekkis, seni kui tüdruk lehma lüpsis, seapraad auravate kartulite ja lõhnavate hapukapsastega. Kõnealune ajamääruslause võib pealausele eelneeda, järgneda või paikneda selle keskel.

sestpeale kui alustab ajamääruslauset, mis väljendab ajalist algust, vastates küsimusele mis ajast alates? Pea- ja kõrvallausega edasiantud tegevused või olukorrad on samaaegsed. Ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Sestpeale kui linnaminemise otsus oli minus valminud, olin mitmeti oma mõttes korraldanud uut pealehakkamist. See on täiesti seaduspärane, sestpeale kui haned Kapitooriumi päästsid. Lapsed on, sestpeale kui nad soovhoosis aiatööl käivad, enda meelest kohutavalt tähtsad. Asjaomased ajamääruslausead on pealause ees,

järel või keskel.

sestsaadik kui alustab analoogiliselt sidesõnaga sest-
peale kui ajamääruslauset, mis väljendab ajalist algust, vastates küsimusele mis ajast alates? Pea- ja kõrvallausega edasiantud tegevused või olukorrad kattuvad ajaliselt. Kõrvallause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Sestsaadik kui Roosi ära kutsuti, oli vanamees ilma naiseta. Tütar põlgab oma isa, sestsaadik kui mehele läks ja kaasavara kohe kätte ei saanud. Ants Agar oli, sestsaadik kui mina teda nägemast mäletan, ikka ühesugune.

kuni alustab ajamääruslauseid, mis võivad väljendada kestust, ajalist lõppu või samaaegselt mõlemat.

1) Sidesõnaga kuni algav ajamääruslause võib märkida kestust, vastates küsimusele missuguse aja vältel? Ajamääruslause põhisõnaks on harilikult pöörd sõna, kusjuures pea- ja ajamääruslausega väljendatud tegevused või olukorrad kattuvad ajalisel. Kõrvallause võib sel puhul olla kas pealause ees, taga või keskel. Näit. Kuni oldi veel varjulistes paikades, edenes tee kiiresti. Kuni maailm on täis valet ja kurjust, ei saa ma seal elada. Harvemini kuulub sama tähendusega ajamääruslause pealause esineva määrsõna juurde. Asjaomane ajamääruslause asub kas pealause järel või keskel. Näit. Siis ei vii ma oma konte enne Paunverest, kuni teile nii olen kätte maksnud. Jutta ei tahtnud enne, kuni ta õuevärava kinni paneb. Jaanist mööda ratsutada.

2) Sidesõnaga kuni algav ajamääruslause võib märkida ajalist lõppu, vastates küsimusele mis ajani? Kõnealuste ajamääruslausete põhisõnaks on pöörd sõna. Kõrvallause asub pealause ees. Kõrvallausega väljendatud tegevus või olukord järgneb pealausega edasiantud tegevusele või olukorrale. Näit. Ent kulus siiski hea tükk aega, kuni ta külalise viimaks ära tundis. Ei ole laeva, tee maal tööd ja oota, kuni õige aluse alla saad.

3) Sidesõnaga kuni algav ajamääruslause võib samaaegselt väljendada kestust ning ajalist lõppu, vastates küsimustele kui kaua? ja mis ajani? Vastav ajamääruslause kuulub ajamäär-

sõna (niikaua, seni, senikaua) juurde. Kõrvallause enamasti järgneb pealausele, kuid võib sellele ka eelneda või paikneda pealause keskel. Ajamääruslausega edasiantud tegevus või olukord järgneb pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Näit. Näib, nagu tahaks kütja puid ja hagu niikaua ahju ajada, kuni sauna korsten punetama hakkab. Vedas niikaua, kuni väsis. Istun siin seni ees, kuni sa nälga sured. Ta veenis mind seni, kuni andsin talle oma isikliku arvamuse. Seal, uues kodus, jäävad vähemalt senikaua kõik raskused märkamata, kuni kestab armastuse uim. Kuni isa sinu tehtud kahjud jõuab ära maksta, senikaua hoiab Siim sinu raha kinni. Jää ikka niikaua, kuni ta murdub, pragiseb jalge all. Kuni nad pole vihased, seni poksivad vastased ikka hästi ning osavalt.

Samaaegselt kestust ja ajalist lõppu väljendav ajamääruslause võib ka vastata küsimustele kui kauaks? ja mis ajani? Sel puhul kuulub ajamääruslause määrsõna (niikauaks, seniks, senikauaks) juurde. Ajamääruslause märgib tegevust või olukorda, mis järgneb pealausega edasiantud tegevusele või olukorrale. Vastav ajamääruslause järgneb enamasti pealausele, kuid võib sellele ka eelneda või olla pealause keskel. Näit. Ta asus vanemate koju niikauaks elama, kuni õpetajakoht on kuulatud. Palun astuge seniks meile sisse, kuni ta tuleb! Lapse võite senikauaks, kuni te ostmised-õiendamised valmis saate, meile jätta. Kuni võti üles leitakse, seniks tooge oma pambud julgesti meie poole.

seni kuni alustab ajamääruslauset, mis väljendab kestust ning ajalist lõppu, vastates küsimustele kui kaua? ja mis ajani? Ajamääruslausega edasiantud tegevus või olukord järgneb pealausega väljendatud tegevusele või olukorrale. Ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Kõrvallause võib asuda pealause järel, ees või keskel. Näit. Tuleb võidelda, seni kuni üks võistlejast muutub võitlusvõimetuks või alistub. Ise lubasid ju, seni kuni vanemad on magama jäänud, oma toas valvata. Seni kuhi töö saab tehtud, lubasid sa ju kõiges täie hoo- ga kaasa lüüa.

kuna alustab ajamääruslauset, mis väljendab tegevus- või

esinemis aega, vastates küsimusele millal? Tähenduselt kattub sidesõna kuna siin ajamääruslauset alustavate ühenditaga sel ajal kui, samal ajal kui. Kõrval- ja pealauses väljendatud tegevused on samaaegsed. Vastava ajamääruslause põhisõnaks on alati pöördõna. Näit. Kuna ta seda lehitses, käisid ta pilgud taoti Juliette'i poole. Vanemad härrad aga istusid kas kaardi- või joogilauas, kuna daamid juttu vestes jalutasid või siinseal väikestes sõõrides koos istusid. Nagu toodud näitelaused osutavad, võivad asjaomased ajamääruslaused pealausele kas eelneeda või järgneda.

nagu alustab ajamääruslauset, mis väljendab momentaanset tegevus- või olemisaega, vastates küsimusele millal? Tähenduselt kattub sidesõna nagu siin ajamääruslauset alustavate kui-ühenditega kohe kui, niikohe kui, nõndakohe kui, otsekohe kui, nii kui, niipea kui. Ajamääruslauses väljendatud tegevus või olukord eelneb õige pisut pealauses väljendatud tegevusele või olukorrale. Kõrvallause kuulub kas verbi või määrsõna (nii, kohe jt.) juurde. Näit. Nagu paugu panin, olid sussid püsti. Nagu pikali viskad, nii norin taga. Nagu jala trepi astmelauale toetad, kohe ütleb. Sidesõnaga nagu algavad ajamääruslaused eelnevad pealausele.

et esineb harukordadel ajamääruslause algul selle seostajana pealausega. Kõnealune ajamääruslause võib väljendada ajalist lõppu, vastates küsimusele mis ajani? ja järgneb pealausele. Näit. Kell tiksus aja viimaks sinnamaalegi, et võis hakata saunaminekut seadma.

et kui esineb samuti väga harva ajamääruslause algul selle seostajana pealausega. Vastav ajamääruslause väljendab aega, vastates küsimusele mis ajaks? ja järgneb pealausele. Näit. Need härrad pole minult seda ka kunagi päringud ning tasumine jäi selle peale, et kui see mul "kord" võimalik on.

4.7.2.2. Peale sidesõnade seovad mõnikord ajamääruslauset pealausega siduvad määrsõnad. Tavaliselt on selles funktsioonis ajamäärsõnad kunas, millal, kaua, kauaks, kuniks. Harvemini võib analoogilises osas täheldada kohamäärsõnu kus, kuat. Määrsõnalisel tähenduses kasutatakse ajamääruslause

algul ka asesõna mis alalütlevat.

millal alustab ajamääruslauset, mis väljendab harilikult tegevus- või esinemisaega, vastates küsimusele millal? Kõrval- ja pealauses väljendatud tegevused on samaaegsed. Ajamääruslause võib kuuluda nii pöörd sõna kui ka ajamäärsõna juurde. Kui asjaomane kõrvallause kuulub pealauses esineva pöörd sõna juurde, siis järgneb ta pealausele. Kui aga ajamääruslause kuulub ajamäärsõna juurde, siis võib ta kas pealausele järgneda või paikneda selle keskel. Näit. Praegu, millal Tokio olümpiamängud on seljataga, on huvitav meenutada, et meie reisikaaslasteks "Ordžonikidzel" olid Nõukogude sportlased. Üsna nõrgaks muutub Peeter nüüd, millal ta naisega nelja silma all on. Eks te minge puhkusele, millal ise soovite. Pensionil võib töötada, millal selleks soovi on.

Kui ajamääruslause kuulub pealauses esineva ajamäärsõna juurde, siis võib kõrvallause, vastavalt määrsõna tähendusele, märkida kestust (Jää meile seniks, millal tädi tuba vaba on), ajalist sagedust (Külasta meid nii sageli, millal ise soovid), ajalist algust (Sestpeale, millal isa ära läks, on tüdruk tujust ära) ja ajalist lõppu (Kõik läks hästi kuni sinnamaani, millal Mart jäi haigeks).¹

kunas ajamääruslause algul on analoogiline määrsõnaga millal. Ka kunas alustab ajamääruslauset, mis väljendab harilikult tegevus- või esinemisaega, vastates küsimusele millal? Kõrval- ja pealauses väljendatud tegevused kattuvad ajaliselt. Pealauses esinevat pöörd sõna laiendav ajamääruslause järgneb pealausele, määrsõna juurde kuuluva kõrvallause aga võib pealausele järgneda või paikneda selle keskel. Näit. Tulete, kunas tahate, lähete, kunas heaks arvate. Ja praegu, kunas ta tihedad ning karmid juuksed olid juba hõbetama lõõnud, kõlas memme hääl ikka endist viisi reipalt. See jutt elab rahva keskel veel nüüd, kunas minust on saanud juba vanaaett.

¹ Nimetatud tähendusrühmad võivad esineda ka nende ajamääruslausete puhul, mis algavad määrsõnadega kunas, kus, kust ja määrsõna tähenduses kasutatud sõnavormiga mil.

mil kasutatakse mõnikord ajamääruslause algul määrsõnalises tähenduses analoogiliselt ajamäärsõnaga millal. Sõnaga mil algav ajamääruslause väljendab enamasti tegevus- või esinemisaega, vastates küsimusele millal? Vastav kõrvallause kuulub alati pealauses esineva määrsõna juurde. Kõrval- ja pealauses väljendatud tegevused või olukorrad on samaaegsed. Ajamääruslause kas järgneb pealausele või paikneb selle keskel. Näit. Nigulas Altkulm. Maie peeg, jäi saunas käimata tollal, mil möllas sarlak. Ta oli seda ennegi vihaselt hâbenud, aga nüüd, mil Kati rääkis naisest ja lastest, tundus see veelgi häbiväärsemana.

kaua alustab ajamääruslauset, mis väljendab kestust, vastates küsimusele kui kaua? Pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevused või olukorrad kattuvad ajalisel. Ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Kõrvallause asub pealause järel. Näit. Tehke siin rahulikult oma tööd, kaua aga ise soovite! Olge siin, kaua teile endale meeldib! Puhka meil, kaua tahad!

kauaks alustab ajamääruslauset, mis väljendab kestust, vastates küsimusele kui kauaks? Ka sel puhul on pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevused samaaegsed. Ajamääruslause järgneb pealausele ja ajamääruslause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Jääge meile suvitama, kauaks ise tahate. Plaanitsesime siia jääda, kauaks lubatakse.

kuniks alustab ajamääruslauset, mis võib väljendada kas aega, vastates küsimusele missuguse aja vältel?, näit. Kuniks ruuna näha polnud, tõusis rumal kahtlus, kestust, vastates küsimusele kui kaua?, näit. Nii kaua tarvis elu üle rõõmustada, kuniks elu on, või ajalist lõppu, vastates küsimusele mis ajani?, näit. Seniks vähemalt, kuniks kord sinu ja su sõprade kätte tuleb. Asjaomased ajamääruslausead kuuluvad kas verbi või määrsõna juurde. Ajalist lõppu märkiva ajamääruslausega edasiantud tegevus järgneb pealause tegevusele, muudel puhkudel on pea- ja kõrvallausega väljendatud tegevused samaaegsed. Määrsõnaga kuniks algav ajamääruslause võib pealausele eelneeda, järgneeda või paikneda selle keskel.

kus alustab ajamääruslauset, mis väljendab harilikult

tegevus- või esinemisaega, vastates küsimusele millal? Kõrvallause kuulub määrsõna juurde. Pea- ja kõrvallause tegevused on samaaegsed. Aja määruslause kas järgneb pealausele või asub selle keskel. Näit. Miks tulitseda praegu, kus ei tohiks olla paika kurjusel. Nüüd, kus jaoskond kerkima hakkab, hakkad sinagi kerkima. Narr oleks nüüd alla vanduda, kus esimesed lootusesädemed nii ergult silma paistavad.

4.8. M ä ä r a l a u s e +

4.8.1. Määramääruslauseks ehk määralauseks nimetatakse määruskõrvallauset, mis on pealause suhtes määramääruse funktsioonis või täpsustab oma pealauses määramäärusena esineva ase- või määrsõnaga väljendatud mõistet. Määralause vastab nagu määramääruski küsimusele kuivõrd? ja väljendab ebamäärast määra. Näit. Absurdil on mõtet ainult niivõrd, kui me sellega ei lepi (kuivõrd?). Et määralauseid on eesti keele grammatikakirjanduses peaaegu alati määruslause omaette liigina käsitletud, siis jätkatakse ka käesoleval juhul seda traditsiooni. Õigupoolest kuulub määralause võrdluslause mõiste alla, moodustades seal omaette selgepiirilise alaliigi. Nii võrdlus- kui ka määralausestes selgitatakse pealauseid võrdluse kaudu. Erinevus nende vahel seisneb selles, et võrdluslausega põimlauseis võrreldakse tegevust, olukorda, kvaliteeti ja kvantiteeti ennast, määralausega põimlause osalausestes aga tegevuse, olukorra, kvaliteedi ja kvantiteedi määra. Seejuures võib määralausega põimlauseis võrrelda ühest ning sellest samast subjektist lähtuva kahe tegevuse, olukorra, kvaliteedi või kvantiteedi määra. Näit. Ema õmbles meil niisama hästi, kuivõrd ta kokakunstigi tundis. Kuid selles võib võrrelda ka ühest ning sellest samast subjektist lähtuva

+ Määralausest. - "Nõukogude Õpetaja", 10. XII 1977.

ühe tegevuse, olukorra, kvantiteedi või kvaliteedi määra erinevates tingimustes. Näit. Ei olnud ta varem kunagi nii usinasti tööd vihtunud, kui ta vihtus seda nüüd heinaraajal rõõmsameelse sulase seltsis. Vastavates osalausestes võib võrrelda aga ka kahest eri subjektist lähtuva tegevuse, olukorra, kvantiteedi või kvaliteedi määra. Näit. Metsas on nii vaikne, et lumi mu värsketes jälgedes lausa kisendab.

Määralause primaarne funktsioon on väljendada määra, kuid sekundaarselt võib ta samal ajal edasi anda ka kas tagajärge või põhjust. Näit. põimlauses Oled nii pealetükkiv, et sinuga ei taheta tegemist teha vastab kõrvallause et sinuga ei taheta tegemist teha küsimusele kuivõrd (pealetükkiv)?, väljendades kõigepealt omaduse (pealetükkivuse) määra. Ühtlasi järeldub omaduse määra suurusest tagajärg: et pealetükkivust on nii suurel määral, ei taheta sinuga tegemist teha. põhjus väljendub sekundaarselt näiteks põimlauses Et ta ei saanud ise poega kasvatada, sedavõrd enam püüdis ta talle läheneda kirja teel. Määruslause et ta ei saanud ise poega kasvatada vastab määralause küsimusele kuivõrd (enam)? Samal ajal sisaldub kõrvallauses tegevuse (läheneda püüdmise) määra suuruse põhjus.

Nagu eespool märgitud, väljendatakse määralausetega põimlausestes teatud liiki võrdlussuhteid. Et võrdlemine eeldab harilikult võrreldavate nähtuste samaaegsust, iseloomustab vastavaid osalauseid enamasti predikaatverb samas ajas ja kõneviisis. Näit. kindla kõneviisi olevikus: Siinne kodu muutub Joosepile nii vastumeelseks, et ta ei taha enam siin olla; lihtminevikus: Arno saavutas siiski niipalju, et nõudis endale vähemalt püssirohupoe; täisminevikus: Olen aedniku rõõmust osa saanud sel määral, mil määral ma seda südamega olen teinud; enneminevikus: Siin olid nad läbi elanud kõik oma elu ilusamad silmapilgud, niivõrd kui neid oli olnud. Harvemini kohtab vastavates osalausestes olevikku ja täisminevikku, näit. Poiss mängib niivõrd hästi, nagu ta seda varemalt kunagi veel ei ole teinud, või lihtminevikku ja enneminevikku, näit. Indrek ei pääsenud nii ruttu linnast, nagu ta

seda oli kavatsenud. Kirjeldatud esinemuse kõrval võib mõningatel juhtudel täheldada osalausestes eri kõneviise. Näit. Ta mõtles nii sügavalt, nagu oleks talle antud lahendada mingi teaduslik probleem.

4.8.2. Määralausega põimlause struktuuri iseloomustavad kõrvallause korrelaadid või korrelatiivsed sõnapaarid osalausestes, mis mõttelt ühendavad osalauseid omavahel. Samuti karakteriseerivad vastavat põimlausest kõrvallausest alustavad siduvad sõnad, mis vormilt ühendavad osalauseid.

Määralause korrelaatideks pealause on harilikult määradverbid (nii, niivõrd, nõndavõrd, niipalju, samavõrra, seevõrd jt.). Määralause täpsustab või selgitab konkreetsemalt asjaomase määradverbiga väljendatud määramääruse sisu. Näit. Ta näole tekkis nii kibe ilme, nagu oleks teda piinatud.

Kõnealuse põimlause osalausestes võib esineda korrelatiivne sõnapaar mida - seda, kus relatiivpronoomen osastavas mida + komparatiiv alustab kõrvallausest, mis sisuliselt kuulub pealausele oleva korrelaadi osastavas demonstratiivpronoomeni seda + komparatiivi juurde. Näit. Mida tihedamad on kunstniku sidemed rahvaga, seda kindlam on tee loomingulisele edule. Meenutatagu, et seda tüüpi kõrvallauseid on seni peetud võrdluslauseteks. Et aga neis lausetes võrreldakse eeskätt tegevuse, olukorra omaduse või hulga määra, siis tuleb asjaomased määruslausest kvalifitseerida määralausesteks.

Korrelatiivseteks (sõna)paarideks võivad olla ka määrsõnad kuidas - sedamööda, kuivõrd - niivõrd, ühend mil määral - sel määral jt. Näit. Sedamööda, kuidas arenevad elu ja teadus, peab täiustuma ka õpetamine. Kuivõrd kitsas oli aedadevaheline tee, niivõrd lähedad ja avarad olid aiad ise.

Määralausest võib korrelaat pealausest ka puududa. Sel juhul kuulub kõrvallause pealausest kui terviku juurde. Näit. Nad tormasid kabinetti peaaegu kõrvu, kuivõrd nad koos uksest sisse mahtusid.

Määralausega põimlause kõige karaktersemaks konstrukt-

sioonielemendiks on osalauseid omavahel seostavad siduvad sõnad. Nendeks on lihtsidesõnad et, kui ja nagu, ühendsidesõnad niipalju kui, nõndapalju kui, niivõrd kui, nõndavõrd kui, sedavõrd kui jt., siduvad määrsõnad kuivõrd, kuipalju, kuidas jt. ning asesõna mis vormid mida ja mil (määral). Järgnevalt vaadeldaksegi määralausega põimlauset, lähtudes kõrvallauset alustavast siduvast sõnast.

et alustab määralauset, mis peaaegu alati kuulub pealause esineva määramääruse juurde seda konkretiseerides ning selgitades. Kõige harilikum korrelaat sel puhul on määraadverb nii nõnda, millele võib järgneda adjektiiv (nii suur, nii vaikne, nii võõras, nii üllas jt.), adjektiivi funktsioonis olev verbi nud- või tud-vorm (nii kiindunud, nii küpsenud, nii huvitatud, nii rusutud jt.), adverb (nii hästi, nii tuttavlikult, nii väga, nii kaugele jt.) või nimi- ja kaassõna ühend (nii südame peal, nii töö sees, nii silma all jt.). Näit. Õhkkond muutus nii ebameeldivaks, et me lahkusime. Juuli oli nii liigutatud, et ta ei saanud sõnagi suust. Ta rääkis nii hästi, et kõik elasid sellele kaasa. Naabril on leppimine nii südame peal, et surm ei tule ka enne. Vaatlusaluse määralause korrelaadiks võivad olla muudki määramäärsõnad nagu niikaugale, niipalju, niivõrd niivõrra, nõndapalju, nõndavõrd, seemäära, seevõrd seevõrra jt., asesõnalised ühendid sel määral, selle võrra ja seda + komparatiiv (seda hullem, seda keerukam, seda edukam jt.). Näit. See asi huvitas Tiitu niivõrd, et ta läks ise välja vaatama. Mõnikord avanes üks sel määral, et tema vahel tuli nähtavale kogu pea. Tema peretöö oli seda loomulikum, et ta pärast Jussi surma hakkas jällegi saunikuks. Harva kohtab ilma korrelaadita et-määralauseid, näit. Selg on valus, et ära puuduta. Sidesõnaga et algavad määralaused järgnevad pealausele.

kui ja nagu alustavad määralauset, mis korrelaatide osas kattub sidesõnaga et algavate määralausetega, näit. Maret pingutas hääle nii lahkeks, kui suutis. Lauelupeolised magasid niivõrd, nagu selles olukorras oli võimalik magada. Kuidagi ei jõudnud ta neid istutada sel määral, nagu oleks tahtnud

seda peremees. Kui kõrvallause korrelaadiks on ni või nõnda, siis järgneb määralause pealausele. Muudel puhkudel võib kõrvallause vahel olla ka pealause ees või keskel.

niipalju kui, nõndapalju kui, samavõrd kui, sedavõrd kui, niivõrd kui, nõndavõrd kui alustavad määralauseid, millel pole korrelaati pealauses. Kõrvallause kuulub pealause kui terviku juurde. Näit. Tema toon oli ennastohverdav, niipalju kui asi temasse puutus. Nõndapalju kui see minust oleneb, jääd sa ekskursantide nimekirja. Neiu seisis eemal, sedavõrd kui selles toakeses üldse oli võimalik eemal seista. Ma tahan, nõndavõrd kui seda suudan, tõde oma kunstis kuulutada. Kõrvallause on kas pealause järel, ees või ka selle keskel.

sedamööda kuidas alustab määralauseid, millel pole samuti korrelaati pealauses. Näit. Majade piirjooned selginesid, sedamööda kuidas kasvas aovalgus. Siia kasti pani ta, sedamööda kuidas teda tuli, kogu paber- ja peenraha. Sedamööda kuidas ta asjast aru sai, läks ta järjest vihasemaks. Kõrvallause võib pealausele järgneda, eelneda või olla selle keskel.

kuivõrd kuivõrra ja kuipalju alustavad määralauseid, mis kuulub kas pealauses oleva korrelaadi (niivõrd niivõrra, samavõrd samavõrra, seevõrd seevõrra sedavõrd, niipalju jms.) või pealause kui terviku juurde. Näit. Kujutelmad värvusid heledaks niivõrd, kuivõrd nad olid seotud eelseisva sündmusega. Niipalju energiat, kuipalju eeldati, tal ei olnud. Kõrvallase on kas pealause järel, ees või vahel.

kuidas, kuis, kuidamoodi (arh.), kuidaviisi (arh.) alustavad määralauseid, mis sisuliselt kuulub pealauses esineva adverbi sedamööda juurde. Näit. Sedamööda, kuidas rand kauge- neb, muutub see aina hallimaks. Vari kasvab sedamööda, kuidas päike laskub. Sedamööda, kuis laev kaugeneks, kustus poisis õhin. Kõrvallause võib pealausele järgneda, eelneda või paikneda selle vahel adverbi sedamööda järel.

mida alustab määralauseid, mis kuulub sisuliselt korrelaadi seda + komparatiiv juurde (seda ilusam, seda kiiremini, seda hoogsamalt jt.). Kõrvallauseid alustavale mida-vormile järgneb samuti komparatiiv (mida tugevam, mida usinamini,

mida veendunum jt.). Näit. Mida kõvemini peale surutakse, seda rohkem asi liigub. Süda lõi seda rahutumalt, mida enam vaibus päevane elu. Sageli kohtab kõnealust põimlauset vanasõnades, kus prevaleerivad öeldiseta osalaused. Näit. Mida varem, seda parem. Mida higisem nahk, seda magusam leib. Harvemini on kõnealuse määralause korreelaadiks adverb sedamööda. Kõrvallauset alustavale mida-vormile järgnevad sel juhul sõnad rohkem, vähem, enam vms. Näit. Sedamööda, mida rohkem nad koos istusid, läks ka nende vestlus avameelsemaks. Meeleolu langes sedamööda, mida enam ta protsessist kuulis. Kui muudel juhtudel võib asjaomane määralause pealausele eelneeda või järgneda, siis vanasõnades kohtab üksnes eesasendiga määralause.

mil (määräl) alustab määralause, mille korreelaadiks pealauses on sel (määräl). Näit. Mil määräl kogunes informatsiooni, sel määräl jagasin seda teistele. Sel määräl, mil määräl ta asjast huvitus, õppis ta ka teooriat. Kõrvallause paikneb pealause järel, ees või vahel.

4.8.3. Määralause asendi kohta pealause suhtes võib kokkuvõtvalt märkida järgmist.

Määralause võib pealausele järgneda, eelneeda või korreelaadi olemasolu korral paikneda ka pealause vahel. Erandiks on järgmised juhud.

a. Määralause järgneb alati pealausele, kui kõrvallauset alustavad kas sidesõna et või sidesõnad kui ja nagu, kusjuures määralause korreelaadiks pealauses viimaste puhul on määradverb nii.

b. Määralause võib pealausele kas järgneda või eelneeda, kui põimlause osalausetes on korrelatiivne sõnapaar mida - seda.

c. Määralause eelneb alati pealausele vanasõnades, kui need esinevad põimlausena, mille osalausetes on korrelatiivne sõnapaar mida - seda.

4.9. Viisimääruslause

4.9.1. Viisimäärus- ehk modaallauseks nimetatakse määruslauseid, mis on pealause suhtes viisimääruse funktsioonis või või täpsustab oma pealause viisimäärusega väljendatud mõistete.

Viisimääruslause nagu viisimääruski vastab küsimustele kuidas? mil viisil? mismoodi?, näit. Tuleb nii välja, et uurimine on ajaraiskamine (kuidas?). Selle loo jälile saime sedasi, et Jaan juhtunud pealt kuulma raabrilaste juttu (mil viisil?). Kuulge, aga miks on niimoodi, et minul peab alati, igal pool lihtne olema (mismoodi?).

Viisimääruslause kuulub harilikult pealauses esineva korrelaadi juurde seda täpsustades ning konkretiseerides. Näit. Inimene peab elama kuidagi niimoodi, et ilus oleks vaa-data. Kas ma näen sedamoodi välja, et mu papa on jahuagent ja mamma kodune sukaõuduja. Aga tema usk oli teostunud hoopis teisiti, kui ta oletanud.

Mõnevõrra harvemini võib viisimääruslause kuuluda otse-selt pealauses esineva pöörd sõna juurde. Pöörd sõna on sel juhul enamasti öeldiseks, näit. Kurgja karjane ütles kord, et taevas koliseb, kui pillaks keegi kaikkaid. Kui viisimääruslause põhisõna on verbi käändeline vorm, siis võib see olla ka pealause aluseks (Suvepuhkust veeta, nagu talle endale meeldiks, pole seekord majandusliku kitsikuse tõttu võimalik), sihitiseks (Ta tõusis püsti ja katsus end raputada, nagu teevad seda hobused, kui tõusevad püherdamast), määruseks (Igor hakkas raamatust rääkima, nagu poleks midagi juhtunud), täiendiks (Eks olnud jälle Peetril soov talitada, kuidas süda kutsus) ja öeldistäiteks (Õige pedagoog olla on õpilasi kasvata, et nad ilma kasvatamist märkamata kasvaksid soovitud vaimus).

Kui pealause viisimäärsõna juurde kuuluv viisimääruslause on selgepiiriline, siis pealause pöörd sõna juurde kuuluva

viisimääruslause piir on mõnevõrra ähmane ühelt poolt aluslausega, teiselt poolt tagajärjemääruslausega.

Viisimääruslause järgneb harilikult oma pealausele, näit. Tundub nii, nagu oleks äikest õhus. Paistab sedamoodi, et ühel meist tuleb siit lahkuda. Oli, kui tahtnuks süda valust lõhkeda. Erandi moodustavad siin vanasõnad, kus peaaegu alati võib täheldada viisimääruslause eesasendit pealause suhtes, näit. Kuidas söödad, nõnda lüpsad. Kuidas looma toidad, nõnda ta veab. Kuidas põld, nõnda naerid, kuidas vanemad, nõnda lapsed. Kuidas isa, nõnda poeg, kuidas ema, nõnda tütar. Kuidas vanad ees, nii noored taga. Kuidas isa ütleb, nõnda laps õpib. Kuidas saadud, nõnda söödud. Kuidas sa mulle, nõnda ma sulle.

4.9.2. Viisimääruslause seostub pealausega enamasti alistavate sidesõnade ja siduvate määrsõnade abil. Tavalisemateks sidesõnadeks sel puhul on et ja kui koos oma ühenditega. Mõnikord ühendatakse viisimääruslause pealausega siduva asesõna mis kaudu. Kui viisimääruslause algul side- või siduva sõna ees on rinnastav sidesõna, siis on viisimääruslause alati pealause ees. Näit. Ja et vaikus tuleb pärast tõrmi, nii on see ikka olnud. Aga nagu siin temal edu on tingitud suurel mõõdul juhusest, nii võivad ka juhused tuua ettenägematud kaotusi ja ootamatuid kahjusid.

4.9.2.1. Sidesõnadeks viisimääruslause algul võivad olla lihtsidesõnad (et, kui, nagu), näit. See on ju nii, et iga ühel on oma saatus. Mulle tundus see lugu küll hoopis sedamoodi, kui ei seisaks see päris tõe jalgadel. Sedasi, nagu meie matkamas käisime, pole vist küll keegi muu käinud; lihtsidesõnad (justkui, niikui, otsekui), näit. Poiss tegi nii, justkui ta ei mõistaks sõnagi meie keelt. Lugu paistis küll kangesti sedamoodi, otsekui oleksid asjaosalised eelnevalt omavahel kokku leppinud; ja ühendside sõnad (just nagu, nii et, nõnda et, nõnda kui, niisama nagu), näit. Õues ulus koer, just nagu uluks tuul. Poiss niitis nõgeseid, nii et vikat õieti ainult latvu lõikas. Tüdruk vaatas mulle otsa, nõnda et silmad olid pilukil ja otsmikul sügavad kurrud. Nüüd naeratas

Juuli oma lapselapsele leebelt, niisama nagu Juuli ema aasta-kümnete eest oma lapselapsele oli naeratanud. Järgnevalt vaatleme viisimääruslauseid, lähtudes kõrvallausest alustavast sidesõnast.

et alustab viisimääruslauset, mis võib kuuluda nii pöörd- kui ka määrsõna juurde. Kõige tavalisemad pöörd sõnad sel puhul on näima, paistma, tunduma. Harvemini kohtab selles funktsioonis teisi pöörd sõnu (juhtuma, kujunema, lõõma, olema, tegema jt.). Näit. Tundub, et jutustaja alles nüüd õige soone on tabanud. Paistis, et selline tööviis end õigustas. Täna näis Katku Villu emale, et Kõrboja preili on ka ilus ja armas. Juhtub, et püüame kalu sealt, kus neid ei ole. Ilma arupidamiseta, jooksvas töökäigus kujunes välja, et vanast metsamehest Jundest sai eestvõtja. Oleks ometi, et seekord ei jääks ainult lauluks. Olgu peale, et tahate õppida ainult eksami jaoks, mina tahan teid kas või vägisi templisse talutada. Tehke silmapilk, et saate minema. Nagu võis esitatud näitelausetestki märgata, on vastavad pealaused enamasti lühikesed, sageli koguni ühesõnalised.

Kõnealused et-laused on piirialaks viisimäärus- ja aluslausetel vahel. Et pealauses puudub kas alusena (see jt.) või viisimäärusena (nii jt.) esinev kõrvallause korrelaat, pole alati selge, kas kõrvallause on ise aluseks või määrab üksnes viisi. Analüüsijat abistavad siin mõnevõrra küsimused (aluslause puhul mis?, viisimääruslause puhul kuidas?), millele kõrvallause vastab. Samuti aitab selgust tuua sellesse küsimusse kõrvallause vastavate sõnade (aluslause puhul näit. see, viisimääruslause puhul nii) mõtteline paigutamine pealausesse. Peab siiski ütleva, et mõningatel juhtudel võib kõrvallausele esitada nii aluslause kui ka viisimääruslause küsimuse. Näit. lause puhul Juhtus, et vaenlane suri võib küsida nii mis (juhtus)? kui ka kuidas (juhtus)? Samuti võib vahel ilma põimlause mõtet moonutamata sobitada antud lausesse kord aluslausele vastava sõna (Juhtus see, et vaenlane suri), kord viisimääruslausele vastava sõna (Juhtus nii, et vaenlane suri). Enamasti aga tundub neist üks siiski loomulikumana.

Ka kontekst võib vahel selgitada kõrvallause liiki. Näit. kontekstis Ei juhtunud seda, et mu sõbrad oleksid ära läinud. Ei juhtunud ka seda, et mu tuttavad oleksid mulle selja pööranud. Juhtus see, et nad kõik jäid mu juurde. Juhtus, et vaenlane suri. on viimane lause ilmselt aluslause. Kontekstis Ei juhtunud nii, et mu sõbrad oleksid ära läinud. Ei juhtunud ka nii, et mu tuttavad oleksid mulle selja pööranud. Juhtus nii, et nad kõik jäid mu juurde. Juhtus, et vaenlane suri on viimane lause viisimääruslause. Tuleb siiski mõnda, et kuigi enamasti jõuavad eri uurijad asjaomaste lausete analüüsimisel samadele tulemustele, on mõningatel juhtudel erinev subjektiivne tõlgendus paratamatu.

Viisimääruslause võib kuuluda pealauses esineva näitava viisimäärsõna (nii, nõnda, niimoodi, nõndamoodi, sedamoodi, sedasi, seesuguselt, selliselt jt.) juurde. Näit. Võrdlemisi varakult hakkasin märkama ka seda, et isa oma tööd, liigutusi ja liikumisi organiseerib teadlikult nii, et saavutada võimalikult rohkem tulemusi. Aga Villuga juhtub ikka nõnda, et ta Kõrboja perenaise seltsis teeb asju, mida ta ei peaks tegema. Ta aitas mind niimoodi, et ma oleksin peaaegu pea silmusesse pistnud. Raius niiviisi, et sädemed särtsusid. Nähtavasti tuleb filmi alustada nõndaviisi, et vaataja oleks juba algusest peale haaratud. Jah, asi on nõndamoodi, et kahju küll. Lapsed seadsid oma askeldused sedamoodi, et nad enamuse peavast veetsid õues või aiaäärses aias. Näib sedamoodi, et hakkatakse šašlõkki valmistama. Akna all on kirjutuslaud sedasi, et laua ääres istujal jääb vasak käsi akna poole. Ikka mõjutab ta tegelasi seesuguselt, et nende vahel tekkis tihe mängukontakt. Sõda ja muud sündmused keerasid tema elukäiku selliselt, et nüüd istub vabriku väravaputkas.

nii et ja nõnda et alustavad viisimääruslauset, mille põhisõnaks on pöörd sõna. Asjaomane pöörd sõna märgib harilikult mingit elusolendi tegevust (hõiskama, karjuma, laulma, lugema, mõtlema, ringutama, rääkima, ütlema jt.), näit. Anti heinale pihta: peremees ees, rangjalgne sulane järel, Mari selle kannul, nii et kas raiub poisil jalad maha. Võttis

seejärel seljakotist raamatu, ronis jaluli pingile ning hakkas valju hääle ja deklameeriva paatosega raamatut lugema, nii et see ooteruumis olijatelegi kuulda oleks. Ta naeratas nagu harilikult, nõnda et vaevalt võis iroonilist ilmet märgata. Sest ei saa ju mitte lausest sõna ära jätta, nõnda et lause mõte ja tähendusvarjund ikka veel sekssamaks jääks.

Ühendsidesõnadega nii et ja nõnda et algavad kõrvallaused võivad olla kas viisimäärus- või tagajärjemääruslaused, kusjuures erinevus nende kõrvallausete vahel pole alati ilmne. Nimetatud kõrvallausete eristamiseks tuleb meeles pidada, et viisimääruslaused näitavad alati pealauses edasiantud tegevuse viisi, vastates küsimusele kuidas? Näit. põimlauses Lapsed naersid, nii et rõkatused sulasid lõpuks üheksainsaks pikaks kiljumiseks ja Laps ainult vaatas, nõnda et silmad olid pärani näitavad kõrvallauseid tegevuse (naermise, vaatamise) viisi ja vastavad küsimusele kuidas? Tagajärjemääruslaused ei näita pealauses väljendatud tegevuse viisi ega vasta viisimääruslause küsimusele. Tagajärjelausega edasiantud tuleneb otseselt pealauses esitatud tegevusest. Näit. põimlauses Lapsed naersid, nii et neid tuli korrale kutsuda näitab kõrvallause nii et neid tuli korrale kutsuda naermise tagajärge. Lauses Tõmbasin eesriided kõrvale, nõnda et tuba muutus säravalt heledaks osutab kõrvallause nõnda et tuba muutus säravalt heledaks eesriiete kõrvaletõmbamise tagajärge. Esitatud selgeilmeliste kõrvallausete kõrval leidub seesuguseid, kus sisaldub nii tagajärje- kui ka viisimääruslausetele omaseid jooni. Niisugustes põimlauses aitab pealauses väljendatud tegevuse tagajärg ühtlasi ilmestada pealauses näidatud tegevust, määrates selle viisi. Näiteks lauses Klaver pole helilooja oma, millel hitlerlased lööklaule tagusid, nii et pilpad taga, vaid uus osutab kõrvallause eeskätt tagajärge (tagumise tagajärjel olid klaverist pilpad taga), kuid samaaegselt iseloomustab see kaudselt tegevuse viisi (Kuidas tagusid? Metsikult, jõhkralt, sest üksnes sellise tagumise tagajärjel jäävad klaverist pilpad järele). Lauses Ta võttis luua ja töötas nii et tolmupilved keerlesid näitab kõrval-

lause eeskätt luuaga töötamise tagajärge. Kuid sellest tagajärjest järeldub omakorda midagi ka luuaga töötamise viisi kohta. On vist päris ilmne, et luuaga aeglase ning ettevaatliku töötamise tagajärjel ei võinuks keerelda tolmupilvi, vaid töötamise viis pidi olema hoogne ning oletatavasti mitte eriti hoolikas. Põimlauses Poiss ratsutas, nõnda et hobune oli märg näitab kõrvallause nõnda et hobune oli märg kõigepealt ratsutamise tagajärge, kuigi ka siin võib tagajärje kaudu oletada mõndagi ratsutamise viisist: poiss ratsutas ilmselt kiiresti, seejuures hobusest vähe hoolides. Et seda tüüpi laused osutavad kõigepealt tegevuse tagajärge, millest alles kaudselt tegevuse viisi saab oletada, tuleb neid pidada tagajärjemääruslauseteks viisimääruslausete piirimail.

nagu alustab võrdluse varjundiga viisimääruslauset, mis on mitmes suhtes analoogiline sidesõnaga et algava viisimääruslausega. Kõrvallause võib kuuluda nii pöörd- kui määrsõna juurde. Sagedamini kohtab siingi vastavate pöördõnadena sõnu näima, paistma, tunduma, harvemini muid pöördõnu nagu näitama, olema, rääkima, talitama, tegema jt. Vastavad pealaused on ka antud juhul lühikesed, sageli ühesõnalised. Erinevalt eelmisest tüübist on aga sõnaga nagu algava viisimääruslause öeldisverb enamasti tingivas kõneviisis. Näit. Kui masin täiskäigul töötas, näis Liisile, nagu tormaks ränk vanker otse masinaavast välja. Tundus, nagu oleks ta juba aimanud. Näitab, nagu oleks loodus siin oma ehitustööd koguni seisma tahtnud panna. Kül mavärinad täitsid tema hinge, tal oli, nagu rõhuks must mungakuub teda ja nagu pigistaks kanepine vöö tema hinge kinni. Nad räägivad temast, nagu polekski muid vägevaid maailmas. Blas üksipäini oma väljamäel ja talitas seal, nagu süda kutsub. Tehku ta temaga, nagu heaks arwab. Kui korrelaatideks on viisimäärsõnad, siis on need samad mis vastavates et-lausetes (vt. lk.137). Näit. Kõik ei oska vananeda nii, nagu vananeb Toonelt. Nagu lükkad, nõnda läheb. Niimoodi, nagu ma praegu olen, ei saa ma ju minna. Tee niiviisi, nagu ise tahad. Kukkus välja sedamoodi, nagu oleksid nad juba varem omavahel kokku leppinud kohvikusse minekuks. Ainult

mitte sedasi, nagu meie käisime. Kohelge alati inimest seesuguselt, nagu te tahate, et teid koheldaks. Kaks tuba muuseumis - kirjutustuba ja magamistuba on sisustatud selliselt, nagu need olid Vilde eluajal.

just nagu alustab võrdluse varjundiga viisimääruslauset, mis võib kuuluda näitava viisimäärsõna (nii, niimoodi, nõndaviisi, seesuguselt jt.) või tegevust-olemist väljendava pöörd sõna juurde. Kõrvallause öeldisverb on harilikult tingivas kõneviisis. Näit. Poiss vehkis nõndaviisi niita, just nagu rügaks põllul iseliikuv niidumasin. Ema hoidis poisi käest kinni nii, just nagu tahaks ta kõigile vastutulejaile näidata oma suurt armastust lapse vastu. Neiu laulis, just nagu sõrmitseks tuul viiulikeeli.

niisama nagu alustab võrdluse varjundiga viisimääruslauset, mis kuulub viisimäärsõna (ettevaatlikult, hästi, kiiresti, ühetasaselt, jt.) või pöörd sõna juurde. Näit. Lapse kätt hoidev ema astus ettevaatlikult, niisama nagu mõtlik väikemeeski tema kõrval oma samme seadis. Kõik hüved jagati ühetasaselt, niisama nagu päike kõigile ühtlaselt paistis. Mees kompas oma silmi, niisama nagu kahtleks ta veel praegugi oma nägemisvõimes.

kui alustab võrdluse varjundiga viisimääruslauset. Kui kõrvallause põhisõnaks on pealauses esinev pöörd sõna (näima, olema, paistma, tunduma, harvemini ka elusolendi tegevust väljendavad sõnad nagu naeratama, rääkima, tegema, ütleva jt.) siis on viisimääruslause öeldis tingivas kõneviisis. Näit. Näis, kui oleks suvine soojus sügisele vastu sammuva loodusega jumalaga tulnud jätma. Oli, kui viibiksime unenäos. Paistis, kui oleks kogu inimestesumm järsku halvatud. Ometi tundus talle, kui oleks ta täna esimest korda siin. Sel õhtul käitus tüdruk, kui oleks surnu majas. Rääkis küll, kui näeks ta meid esmakordselt. Juss tõttas, kui oleks tuli takus. Teggin, kui magaksin, aga ei maganud.

Kui kõrvallause kuulub näitava viisimäärsõna (nii, niimoodi, nõndaviisi jt.) juurde, siis on kõrvallause öeldisverb tingivas kõneviisis. Muude viisimäärsõnade (teisiti, muidu

jt.) puhul on kõrvallause öeldis enamasti kindlas kõneviisis. Näit. Mehed jooksid nii, kui oleks kuskil tulekahju. Tüdruk naeris nõndamoodi, kui sõtkuks vanaema tarenurgas vokki. Ja Asso astus sedasi, kui oleks ta jala tõepoolest välja väänanud. Ja ta hääli oli sedamoodi, kui oleks tal külm. Sulane vihtus tööd selliselt, kui oleneks sellest ta elu. Kaarel ei saanud muidu, kui pidi leivajahu-koti pooleks mõõtma ja teise poole vanadele andma. Ei saanud teisiti, kui pidin muißama ta tobeda küsimuse peale.

justkui alustab võrdluse varjundiga viisimääruslauset, mis kuuib kas näitava viisimäärsõna (nii, nõnda, sedasi, selliselt jt.) või pöörd sõna (olema, näima, tunduma, paistma, ütleva, jooksmata, pingutama, rääkima, tegema jt.) juurde. Kõrvallause öeldis on tingivas kõneviisis. Näit. Oli, justkui ähvardaks meid tohutu plahvatus. Mulle näis, justkui oleks kellelegi koosolijaist käeviipega märku antud. Laps röökis, justkui oleks ta koos 2-kopikalise mündiga ka oma arunatukese kaotanud. Ütlesid tookord nii, justkui usuksid ise ka ikka oma sõnu. Poiss värises sedasi, justkui raputaks teda keegi.

otsekui alustab võrdluse varjundiga viisimääruslauset, mis langeb nii kõrvallause põhisõnadelt ja korrelaatidelt kui ka öeldise tingiva kõneviisi vormi poolest ühte liitsidesõnaga justkui algava viisimääruslausega. Näit. Tundus, otsekui ei usuks ta oma silmi. Jooksis, otsekui oleks tal hunt kannul. Nuttis nii, otsekui lõõtsuks tuul varemetes. Astus nõndaviisi, otsekui oleksid tal tinapommid jalgade otsas. Nad armastasid ja hoidsid võõraste inimeste lapsi, otsekui oleksid need omad. Näib, otsekui sallitaks Taaralinnas eesti keelt ainult paratamatu pahena.

niikui ja nõnda kui alustavad võrdluse varjundiga harva esinevat viisimääruslauset, mille kohta näiteid on registreeritud vanasõnade hulgast, nagu Niikui lindu, nii laulu, niikui esi, nii elu. Nõnda kui sina metsale, nõnda mets sinule.

4.9.2.2. Siduvatest määrsõnadest seostavad viisimääruslauset pealausega järgmised.

kuidas alustab viisimääruslauset, mis esineb rohkesti

vanasõnades, kus ta kuulub järelasendiga pealauses esineva näitava viisimäärsõna (nõnda, nii) juurde. Näit. Kuidas külvad, nõnda lõikad. Kuidas lükkad, nõnda läheb, kuidas tõmbad, nõnda tuleb. Kuidas mõõdad teisele, nii mõõdab teine sinule. Tänapäeva kirjakeele näited osutavad, et antud tüüpi viisimääruslause, järgnedes pealausele, võib kuuluda nii näitava viisimäärsõna juurde, nagu Küttega on nii, kuidas juhtub. Sõidame nii, kuidas rattad võtavad kui ka pöörd sõna juurde, näit. Hakkasin äkki jooksma, kuidas jalad kandsid. Tee, kuidas süda kutsub. Igaüks kiitis kleiti, kuidas aga oskas.

kuis alustab harvemini esinevat viisimääruslauset. Näit. Tüdruk jooksis, kuidas jalad võtsid. Veensin teda, kuidas oskasin. Neiu õmbles nii, kuidas sõrmed võtsid.

kuidamoodi ja kuidaviisi alustavad viisimääruslauset arhailise ilmega tekstides. Näit. Tee, kuidamoodi ma ette näitasin. Eks ütelnud, kuidaviisi ma õpetasin sind. Eks teinud sedasi, kuidamoodi teised ees tegid. Vanaema tohterdati niimoodi, kuidaviisi tark oli õpetanud.

kuida on arhaismiks kuijunenud. Vastavaid viisimääruslauseid võib kohata peamiselt ainult vanasõnades, näit. Kuida sa põldu harid, nõnda põld sulle tasub. Kuida ise, nõnda hilibud. Kuida naine, nõnda seelik. Kuida söök, nõnda sörk, kuida jook, nõnda jook.

4.9.2.3. Viisimääruslauset, mis seostub pealausega siduva asesõna mis abil, kohtab üksnes harukorral. Kõrvallause põhisõnaks on pöörd sõna. Näit. Poiss laulis, mis kopsud võtsid. Põnnadi, põnnadi! hüppas põis, naeris, mis ta naerda võis. Mees pidi ringi jooksma, mis kamassid võtsid.

4.10. V a s t a n d u s m ä r u s l a u s e +

4.10.1. Vastandusmääruslauseks ehk adversatiivadverbi-aallauseks nimetatakse määruslauset, millega väljendatu on vastandatud pealausega väljendatule. Vastandusmääruslaused on sisult lähedased võrdluslausetele, sest nii võrdlus- kui vastandusmääruslausetega põimlausetes võrreldakse mõlema osalausega väljendatut omavahel. Erinevus nimetatud kõrvallause vahel seisneb selles, et võrdluslausetel puhul võrreldakse sarnaseid esemeid, nähtusi või omadusi, vastanduskõrvallause puhul aga erinevaid esemeid, nähtusi, omadusi. Seetõttu ongi õigem ning täpsem rääkida viimaste puhul mitte võrdlemisest, vaid vastandamisest.

4.10.2. Vastandusmääruslause seostub vormiliselt oma pealausega alistavate sidesõnade abil. Sisuliselt võib aga vastandusmääruslause kuuluda oma pealause esineva määrsõna siis juurde, mis on korrelaadiks kõrvallausele. Korrelaadi kaudu tuuakse kõrvallause sisu pealausesse. Vastandusmääruslause esineb oma korrelaadiga (siis) samas semantilisest ning süntaktilisest funktsioonist ning moodustab koos sellega ühtse semantilis-süntaktilise kompleksi. Näit. Kui esimeses palas väljendusid reljeefselt hispaania muusika raskepärased kirglikud meeleolud, siis teine pala kujunes viiuli kõikvõimalike kõlaefektide kirevaks kaleidoskoobiks. Vastandusmääruslausel võib puududa korrelaat pealause. Sel juhul kuulub vastandusmääruslause kogu pealause kui terviku juurde. Näit. Oma pisi-tillukesed koerused ja valed pani Kiir alati ainult selleks toime, et nendega pärast teiste ees kiidelda, kuna aga Toots koerust tehes kunagi seda ei mõtelnud, et ta kperust teeb.

Vastandusmääruslauset seostavad pealausega lihtsidesõnad kui ja kuna ning ühendsidesõna selle asemel et.

+ Vastandusmääruslausest eesti keeles. - Nõukogude Õpetaja, 5. VII 1975.

kui alustab eesasendiga vastandusmääruslauset, mis kuulub alati pealauses esineva korrelaadi siis juurde. Näit. Kui inimestel Tähetornis polnudki nii väga paha, siis palju halvem oli vaestel loomadel. Kui Vasaku naine käis vana valge mütsilotuga, siis proua Treul oli iga päev ise kübar. Kui hiinlased demonstreerisid meisterlikkust, siis võibab jaapanlaste keraamika poolehoidu loomulikkusega. Märgitagu siinjuures, et sidesõnaga kui algava vastandusmääruslauselangeb struktuurilt ühte vastavate tingimus- ja ajamääruslauset sisaldavate põimlausetega (vrd. Hartung 1966:134). Vrd.: Kui kirjaniku lapsepõlve kohta on andmed olemas, siis noorpõlve kohta puuduvad need täielikult (vastandusmääruslauselange põimlause) - Kui kirjaniku lapsepõlve kohta on andmed olemas, siis peab need veel ka teaduslikult läbi töötama (tingimusmääruslauselange põimlause) - Kui kirjaniku lapsepõlve kohta on andmed olemas, siis on just paras aeg hakata neid läbi töötama (ajamääruslauselange põimlause). Esitatud põimlauses vastandusmääruslause ei väljenda tingimust aga aega. Tema pealause ei anna edasi tagajärge, nagu seda teeb tingimuslause pealause. Antud juhul väljendavad mõlemad põimlause osalaused fakte, mida omavahel kõrvutatakse ja teineteisele vastandatakse. Esimene fakt (see, et kirjaniku lapsepõlve kohta on andmed olemas) pole tingimuseks teisele faktile, et kirjaniku noorpõlve kohta andmed puudusid. Et tegemist on vastandamisega, näitab seegi, et põimlause mõte jääb enam-vähem samaks, kui paigutada pealausesse vastandussõna see-vastu. Vastandusmääruslause ei vasta tingimuslause küsimustele (millis(t)el tingimus(t)el? mis puhul?) ega ajamääruslause küsimustele (millal? kui kaua? mis ajani? mis ajast alates? jt.). Kõrvallause määramisel abistab analüüsijat vastav kontekst.

kuna alustab järelasendiga vastandusmääruslauset, millel ei ole pealauses korrelaati. Näit. Ta oli neidudele teelevastu tulnud ja siis pingi peale maha istunud, kuna tulijad teda aga vaidluse pärast sugugi tähele ei olnud pannud. Märkasin, et tal olid heledad juuksed, ja sinised silmad, kuna

ta näonahk kauaaegsest merelviibimisest oli tõmm nagu mauril.
Mul oli peenem ja õrnem nahk, mul oli ema perekonna juma, kuna
vennal oli isa vähemväärtuslik toim. Vaatlusalune kõrvallause, mis langeb struktuurilt ühte vastava ajamääruslausega, on ka sisult viimasele lähedane. Vrd.: Roimarit austati ja kiideti kogu ta eluaja, kuna õige ning süütu oli langenud ülekohtu vastu võideldes (vastandusmääruslausega põimlause) - Roimarit austati ja kiideti kogu ta eluaja, kuna õiget ning süütut kiusati aina taga (ajamääruslausega põimlause). Sidesõnaga kuna (analoogiliselt ühendsidesõnadega samal ajal kui, sel ajal kui jt.) algav ajamääruslause sisaldab samuti adversatiivsust, kuid adversatiivsuse väljendamine pole tema esmaseks funktsiooniks. Elkõige näitab ajamääruslause ikkagi pealauses väljendatu aega, nii et vastandamine on üksnes teisejärgulise tähtsusega. Vastandusmääruslause aga ei näita aega, vaid üksnes vastandamist. Vastandusmääruslauset alustavat sidesõna kuna ei saa asendada ühegi muu sidesõnaga. Ajamääruslauset alustav sidesõna kuna on aga asendatav ilma vastava põimlause sisu muutmata ühendsidesõnadega samal ajal kui, sel ajal kui jt.

selle asemel et alustab vastandusmääruslauset, millel ei ole pealauses korrelaati ja mis võib pealausele eelneeda, järgneeda või paikneeda selle keskel. Näit. Selle asemel et tohtida heita magama, konuta nüüd siin kometitegijana teadmatus ja murega homse päeva pärast. On viga lasta komisjonil vaidluste areeniks muutuda, selle asemel et ta oleks varem vastuvõetud otsuste vormistamise tseremoniaalne organ. Holtz mõistab teravalt hukka mõne valla häbematus, kes, selle asemel et pärispõlve kergendamist sõnakuuleliku eluga ära teenida, ütlesid end mõisa käsust lahti. Iseloomulik ühendsidesõnaga selle asemel et algavale kõrvallausele on öeldisverbi vorm. Nimelt võib kõnealuse kõrvallause öeldis olla kas da-infinitiivis või hüpoteetilisust väljendavas tingivas kõneviisis. Muude sidesõnadega (kui, kuna) algavate vastandusmääruslauset puhul pole predikaatverbi seesugune vorm võimalik.

Vastandus- ja sihitismääruslause piirikusimus tekib sel

puhul, kui on küsitav sõnade ühendi selle asemel et esiosa (selle asemel) kuulumine pea- või kõrvallauseesse. See sõltub konkreetsest kontekstist, kuid ka keeletarvitajast. Kui vastavas sõnakombinatsioonis on esiosa rõhutatud, kuulub see harilikult ikka pealauseesse selle osana ja kõrvallause alustavaks sidesõnaks on ainult et (Karelsen 1971:35-44). Sel juhul kvalifitseerime kõrvallause sihitismääruslauseks. Näit. Talle tundus praktilisena pruudile vastu minna poole tee peale selle asemel, et alles kodus oma armastatuga kohtuda. Teisel juhul, s. t. kui vastavat esikomponenti ei rõhutada, ei kuulu see pealauseesse, vaid moodustab koos järgneva et-sõnaga ühendsidesõna vastandusmääruslause algul.

5. Ü h e s t t ä i e n d l a u s e l i i g i s t ⁺

5.1. Täiendlause on kõrvallause, mis laiendab pealauses esinevat nimisõna või mõnda muud nimisõna funktsioonis kasutatud keelendit. Näit. põimlauses Seisime oma vaguniga, kus ka öökorteris olime, mitu päeva teivasjaamas laiendab täiendlause kus me ka öökorteris olime pealauses esinevat nimisõna vagunis. Põimlauses Needsamad viis, kes konverentsil esinesid, lõpetasid ülikooli kiitusega kuulub täiendlause kes konverentsil esinesid nimisõna funktsioonis kasutatud arvsõna viis juurde. Täiendlause seostub oma pealausega harilikult siduvate ase- või määrsõnadega, harvemini sidesõnade abil. Siduvate ase- ja määrsõnal täiendlause algul omaette võetuna puudub kindel, konkreetne tähendus. Neil on üldistatud, kõrgemal abstraktsiooniastmel olev tähendus. Alles põimlauses pealausega koos esinedes saavad nad konkreetse, reaalse tähenduse, mis vastab pealauses esineva nimisõna või selle funktsioonis

⁺ Ühest täiendlause liigist. - Nõukogude Õpetaja, 7. VIII 1976.

kasutatud sõna tähendusele. Seda võis täheldada ka toodud näitelausestes, kus nii siduv määrsõna kus kui ka siduv asesõna mis said konkreetse tähenduse alles põimlause.

Kuidas kvalifitseerida aga seesuguseid kõrvallauseid, kus osalausest alustav siduv sõna ei käi mitte üksiku pealause esineva sõna kohta, vaid laiendab tervikuna kogu pealause, mis esineb kõrvallause suhtes substantiivses funktsioonis? Kas siin on tegu täiendlausetega või mitte? Siia kuuluvad seesugused laused nagu Ta naeratas mulle pilkavalt, mis mind tugevasti rõõpast välja viis ja Paigaldatakse uusi aparate, mislâbi paraneb ravi kvaliteet. Esimeses näitelause haarab relatiivpronoomen mis kogu pealause ta naeratas mulle pilkavalt sisu, teises näitelause on liitsidesõnal mislâbi kogu pealause paigaldatakse uusi aparate sisu. Et ka täiend võib laiendada substantiivses tähenduses kasutatud lauset (näit. Sinu "Oh, ega siis mind tea!" ei ole tõsiselt mõeldud), siis on täiesti loogiline, et ka täiendlause funktsiooniks võib olla substantiivses tähenduses kasutatud lause laiendamine.

Eesti keele süntaksites on sellest täiendlause eri liigist kahjuks enamasti ikka mööda mindud. Meeldiva erandi moodustab K. Kure. Oma 1949.a. ilmunud grammatikas vaatleb ta asjaomaseid lauseid liitlausetes eri liigina. Neid nimetab ta rinnastuvate kõrvallausetega liitlauseteks. K. Kure märgib nende lausetes kohta, et need on sisuliselt rindlause, kuid seostuvad nagu kõrvallauseid põimlause. Kõrvallauseid kuuluvad kogu pealause väljendatud mõtte juurde ja neid iseloomustab alati järelasend pealause suhtes (Kure 1949:44-45). Hilisemates grammatikates, kus K. Kure on kaasautoriks (näit. Kask, Koff, Kure jt. 1952:114-115, Kure, Valgma 1955:119-120), on loobutud ebaloogilisest terminist "rinnastuvate kõrvallausetega liitlause" (Kõrvallause üheks oluliseks tunnuseks ongi alistasseos, mistõttu rinnastusseose korral ei saa olla kõrvallause.) Kui asendada kõikides antud probleemi käsitlevates grammatikates väide "need on sisuliselt rindlause" väitega "need on täiendkõrvallauseid substantiivses tähenduses

esineva pealause kui terviku suhtes", siis kõige ülejäänuga võib täiel määral nõustuda. Mainigem, et ka muude keelte süntaksites peetakse seesuguseid lauseid põimlause kõrvallauseteks ja nähakse neis täiendlausete eri liiki.¹

Et vaatlusaluse täiendlause pealause on kasutatud substantiivses tähenduses, siis kujutab ta sisuliselt endast harilikult lihtlauseid, mille ainsaks tingimuseks on, et see ei või olla ühesõnaline substantiiv, substantiivne asesõna ega põhiarv. Vastasel juhul oleks meil tegemist päris hariliku täiendkõrvallausega. Et kõrvallause kuulub antud juhul kogu pealause kui terviku juurde, siis on välistatud võimalus sisuliselt seostada osalauseid pealauses esineva ase- või määrsõnalise korrelaadi vahendusel. Huvitav on siinjuures asjaolu, et vaatlusalune täiendlause on tegelikult korrelaadile vastava kõrvallause vastandiks. Kui pealauses esinevale korrelaadile vastava kõrvallause sisu kantakse pealausesse just korrelaadi vahendusel (näit. aluslausega põimlause See, kes tahab süüa, tehku tööd viiakse kõrvallause kes tahab süüa sisu pealausesse selles esineva korrelaadi see kaudu), siis asjaomaste põimlausete puhul täiendlauseid alustav siduv sõna kui antud tüüpi põimlause ainus semantilis-süntaktiline element hõlmab kogu pealause sisu ja kannab selle kõrvallausesse.

5.2. Vaatlusalused täiendlauseid seostuvad pealausega siduvate asesõnadega ja liitsidesõnadega.

Siduvatest asesõnadest esineb nimetatud täiendlausete algul kõige sagedamini mis nii nominatiivis kui mis tahes muus käändes. Näit. Aplausi ajal kummardusi tehes võttis ta helihargi mitu korda taskust välja ja pani jälle tagasi, mis rahulikkusest küll ei rääkinud. Pesti isegi käsi, mida raie-langil seni polnud nähtud. Ta seadis oma elukese jälle kenasti rööpasse, milles aitasid teda töö ja julgus. Sammas on väga

¹ Näit. vene k. Zemski, Krjutškov, Svetlajev 1953:138 (et siin ei liigitata kõrvallauseid lauseliikmete järgi, puudub termin t ä i e n d l a u s e ja asjaomaseid lauseid vaadeldakse kõrvallausete ühe eri liigina) ja saksa k. Admoni 1955:222-223, Hartung 1966:134.

vanamoeline, millest järeldan skulptori eludaatumeid. Ohverdati keisrile, millega sai ennast süüst puhtaks pesta.

Harvemini on asjaomase täiendlause algul asesõnad missugune, milline, mäherdune mis tahes käändes, kuid ikka adjektiivses funktsioonis. Näit. Talitati esimest korda lüpsma tulnud lehmi, milline tegevus nõudis nii tarkust kui füüsilist jõudu. Peaksime kohanimesid usinasti koguma, missugust tööd korraldabki Emakeele Selts. See võttis jalust nõrgaks ja silmist pimedaks, mäherdust asja minu juures polnud enne kunagi ette tulnud.

Kõnealused täiendlased võivad alata siduva asesõna ja kaassõna (juures, läbi, peale, puhul, tõttu, üle jt.) ühendi-ga. Näit. Poiss naeratas üle terve näo, mille juures hambad löid musta habeme alt sätendama. Seda laadi käitumine ei andnud talle ainsatki eelist, mille läbi ta pidi elu lõpuni jätkama madalat teenistust. Põldudele ehitati ümber vallid, mille tõttu tuul pidi nigela vilja rahule jätma.

Vaadeldavad täiendlased võivad oma pealausega seostuda liitsidesõna abil, mis on enamasti kujunenud siduva asesõna ja kaassõna liitumisel. Seetõttu leidub neil enamasti analoogiaid eelmises lõigus käsitletud siduva asesõna ja kaassõna ühendi puhul (vrd. misjuures - mille juures, misläbi - mille läbi, mispeale - mille peale, mispuhul - mille puhul, mistõttu - mille tõttu, misüle - mille üle jt.). Näit. Ta väljus aeglaselt, misjuures ta ei unustanud oma veeringut annetamast. Viisin kaks etturit lippu, mispeale mu vastane tunnistas end võidetuks. Sisekubermangudes nälgiti, mispuhul valitsus korraldas hädaliste abistamiseks loterii. Suur osa teest oli tal läbi seilatud, mistõttu üllatusi polnud karta. Kõneleja esines südilt ning veenvalt, misüle kuulajad imestasid. Liitsidesõnaks täiendlause algul võib aga olla ka siduvast määr- ja kaassõnast kujunenud liitsõna kusjuures. Näit. Huvitav on väikese seltskonnaga matkata jalgsi, kusjuures õõbitakse telkides.

Olenevalt sellest, et tervikuna substantiivses tähenduses erinev pealause annab edasi väga abstraktset mõistet,

saab osalauseid omavahel seostav pronoomen olla üksnes ainsuses.

Kõnealuse täiendlause koht on rangelt määratud: see saab pealausele üksnes järgneda.

VIITED

- Aavik 1927 = J. A a v i k, Kirjavahemärkide õpetus. Tartu 1927.
- Aavik 1936 = J. A a v i k, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu 1936.
- Admoni 1955 = В. Г. А д м о н и, Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва 1955.
- Ahrens 1853 = E. A h r e n s, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil. Satzlehre. Reval 1853.
- Alvre 1961 = P. A l v r e, mispärast - seepärast. - Keel ja Kirjandus 1961, 9, lk. 546-547.
- Hartung 1966 = W. H a r t u n g, Die zusammengesetzten Sätze des Deutschen. (= Studia Grammatica IV.) Berlin 1966.
- Jänes, Parlo 1943 = H. J ä n e s, O. P a r l o, Eesti keele grammatika gümnaasiumile II. Tallinn 1943.
- Karelson 1971 = R. K a r e l s o n, Eesti ühendsidesõnad, nende senine käsitus. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 17 (1971). Tallinn 1971, lk. 35-44.
- Kask, Koff, Kure jt. 1952 = A. K a s k, E. K o f f, K. K u r e jt., Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn 1952.
- Kindlam 1967 = E. K i n d l a m, Sidesõna kuna tähendusliku koormuse kergendamiseks. - Keel ja Kirjandus 1967, 7, lk. 430-431.
- Kure 1949 = K. K u r e, Eesti keele grammatika. Tallinn 1949.
- Kure 1963 = K. K u r e, Eesti keele lauseõpetuse põhiküsimusi. - Eesti keele süntaksi küsimusi. (= Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused VIII.) Tallinn 1963, lk. 7-92.

- Kure, Valgma 1954 = K. K u r e, J. V a l g m a, Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn 1954.
- Kure, Valgma 1955 = K. K u r e, J. V a l g m a, Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn 1955.
- Leetberg 1925 = K. L e e t b e r g, Eesti lauseõpetus. Rakvere 1925.
- Mihkla 1971 = K. M i h k l a, Eesti ligistuslausest. - Keel ja Kirjandus 1971, 7, lk. 402-408.
- Muuk, Mihkla, Tedre 1941 = E. M u u k, K. M i h k l a, M. T e d r e, Eesti keskkooli-grammatika ühes harjutustikuga IV. Tallinn 1941.
- Muuk, Tedre 1933 = E. M u u k, M. T e d r e, Lühike eesti keeleõpetus. Tartu 1933.
- Nurm 1972 = E. N u r m, Veel kord nn. ligistuslausest. - Keel ja Kirjandus 1972, 1, lk. 44-47.
- Palmeos 1967 = P. P a l m e o s, Eesti keele grammatika II. Teine Vihik. Sidesõna ja hüüdsõna. Tartu 1967.
- Ploompuu 1928 = A. P l o o m p u u, Lauseõpetus koolidele. Tallinn 1928.
- Põld 1922 = H. P õ l d, Eesti keeleõpetus. II jagu. Lauseõpetus. Tallinn 1922.
- Raudnael 1959 = M. R a u d n a e l, Põimlause eesti keeles. Tartu 1959. (Käikiri TRÜ eesti keele kateedris.)
- Remmel 1963 = N. R e m m e l, Sõnajärjestus eesti keeles. - Eesti keele süntaksi küsimusi. (= Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused VIII.) Tallinn 1963, lk. 216-381.
- Remmel, Riikoja, Valgma 1964 = N. R e m m e l, E. R i i k o j a, J. V a l g m a, Eesti keele grammatika IX-X klassile. Tallinn 1964.
- Remmel, Valgma, Riikoja 1957 = N. R e m m e l, J. V a l g m a, E. R i i k o j a, Eesti keele grammatika keskkooli VIII-X klassile. Tallinn 1957.
- Rätsep 1972 = H. R ä t s e p, Eesti keele lihtlausemallide uurimise metoodikast. - Keel ja struktuur 6. Tartu 1972, lk. 25-83.

- Rätsep 1973 = H. R ä t s e p, Elementaarlaused eesti keeles.
- Keel ja struktuur 8. Tartu 1973, lk. 5-104.
- Schmidt 1957 = F. S c h m i d t, Logik der Syntax. Berlin 1957.
- Schmidt 1970 = F. S c h m i d t, Symbolische Syntax. Halle (saale) 1970.
- Zemski, Krjutškov, Svetlajev 1953 = A. M. З е м с к и й, С. Е. К р ю ч к о в, М. В. С в е т л а е в, Русский язык II. Москва 1953.
- Valgma, Remmel 1968 = J. V a l g m a, N. R e m m e l, Eesti keele grammatika. Tallinn 1968.
- Vene k. grammatika 1970 = Грамматика современного русского литературного языка. Москва 1970.
- A. Veski 1970 = A. V e s k i, Eesti keele grammatika II. Kolmas vihik. Määrsõna. Tartu 1970.
- Veski 1967 = J. V. V e s k i, Keele sõnavara vaesestamise vastu. - Keel ja Kirjandus 1967, 6, lk. 333-337.
- Vääri 1968 = E. V ä ä r i, Eesti keele õpik keskkoolile. Tallinn 1968.
- Vääri 1973 = E. V ä ä r i, Eesti keele õpik keskkoolile. Tallinn 1973.
- Wiedemann 1875 = F. J. W i e d e m a n n, Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg 1875.
- Õim 1973 = H. Õ i m, Keel, keeleteadus ja pragmaatika. - Keel ja struktuur 8. Tartu 1973, lk. 107-144.

L e h t e R a n n u t

6. VI 1930 - 9. X 1978

Lehte Rannut (sünd. Tammeste) sündis 6. juunil 1930. aastal Haapsalus kooliõpetaja perekonnas. Sama aasta sügisest asus perekond elama Hiiumaale, kus isa jätkas töötamist õpetajana ja koolidirektorina Heltermaal, Vakus ja Käinas.

Koolis käis Lehte Rannut Vaku algkoolis, Haapsalu I Keskkoolis ja Tallinna VIII Keskkoolis. 1948. aastal astus ta Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo- keeleteaduskonna loogika- psühholoogia osakonda. Lõpetanud 1953. aastal ülikooli, asus Lehte Rannut tööle ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektoris. Aasta hiljem astus ta aspirantuuri. Uurimistöö viljana valmis siin kandidaadiväitekirj "Ajamäärus eesti keeles", mida ta kaitses 1961. aasta mais. Sügiseni 1961 töötas Lehte Rannut murdesektoris, seejärel süntaksirühmas ja alates 1976. aasta veebruarist terminoloogia- ja õigekeelsussektori grammatikarühmas.

Tema huvideringi kuulusid eesti murded ja kirjakeele süntaks. Ka väitekirjas kasutas ta keeleainest nii murretest kui ka kirjakeelest. Lõplikult kirjakeele süntaksiprobleemidele pühendus Lehte Rannut 1961. aastast. Pikemat aega uuris ta lihtlause süntaksit ning kirjutas raamatu "Eesti keele lauseõpetuse põhijooned" I (1974) peatükid "Alus", "Ühepealiikmeline lause" ja "Pealiikmeta lause". Seejärel langesid tema huviorbiiti põimlauseprobleemid. Artiklid, mis autor sel teemal jõudis kirja panna, valmisid ajal, mil ta ise oli juba raskesti ja lootusetult haige. Elutahe ja sügav teadushuvi andsid talle jõudu surmaga kahevõitlust pidades süveneda põimlause keerulisse olemusse. Mõistes, et töö on see, mis jääb, elas ta kiirustamisi. Seejuures jätkus tal jõudu

toetada abivajajat. Jätkus alati huumorimeelt ja optimistlikku eluhoiakut.

Kõiki Lehte Rannuti töid, haaraku need siis ajamääruse-, aluse- või põimlauseprobleeme, iseloomustab sisutihedus, selge, loogiline mõtteviis ja ökonoomne sõnastus. Keeleuurijad, kes jätkavad vastavate küsimuste käsitlemist ja edasiarendamist, ei saa läbi Lehte Rannuti töid tundmata ja tema seisukohti arvestamata.

Lehte Rannuti ilmunud tööd

1. Objektisarnane ajamäärus eesti keeles. - Keel ja Kirjandus 1958, 10, lk. 604-609.
2. Seesütlev ja alalütlev ajamääruse käänatena. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 5 (1959). Tallinn 1959, lk. 55-77.
3. Ajamäärus eesti keeles (täendusfunktsioonid). - Emakeele Seltsi Aastaraamat 6 (1960). Tallinn 1960, lk. 71-112.
4. Обстоятельство времени в эстонском языке. Автореферат диссертации на соискание учен. степени канд. филол. наук. Таллин 1961.
5. Alus. - Eesti keele süntaks I. Prooviartikleid lihtlause süntaksi alalt. Tallinn 1964, lk. 34-65.
6. Täis- ja osaalus tänapäeva eesti kirjakeeles. - Keel ja Kirjandus 1964, 1, lk. 32-39.
7. Läänemeresoomeline uurimus eesti süntaktiku vaateväljas. - Keel ja Kirjandus 1964, 9, lk. 564-566.
8. Emakeele Seltsis. - Keel ja Kirjandus 1965, 1, lk. 62.
9. Nimisõna liitumine värvust tähistava omadussõnaga. - Keel ja Kirjandus 1966, 8, lk. 478-486.
10. Emakeele Seltsis. - Keel ja Kirjandus 1969, 9, lk. 574-575.
11. Eksistentsiaallausest ja aluse juurdeõttlemisest. - Keel ja Kirjandus 1969, 11, lk. 671-674.
12. Keelelisi arutlusi V. I. Lenini "Filosoofiliste vihikute" najal. - Keel ja Kirjandus 1970, 4, lk. 216-220.
13. Sihitislause eesti tänapäeva kirjakeeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 17 (1971). Tallinn 1971, lk. 45-65.
14. Konditsionaallausest ja selle piirimaadest. Centum. (= Emakeele Seltsi Toimetised nr. 9.) Tallinn 1974, lk. 258-266.

15. Alus. - Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Tallinn 1974, lk. 42-73.
16. Ühepealiikmeline lause. - Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Tallinn 1974, lk. 458-468.
17. Pealiikmeta lause. - Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Tallinn 1974, lk. 469-480.
18. Tagajärge väljendavate kõrvallausetega põimlausetest. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 19-20 (1973-1974). Tallinn 1975, lk. 51-61.
19. Vastandusmääruslausel eesti keeles. - Nõukogude Õpetaja, 5. juuli 1975.
20. Ühest täiendause liigist. - Nõukogude Õpetaja, 7. august 1976.
21. Kas kõrvallausel peab olema öeldisverb? - Nõukogude Õpetaja, 2. aprill 1977.
22. Öeldistäidelausel. - Nõukogude Kool 1977, 2, lk. 139-142.
23. Kõrvallausest. - Nõukogude Õpetaja, 7. mai 1977.
24. Kas kõrvallausel on põhisõna pealauses? - Nõukogude Õpetaja, 11. juuni 1977.
25. Kas kõrvallause algab siduva sõnaga? - Nõukogude Õpetaja, 12. november 1977.
26. Määrallausest. - Nõukogude Õpetaja, 10. detsember 1977.
27. Kohamäärallause eesti keeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 22 (1976). Tallinn 1977, lk. 73-82.
28. Eesti keele mõndallausest. - Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused 1978, 1, lk. 47-53.
29. Põhjallausest. - Nõukogude Õpetaja, 6. jaanuar 1979.

SISUKORD

Saateks	
Üldist kõrvallause kohta	4
1. Kas kõrvallauses peab olema öeldisverb?	4
2. Kas kõrvallause on pealause lauseks laienenud lauseliige?	9
3. Kas kõrvallause saab esineda iseseisva jutustava lausena?	11
4. Kas kõrvallausel on põhisõna pealauses?	13
5. Kas kõrvallause algab siduva sõnaga?	18
Kõrvallause liike	25
1. Öeldistäidelause	25
2. Aluslause	31
3. Sihitislause	45
4. Määruslause	65
4.1. Põhjuslause	65
4.2. Otstarbelause	72
4.3. Tagajärjelause	77
4.4. Tingimuslause	82
4.5. Mööndlause	90
4.6. Kohamääruslause	101
4.7. Ajamääruslause	112
4.8. Määralause	128
4.9. Viisimääruslause	134
4.10. Vastandusmääruslause	143
5. Ühest täiendlause liigist	146
Viited	151
Lehte Rannut	154
Lehte Rannuti ilmunud tööd	156

Академия наук ЭССР. Лехте Р а н н у т.
Сложноподчиненное предложение в эстонс-
ком языке. На эстонском языке. Таллин,
"Valgus".

Toimetaja M.Erelt

ИБ № 3016

Trükkida antud 22.05.81

MB-02366

Formaat 60x84/16

Trükipaber nr.1

Masinakiri

Rotaprint

Tingtrükipoognaid 9,3

Arvestuspoognaid 8,12

Trükiarv 500

Tellimuse nr.111

Hind rbl.1.30

Tellitud

ENSV TA rotaprint, Tallinn, 200 001 Sakala t.3
kirjastus "Valgus", Tallinn, 200 090 Pärnu mnt.10